

liberal düşünce

Yıl 25 Sayı 99 Yaz 2020

Türkiye'nin Nükleer Silahsızlanma Politikası
Sosyalist İktisadi Hesaplama Tartışması
Bütçe Hakkı ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi
Türkiye'de Partilerin Milliyetçilik ve Din Anlayışları
Coğrafya Üzerine

Sığınmacılar

Türkiye'de Kalmak ya da Geri Dönmek
Barış içinde Birarada Yaşamak: Temas Noktaları

LiBeRtE

liberal düşünce

Üç Aylık, Yerel-Sürelî Dergi
Yıl 25, Sayı 99, Yaz 2020

liberal düşünce, hakemli bir dergidir

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Alim Yılmaz, Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Buğra Kalkan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Doç. Dr. Cennet Uslu, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Doç. Dr. Hüseyin Bal, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Dr. Oğuzhan Yanarışık, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, Artuklu Üniversitesi, Mardin
Özlem (Çağlar) Yılmaz, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara
Doç. Dr. Salih Zeki Haklı, Polis Akademisi, Ankara
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Londra Ekonomi ve Siyaset Bil. Okulu, İngiltere
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. İmad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garelo, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara
Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr | Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/ld-abonelik
info@liberte.com.tr

Baskı

Tarcan Matbaası
İvedik Cad. Mercan 2 Plaza, No: 417, Yenimahalle / Ankara

Sahibi

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör

Alim Yılmaz

Yardımcı Editörler

Arda Akçiçek, Serdar Korucu

Yazı İşleri Müdürü

Büşra Sönmez

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi: 30 Eylül 2020

İç Tasarım: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı: Emre Turku

Liberal Düşünce dergisi

TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından

dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin

dergipark.gov.tr/liberal adresinden

gönderilmesi gerekmektedir.

Editörden.....	5
Normatif Teori ve Türk Dış Politikası: Türkiye'nin Nükleer Silahsızlanma Politikasının Normatif Boyutu <i>Normative Theory and Turkish Foreign Policy: Normative Aspect of Turkey's Nuclear Disarmament Policy</i> Meryem Özgür & Meysune Yaşar.....	7
Sosyalist İktisadi Hesaplama Tartışması: Metodolojik Bir İnceleme <i>Socialist Economic Calculation Debate: A Methodological Review</i> Serdar Göcen.....	27
Bütçe Hakkının Cumhurbaşkanlığı Sistemindeki Görünümü ve Latin Amerika Ülkeleri ile Mukayesesi <i>The Appearance of Budget Right in The Presidential System of Turkey and Comparison with Latin American Countries</i> Muhammet Durdu	49
Türkiye'de Partilerin Milliyetçilik ve Din Anlayışları <i>Understandings of Nationalism and Religion of Political Parties in Turkey</i> Harun Saygı & Cahit Aslan	79
Syrian Asylum Seekers and The Question of Living in Turkey or Returning to Their Home Country: Mardin Case <i>Mardin Örneğinde Suriyeli Sığınmacılar: Türkiye'de Kalmak ya da Geri Dönmek</i> Sibel Doğan & Faik Tanrıkulu.....	105
Syrian Refugees and Peaceful Coexistence: Dining Spaces as Contact Points <i>Suriyeli Sığınmacılar ve Barış içinde Birarada Yaşama: Temas Noktası Olarak Yeme İçme Mekânları</i> H. Bahadır Akın & Yılmaz Seçim & Şeyma Akın.....	125
Coğrafya Nedir? <i>What is Geography?</i> Münür Bilgili & Ali Osman Kocalar.....	145

Çağdaş Türk şiirinin ikinci yeni akımının öncülerinden olan Turgut Uyar bugünlerde yaşadığımız sıkıntıları hissederek yazmış gibidir.

*Herkesin
Bir umudu vardır,
Bir savaşı,
Bir kaybedişi,
Bir acısı,
Bir yalnızlığı,
Bir hüznü...
Çünkü herkesin bir gideni vardır,
İçinden bir türlü uğurlayamadığı...*

Nitekim ölümcül virüsün neden olduğu parçalanmışlık duygusu zihinleri meşgul etmeye devam etmektedir. Ekonomik faaliyetler, işsizlik kaygısı, içerde kalma korkusu gibi olumsuz duyguları aşmak için umudu yükseltmek, yaşanmakta olan küresel pandemi tehdidiyle başa çıkmanın yolu olarak görünmektedir. Bu amaca matuf olmak üzere okumaya, anlamaya ve yazmaya devam ediyoruz. Yaşanan sorunların bundan ibaret olmadığı, insan hakları ihlallerinin yoğun olarak yaşanmaya devam ettiği bir dönemdeyiz.

Artık biliyoruz ki hak ihlalleri, hukukun hiçe sayılması, mülkiyet haklarının ihlali gibi sorunlar Doğu'ya has değil, Batı'nın da yaşadığı sıradan kötülük olarak karşımızda durmaktadır. ABD'de yaşanan George Floyd hadisesi hayat hakkının kolayca ve canlı olarak ihlâl edilebileceğini göstermiştir. Şüphesiz sonrasında ortaya konan tepkiler umudu diri tutmaktadır ancak bireyin maruz kalabildiği tehdidin büyüklüğünü de ifade etmektedir.

Pandeminin gölgesinde yaşanan tüm bu hadiseler, yapısal sorunlara işaret ettiği kadar bireysel hayatları da derinden etkilemekte, sosyal etkileşim için yeni formların ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Özellikle örgün eğitim konusunda yaşanan sorunlar global niteliği haiz, bireyleri, aileleri ve okul olgusunu yeniden yorumlamayı gerektirmektedir. Yüz yüze alınan tüm hizmetler bu bakımdan teknolojik imkânlar da kullanılarak yeni tarzda sunulmaktadır. Şüphesiz anılan yeni durum sorunlar kadar kolaylıklar da sunmaktadır

Nitekim, sosyal bilimlerde önemli bir boşluğu dolduran *Liberal Düşünce* dergisinin mevcut sayısı zengin içeriğiyle fikir dünyasının dikkatine sunulmuştur.

Oldukça nitelikli ve çok boyutlu yazıların yer aldığı bu sayıda; göçten maliye politikalarına, siyasal düşünceden dış politikaya kadar geniş spektrumda bilimsel makaleler yer almaktadır. Küresel ölçekte olduğu kadar, Türkiye’de yaşanan sorunları, olayları ve gelişmeleri farklı açılardan değerlendiren yazıların yer aldığı bu sayı yeni ufuklara yol açabilecek niteliktedir.

Son yıllarda yaşanan ve yaşanması muhtemel siyasal, iktisadi ve sosyal sorunların temel bir sağlık sorunu gölgesinde yeniden yorumlanması gerektiği açık bir husus olarak durmaktadır. Ulusal ve uluslararası düzeyde yaşanan gelişmelerin yarattığı sorunlar, yeni çözüm denemelerine de sahne olmaktadır. Bu çerçevede yaşanan ve zaman zaman Türkiye’yi de sıkıştıran çıkar çatışmaları, zorunlu göç, Akdeniz ve Ortadoğu’da ortaya çıkan yeni kriz ve imkânlar güç mücadelesi bağlamında salim değerlendirmeler gerektirmektedir.

Liberal Düşünce’nin mevcut sayısında yer alan yazılar, mezkûr sorun ve gelişmeleri daha iyi anlamak için imkân sunmaktadır. Türkçe ve İngilizce olarak yazılan ve önemli değerlendirmelerden sonra yayınlanması kabul gören bu yazıların bilimsel değeri oldukça yüksektir.

Bilginin üretilmesi, hizmetlerin sunulması, yaşanmakta olan çatışmaların yeniden değerlendirilmesi gibi hususlarda anlamlı duyarlılıkların ortaya çıktığı; olgudan değere ya da ahlâkî tutumun önemine yönelik olarak altı çizilen yenilenmekte olan perspektifin daha da gelişmesi ve kadim değerlerin hürriyeti esas alan bakışla yeniden yorumlanması umuduyla iyi okumalar diliyorum.

Alim Yılmaz
Editör

Normatif Teori ve Türk Dış Politikası: Türkiye'nin Nükleer Silahsızlanma Politikasının Normatif Boyutu

Meryem Özgür* & Meysune Yaşar**

Öz

Bu çalışma, Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasını normatif teori çerçevesinde ele almaktadır. Nathalie Tocci tarafından ortaya konulan normatif teorinin üç unsuru olan *normatif amaç*, *normatif araç* ve *normatif etki* kavramlarını analiz birimleri olarak kullanmaktadır. Bu analiz birimleri çerçevesinde, Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasında ortaya koyduğu normatif amacını, bu amaç doğrultusunda ne gibi araçlar kullandığını ve bu amaç-arac denkleminde normatif etkisinin ne şekilde ortaya çıktığını tartışmakta, "Türkiye nükleer silahsızlanma konusunda ne ölçüde normatif dış politika izlemektedir?" sorusuna cevap aramaktadır. Bu doğrultuda 2009-2019 dönemine odaklanan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm normatif teorinin kavramsal çerçevesini irdeleyerek uluslararası ilişkiler literatürü içindeki konumunu ele almaktadır. İkinci bölüm, Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasının normatif boyutunu NPT rejimi üzerinden ele alırken; üçüncü bölüm söz konusu boyutu BM Genel Kurul oturumlarındaki oy davranışları ve söylemleri vasıtası ile tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nükleer Silahsızlanma, Türk Dış Politikası, Normatif Amaç, Normatif Araç, Normatif Etki.

Normative Theory and Turkish Foreign Policy: Normative Aspect of Turkey's Nuclear Disarmament Policy

Abstract

This study focuses on Turkey's nuclear disarmament policy within the framework of normative theory. The study uses the concepts of normative aim, normative tool and normative effect that have been developed by Nathalie Tocci as three elements of normative theory, as units of analysis. Within these units of analysis, the study addresses Turkey's nuclear disarmament policy's dimensions towards aims, tools and affects via opposition, support and abstention of Turkey's nuclear disarmament political initiatives. Through these points, across the conceptual framework created by Tocci, the main question of the study is that "To what extent does Turkey follow normative foreign policy towards nuclear disarmament approach? In this direction, the study which focuses on 2009-2019 period, consists of three parts. The first part examines the conceptual framework of normative theory and discusses its position in the literature of international relations. The second part handles normative dimensions of Turkey's nuclear disarmament policy via the NPT regime. Lastly, the third part discusses these dimensions through the voting behavior and discourses at the UN General Assembly Sessions.

Keywords: Nuclear Disarmament, Turkish Foreign Policy, Normative Aim, Normative Tool, Normative Effect.

*Arş. Gör. | İstanbul Medeniyet Üni., Uluslararası İlişkiler Böl. | meryem.ozgur@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2330-5849 | DOI: 10.36484/liberal.777515

** Arş. Gör. | İstanbul Medeniyet Üni., Uluslararası İlişkiler Böl. | meysune.yasar@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9073-6350 | DOI: 10.36484/liberal.777515
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss.7- 25.
Gönderim Tarihi: 6 Ağustos 2020 | Kabul Tarihi: 27 Ağustos 2020

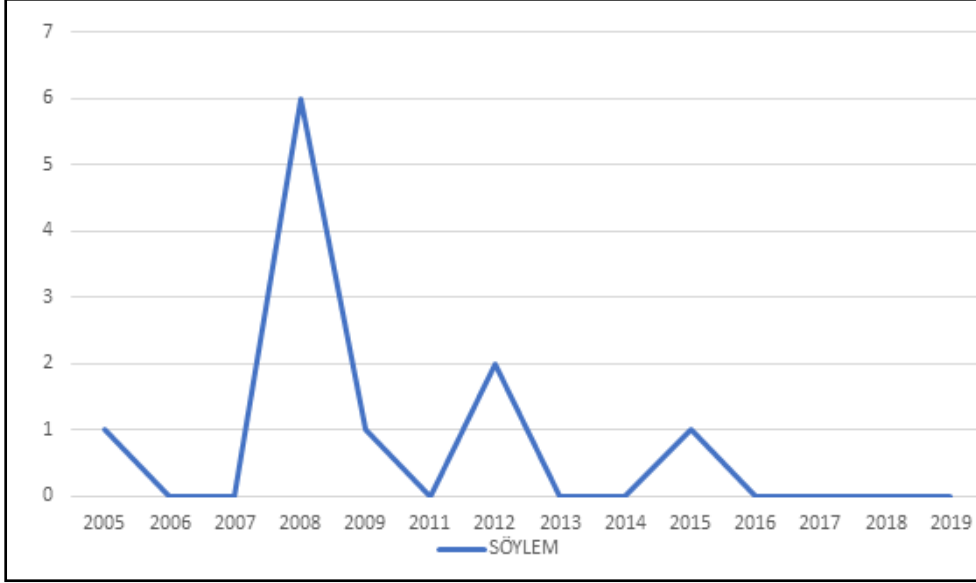
Giriş

Devletlerin dış politikalarında ortaya koydukları normatif yaklaşımlar uluslararası ilişkiler literatürünün en önemli konu başlıklarından biridir. Bu başlık çerçevesinde bir devletin normatif söylem ve eylemleri ele alınabildiği gibi, devletlerarasındaki ilişkilerde söz konusu kavramın rolü de tartışılmalıdır. Söz konusu tartışmalar ekseninde normatif faaliyetler politik veya stratejik gereklilikten ziyade, etik, insani ve yardımsever davranış modelleri olarak ele alınırken, devletlerin reel-politik ya da normatif eksenli dış politika tercihleri önemli bir ikilem olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek ulusal gerekse de uluslararası düzlemde gözlemlenebilen bu ikilemin gün yüzüne çıktığı en önemli konu başlıklarında biri ise devletlerin nükleer silahsızlanma politikalarının normatif boyutu olmuştur. Bu noktadan hareketle söz konusu çalışmanın da ana eksenini oluşturan nükleer politika ve normatif teori bağlantısı bir dış politika analizi olarak ele alınmakta ve “Türkiye nükleer silahsızlanma konusunda ne ölçüde normatif dış politika izlemektedir” sorusuna nükleer silahsızlanmaya ilişkin yaklaşımı üzerinden cevap aranmaktadır.

Esasen Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasının normatif söylem ve eylem boyutlarını Soğuk Savaş döneminden itibaren gözlemlemek mümkündür. Söz konusu dönemde Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün nükleer silahların yasaklanması ve sınırlandırılmasına ilişkin Türkiye'nin uluslararası sistemden bir anlaşma yapılmasına dair beklentisi olduğunu belirtmesi normatif yaklaşımın önemli bir göstergesi olarak öne çıkarken, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'na (*The Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons [NPT]*) taraf olunması da bu eğilimi destekler nitelikte olmuştur. Bununla birlikte deniz, uzay ve hava alanlarında nükleer silahsızlanmaya ilişkin çeşitli inisiyatifler alınırken, nükleer silahlar insanlığın var oluşunu tehdit edebilecek bir unsur olarak ele alınmıştır (Süvari, 2017:175-176). Soğuk Savaş sonrasında da bilhassa normatif söylem çerçevesinde nükleer silahsızlanma politikasını ortaya koyan Türkiye açısından 2009 tarihi önemde bir dönemeç olarak öne çıkmaktadır. Bu tarihte Türkiye Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi üyeliğine seçilmiş ve ayrıca bu tarihten itibaren Türkiye'nin dış politikasında normatif söylemde aşağıdaki grafikte de gösterildiği üzere artış gözlenmiştir. Grafikte kırılma noktası olarak ortaya konulan 2009 tarihinde, diğer yıllara göre uluslararası güvenlik, NPT evrenselliği, bölgelerin nükleer silahlardan arındırılması (Ortadoğu vurgusu), kolektif güvenlik, nükleer silahların istikrarsızlaştırıcı etkisi, nükleer teknoloji transfer kontrolü, nükleer terörizme karşı küresel iş birliği temalarına daha fazla değinilmiştir (T.C. BM Daimî Temsilciliği,

5 Mayıs 2009). 2009 tarihiyle birlikte öne çıkan söz konusu iki nitelik (söylem ve BM Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği), Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasına dair teorik ve pratik analiz yapma fırsatı sunmaktadır.

Tablo 1: BM Söylemleri Uyarınca Türkiye'nin Normatif Söylem Grafiği

Vurgulanan bu artışla birlikte çalışmanın temel amacı Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasına ilişkin ortaya koyduğu normatif yaklaşımının normatif amaç, araç ve etki boyutları ile analiz edilmesidir. Bu doğrultuda ilk bölümde, normatif teorinin kavramsal çerçevesi ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte, normatif teori temelinde şekillenen normatif dış politikanın boyutları ele alınarak; normatif amaç, normatif araç ve normatif etki kavramları açıklanmaktadır. İkinci bölümde ise, Türkiye'nin NPT rejimi doğrultusunda ortaya koyduğu temel yaklaşımı ve bu yaklaşımın normatif boyutu ele alınmaktadır. Uluslararası sitemde nükleer silahsızlanmaya ilişkin düzenlenen uluslararası anlaşmaları nasıl yorumladığı ve hangilerine taraf olduğu söz konusu bölümde ortaya konulurken; bu anlaşmalar karşısında göstermiş olduğu normatif yaklaşımın çerçevesi ve sınırları analiz edilerek, Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasının güvenlik veya ulusal çıkar odaklı ve normatif değerler olup olmadığı tartışılmaktadır.

NPT rejimine ilişkin tutumun ortaya konulması sonrasında, nükleer silahsızlanma politikasının normatif boyutunun test edilmesinde ikinci aşama olarak BM Genel Kurul oylamalarındaki davranışları incelenmektedir. Nükleer

silahsızlanmayı gündeminde tutan BM Genel Kurulu oturumlarındaki söylemleri ve bu konu etrafında alınan kararlarda / oylamalarda Türkiye'nin tutumunu ortaya koyacak olan söz konusu bölüm, bu oylamalarda ret, çekimser ya da kabul yönlü davranışların sergilendiği noktaları ele almaktadır. Ortaya çıkan davranış farklılıkları normatif amaç, araç ve etki boyutları ile değerlendirilerek, normatif kuramın ortaya koyduğu unsurlar bağlamında, Türkiye Cumhuriyeti'nin normatif dış politika yapım süreci ve bu bağlamda uluslararası sistemdeki davranışları incelenmektedir. Böylece, Türkiye'nin nükleer silahsızlanmaya ilişkin politikasını normatif yaklaşım perspektifinde ele alarak, normatif dış politikasının kapsamı ve sınırları saptanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve: Dış Politikada Normatif Teori

Uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuk alanında 'normatif' kavramı ve bu kavramın temelini oluşturan 'norm' üzerine yazılmış geniş bir literatür vardır. Uluslararası ilişkiler içinde normatif teorinin bağımsız gelişimini inceleyen ve geleneksel teorilerden ayrı bir teorinin sınırlarını çizmeye yönelik çalışmalar da mevcuttur (Goertz ve Diehl, 1992; Smith, 1992; Cohen, 2004; Frost, 1994). Özellikle yerel veya uluslararası sistem düzeyinde analiz yapan bu çalışmalar, uluslararası normların devlet davranışları üzerindeki etkisini (Cortell ve Darvis, 2000), normların oluşumunu ve uluslararası aktörlerin hangi normatif ilkeler çerçevesinde davranış sergilediğini incelemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, norm nedir ve bu normlar kime göre belirlenir sorusu karşımıza çıkmaktadır. Altı çizilen bu sorulara ilişkin tartışmalar ise Daniel Hamilton'un (2008: 78) "uygun davranış standartları", Legro'nun (1997: 33) "uygun davranış eylemlerinin kolektif kabulü" veya Cortel ve Darvis'in (2000: 67) "prensipli ilkeler" şeklindeki kavramsallaştırmalarında bulunabilmektedir. Söz konusu kavramlar ile bir bütün olarak düşünüldüğünde, temelini Augustine, Aquinos, Grotuis ve Kant gibi düşünürlerden alan, normatif teorisyenler, "değerler toplumları aşan bir niteliğe sahip olup, bunları tek bir topluma mal etmek mümkün değildir" (Arı, 2013: 103) anlayışı üzerinden, evrensel ahlak ve değerden bahsetmekte ve bunların göreceli olduğu tezine de karşı çıkmakta ve normların evrenselliğini dikkate almaktadırlar. Bu bağlamda, normatif kuram çerçevesinde gündeme gelen konular ahlak, silahlar, adalet, insan hakları, insani müdahale, koruma sorumluluğu, silahlı müdahale ve devlet egemenliğidir (Viotti ve Kauppi, 2016: 392).

Söz konusu kavramlar çerçevesinde, bir bütün olarak bakıldığında, normatif teorinin 1980'lerden sonra değişmeye başlayan uluslararası sistemi moral değerler üzerinden istikrarlı bir dünya düzeni sağlamak amacıyla idealist

söyleme duyulan ihtiyaç temelinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür (Arı, 2013: 101). Temelini felsefe ve siyaset teorisinden alan normatif teori, uluslararası sistemdeki aktörlerin davranışlarını değer ve ilkeler temelinde inceleyerek uluslararası ilişkilerin bir konusu haline gelmiştir. Her ne kadar felsefi bir söyleme dayansa dahi, Soğuk Savaş sonrası gelişen uluslararası sistemde sorunların çözümüne yönelik normatif yaklaşımlar ortaya çıkmıştır (Dal, 2015). Özellikle insan hakları, eşitlik ve adalet gibi konuları kapsayan uluslararası ilişkilerin normatif kuramı, siyasetin değer odaklı olması gerektiği inancını taşımaktadır. Bu noktadan hareketle, Nathalie Tocci (2008:1), her bir uluslararası ilişkiler teorisinin bir normatif unsuru içerisinde barındırdığını iddia etmektedir. Toni Erskine (2016) de benzer bir şekilde, normatif teorisinin birçok yaklaşımı ve teoriyi içinde barındırdığını, adalet ve hak unsurlarını merkeze alarak bunları küresel alana taşıyan bir kombinasyondan bahsetmektedir.

Altı çizilen bu nokta ile birlikte normatif teori uluslararası sistemdeki aktörlerin davranışlarını norm, etik ve değer çerçevesinde analiz etmeye odaklanmış bilimsel bir bakışı temsil etmektedir (Neethling, 2004: 3). Konusunu dünya siyasetindeki etik yargı ölçütlerinden alan normatif uluslararası ilişkiler teorisi, yapılanla ilgilendiği kadar ne yapılması gerektiği sorusu üzerinden de hareket etmektedir. Bu bağlamda, değerlendirmek veya değiştirmek üzere mevcut gerçekliliği açıklamaya çalışarak, uluslararası uygulamada ahlaki katılım ve sosyal yeniden yapılanma için ortak ilkeler aramaktadır (Manners, 2007: 117; Neethling, 2004: 3). Normatif yaklaşımın bu doğası, uluslararası sistemin değişimi ile birlikte, sistemde yer alan daha zayıf güçlerin- büyük güçlere göre uluslararası sistemde daha az söz hakkına sahip olan devletler- farklı yapıda aktörler olarak uluslararası politikaya dâhil olmalarına imkân sağlamaktadır (Cunliffe, 2007: 85). Dolayısıyla, normatif teorisinin küresel yönetime olan etkisi de ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber normatif teori, dünya politikasında yer alan aktörlerin her birini “ahlaki failer” olarak ele alarak, uluslararası alanın etik boyutunda failerin aynı zamanda ahlaki sorumluluklarına dikkat çekmektedir (Erskine, 2016: 53).

Normatif teorisinin hakkaniyet, adalet ve değer odaklı yaklaşımı devletlerin dış politika davranışlarının analizlerine de yansımaktadır. Bu doğrultuda Arı, normatif teori ve dış politika davranışı bağıntısını, devletlerin normatif unsurları dış politika çıkarlarını meşrulaştırmada bir araç olarak kullanımı üzerinden açıklamaktadır (2013: 115). Altı çizilen bu nokta ile birlikte Tocci, devletlerin uluslararası hukuk, hak ve ödevlere ve kurumların güçlendirilmesini hedefleyen söylemlere başvurarak, dış politika davranışlarına uluslararası sistemde meşruluk kazandırdıklarını ifade etmektedir (Tocci, 2008: 13). Normatif dış politikanın bu yönü ile birlikte, devletlerin uluslararası sistemde

etki etme çabalarının bir sonucu olarak *normatif güç* kavramı ortaya çıkmaktadır. Normatif güce dair ortaya konulan teorik tartışmalarla birlikte Tocci (2008: 5), söz konusu kavram çerçevesinde farklı teorik zeminlerde tartıştığı üç ana yaklaşım üzerinde durmaktadır: normatif amaç (aktör ne talep ettiği), normatif araç (aktör nasıl davrandığı ve politik araçları nasıl kullandığı) ve normatif etki (aktörün başarılarıdır). Normatif amaç, uluslararası rejimler, örgütler ve hukuk aracılığıyla uluslararası çevreyi şekillendirme hedefi anlamında ele alınmaktadır. Aynı zamanda demokrasi, barış, adalet ve düzen unsurlarını içinde barındıran normatif amaç aktörün bu unsurlardan ne anladığı ve nasıl tanımladığına bağlı olarak değişebilmektedir.

Bu bağlamda, normatif amaç ve stratejik amaçlar arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır (Tocci, 2008: 6). Normatif amaçların stratejik hedeflere ulaşmada bir araç vasıtası görebileceği önermesi üzerinde duran yazarlar (Lieven ve Hulsman, 2006) stratejik hedeflerin de normatif unsurları barındırabileceğini ifade etmektedirler. Normatif araç, demokrasi ve insan hakları gibi normatif amaçların gerçekleştirilmesinde rol oynayan enstrümanların belirlenmesidir. Normatif araçlar genel olarak kültürel, ekonomik, diplomatik ve sosyal yapı olarak ortaya çıkarken, normatif amaçların gerçekleştirilmesinde askeri araçların kullanılması tartışmalı bir konu olarak yer almaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte Holsti de yaptığı sınıflandırmada güç kullanımı ve cezalandırma gibi sert güç unsurlarını normatif araç bağlamında değerlendirmemektedir. Manners da normatif araçların işbirliği, angajman, ortak hareket ve diyalog kavramları üzerinde durmuştur. Bu kavramlar temelinde hareket etmek normatif araçları güçlendirir ve kendini güçlendirme değil, diğerini güçlendirme üzerinden hareket eder (Tocci, 2008: 9). Bu da normatif dış politikanın insani değer vurgusuna denk gelmektedir. Son olarak, normatif dış politikanın sonuç kısmıyla ilgilenen, yani normatif etki söz konusu aktörün eylem veya eylemsizliklerinin üçüncü taraflarda oluşturduğu etki anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu, uluslararası kurallara bağlı bir yasal çevrenin kurulması ve korunmasını da kapsamaktadır (Tocci, 2008: 11-12). Diğer yandan, normatif etkinin ölçümü uygulanan uluslararası hukuk kuralları ve yapılan uluslararası anlaşmalarla ölçülebilmektedir.

Bu bağlamda, söz konusu hukuk kurallarının ne derece etkili uygulandığı veya söz konusu hukuk normlarını devletlerin iç hukuklarının bir parçası olup olmadığı durumu ortaya çıkmaktadır (Hamilton, 2008: 82). Böylece normatif dış politika takip eden devletler, normatif amaçlarını gerçekleştirmek için normatif araçları kullanır ve normatif etki oluşturarak bunu sağlarlar (Tocci, 2008: 12). Fakat Tocci'nin bu iddiasına karşı, Daniel Hamilton (2008: 77) bu analizin herhangi bir ülkenin dış politikasını tanımlama noktasında

sınırlı bir yapısının olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, asıl dikkat edilmesi gereken nokta bir devletin normatif güç olup olmaması değildir; burada önemli olan, onun sınırları ve göreceli etkisidir. Bu da bir devletin normatif dış politika araç ve amaçlarıyla, diğer dış politika çıkar ve araçları arasında izlemiş olduğu bir denge durumudur. Bu doğrultuda normatif dış politika teorisinin söz konusu bu kavramsallaştırılması Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasındaki sınırları, etkisi ve insani değer odaklı politika üretmesi ve aynı zamanda bölgesel ve küresel güvenlik arasında oluşturduğu denge durumu bir sonraki başlıklar altında incelenecektir.

Normatif Boyutları ile NPT Rejimi ve Türkiye'nin Nükleer Silahsızlanma Politikası

Nükleer silahlanma rejiminin en büyük yapı taşı Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması (NPT) oluşturmaktadır. Söz konusu anlaşmanın 1968 tarihinde imzalanmasıyla günümüze kadar devam eden NPT rejimi kurulmuştur. NPT'nin silahsızlanma, nükleer silahların yayılmasının önlenmesi ve nükleer enerjiden barışçıl amaçlar doğrultusunda yararlanmak olmak üzere üç ayağı vardır. Konumuz açısından önemli olan NPT rejimi, Türkiye'nin de içinde olduğu bir yapıdır. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın 'Silahların Kontrolü ve Silahsızlanma' başlığı altında düzenlenen verilerine göre, nükleer silahların kontrolü ve silahsızlanma, Türkiye'nin ulusal güvenlik politikalarının bir parçası olarak yer almaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin nükleer silahlara yönelik politikasını anlayabilmek için NPT rejiminin genel bir tanımının yapılması bu noktada önem taşımaktadır. Meşruiyetlerini bu anlaşmadan alan nükleer güce sahip olan devletler, NPT rejiminin devam etmesini savunmaktadırlar. Türkiye'nin de 1980 tarihinde taraf olduğu bu anlaşma, devletlere belirli sorumluluklar getirerek, "nükleer bir savaşın bütün insanlığı uğratabileceği yıkıntıyı ve böyle bir savaş tehlikesini önlemek için her türlü çabayı harcamayı ve halkların güvenliğini korumayı amaçlayan önlemlerin alınması" (TBMM, 1969; UNODA) üzerine kurulmuş bir anlaşmadır.

Anlaşma, savaş tehlikesini de beraberinde getirmesi nedeniyle nükleer silahların yayılmasını insanlık için büyük bir tehdit olarak görmektedir. Aynı zamanda, söz konusu anlaşma devletlerin nükleer silah elde etmelerini yasaklamakta ve nükleer yapılanmanın ancak barışçıl amaçlar için kullanılmasını öngörmektedir. Tabii ki anlaşmanın imzalanması sürecinde zaten nükleer silahlara sahip olan devletlere karşı bir yaptırım içermemektedir. Dolayısıyla, bu anlaşmayla beraber, bu devletler (ABD, Rusya, Çin, İngiltere ve Fransa)'den başka devletlerin nükleer silahlanmaları engellenmiştir. Ancak

söz konusu bu devletlere ek olarak, Hindistan, Pakistan, Kuzey Kore ve İsrail nükleer silahlara sahip devletlerdir.

NPT rejimi içinde yer alan Türkiye, bu anlaşmayı imzalarken ortaya koyduğu irade şu şekilde olmuştur:

Türkiye Hükümeti, bu Anlaşmanın henüz imzalanmış en önemli çok taraflı silah kontrol anlaşması olduğuna inanmaktadır. [Bu anlaşma], nükleer savaş tehlikesini azaltarak, uluslararası ilişkilerde yumuşama, uluslararası güvenlik ve silahsızlanma sürecine büyük katkı sağlamaktadır. Türkiye, [anlaşmaya olan] bağlılığının Anlaşmanın evrenselliğini ilerleteceğine ve uluslararası nükleer silahların yayılmasını önleme sisteminin güçleneceğine inanmaktadır (UNODA).

Türkiye tarafından bu anlaşma, uluslararası güvenlik ve silahsızlanma politikalarının önemli bir unsuru olarak değerlendirilmekle beraber; anlaşmanın üç ayağı olan silahsızlanma, nükleer silahların yayılmasının önlenmesi ve nükleer enerjinin barışçıl bir şekilde kullanılmasını desteklemektedir. Aynı zamanda, ahde vefa ilkesine de vurgu yapılarak, bunun evrensellik ve istikrar sağlayacağı belirtilmiştir. NPT rejimi kapsamında Türkiye, ‘Silahların Kontrolü ve Silahsızlanma’ başlığı altında, bu anlaşmanın nükleer yapıya ilişkin getirdiği üç boyutuna önem vermektedir: Yayılmasının önlenmesi, silahsızlanma ve nükleer enerjiden barışçıl amaçlar doğrultusunda yararlanma. Bu üç unsurun dengeli ve eşit bir şekilde gerçekleştirilmesi, Türkiye’nin NPT rejimine olan tutumunun temeli olarak görülmektedir (T.C BM Daimî Temsilciliği, 2009). Bununla beraber, nükleer enerjiyi kalkınma planına dâhil eden Türkiye, “nükleer silahların yayılmasının önlenmesi için ulusal ve uluslararası düzeyde geliştirilen veya geliştirilecek önlemlerin, nükleer silah gücüne sahip olmayan devletlerin, nükleer enerjiyi barışçıl amaçlarla kullanma seçeneklerini kısıtlamamalıdır” görüşündedir (T.C BM Daimî Temsilciliği, 2009).

Bu doğrultuda Türkiye, NPT rejiminde devletlere izin verilen ‘enerjiden barışçıl bir şekilde yararlanma’ temelinde kendi enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, nükleer enerji Türkiye’nin uzun vadeli enerji güvenliği politikalarında yer almaktadır. Nitekim bu hedefler doğrultusunda, 2010 tarihinde Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında İşbirliği Anlaşmasıyla Akkuyu’da nükleer enerji santralinin “Yap, İşlet, Sahip Ol” modeli kapsamında projelendirilmiştir.¹ Nükleer enerjinin barışçıl amaçlar doğrultusunda kullanılması, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin korunmasına yönelik önemli bir araç olarak yer almaktadır. Aynı zamanda nükleer enerji elde edilmesiyle enerji ithalat faturası azaltılarak kaynak çeşitlendirilmesi ve bu doğrultuda enerjide dışa bağımlılığın azaltılması uzun vadeli ekonomik istikrar için de oldukça önemli bir araç

¹ Bknz. www.akkuyu.com

olarak yer almaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Türkiye'nin NPT'ye ilişkin nükleer enerjinin barışçıl kullanımını vurgusunun yanı sıra üzerinde durduğu diğer noktalar ise barış, güvenlik ve istikrar olmuştur. Bu doğrultuda 2012 yılında, dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu (2012), 21. yüzyılda küresel güvenliğin bir değişim yaşadığını ve insanlığın sınır aşan tehditlerce kuşatıldığını belirtmiştir.

Bu nedenle, sürdürülebilir barış, güvenlik, istikrar ve kalkınmanın sağlanabilmesi için uluslararası aktörlerin 'ortak' hareketinin önemine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla nükleer silahsızlanma konusunda da uluslararası aktörlerin iş birliği, istikrarın sağlanmasında önemlidir. Aynı zamanda, nükleer silahsızlanma politikalarının "aşamalı ve gerçekçi" olması gerektiği, Türkiye'nin altını çizdiği noktalar olmuştur (T.C. BM Daimî Temsilciliği, 2009). Bu bağlamda Türkiye, NPT'nin kusurlarını kabul etmekle beraber, onun nükleer silahsızlanma politikalarının 'yapı taşı' oluşu görüşündedir (Davutoğlu, 2012). Bununla beraber, nükleer silahların yayılmasının engellenmesinde etkili olduğu ve nükleer enerjinin barışçıl yönde kullanılmasının denetlenmesi konusunda adil bir iş birliği sisteminin tesis edilmesinde önemli bir araç olarak görülmektedir (T.C. BM Daimî Temsilciliği, 2009). Bu noktadan da anlaşılacağı üzere, Türkiye, NPT rejiminin en azından uluslararası sistemde nükleer yapılanmalar üzerinde bir düzen ve denetim oluşturması nedeniyle, nükleer konulara ilişkin konularda çözüme varılacak bir sistem olarak değerlendirmektedir. Söz konusu vurgu ile birlikte, Nükleer silahsızlanma politikasının istikrarlı bir şekilde sürdürülebilmesi için Davutoğlu iki önemli kritere vurgu yapmıştır.

Bunlardan ilki, NPT'nin evrenselleştirilmesidir: Rejimin, bütün devletlere adil ve eşit bir şekilde davranmasını beklemektedir. Bununla beraber, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (*International Atomic Energy Agency [IAEA]*) güvenlik sisteminin güçlendirilmesi, küresel nükleer silah stoklarının daha şeffaf bir şekilde azaltılması ve nükleer enerjinin barışçıl amaçlar doğrultusunda kullanılmasının gözetimi son derece önemlidir. İkinci olarak, Türkiye nükleer silahsız bölgelerin oluşturulması gerektiğinin altını çizmiş ve bilhassa Ortadoğu'yu vurgulayarak, bu coğrafyanın tüm kitle silahlarından arındırılması gerektiğini ifade etmiştir (Davutoğlu, 2012). Ortaya koyduğu bu yaklaşımlarla birlikte nükleer silahsızlanma politikasının çerçevesini çizen Türkiye, on iki ülkeyle beraber², nükleer silahlardan arındırılmış bir dünya hedefi etrafında toplanan 'Nükleer Yayılmanın Önlenmesi ve Silahsızlanma Girişimi'nin (*Non-Proliferation And Disarmament Initiative [NPDI]*) de bir parçasıdır. Dışişleri Bakanları nezdinde toplanan bu girişimde Türkiye,

2 Bu ülkeler Almanya, Avustralya, BAE, Hollanda, Japonya, Kanada, Meksika, Polonya, Şili, Nijerya, Filipinler'dir.

“nükleer silahların yayılmadığı, daha güvenli bir dünya hedefine dair kolektif sorumluluklarının bilincinde” hareket ettiğini vurgulamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012). Bu bağlamda, kitle imha silahlarının insanlık üzerinde geri dönülemez yıkımlarının olduğuna ve uluslararası toplumu bu konuda sorumlu davranmaya davet etmiştir.

Toplantı sonrasında yayımlanan ortak bildiri çerçevesinde, devletlerin nükleer silahların yayılmasını durdurmaları ve nihayetinde tamamen ortadan kaldırılma hedefi vurgulanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012). 2014 tarihli NPDI toplantısında dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, NPDI ülkeleri olarak büyük bir gayret göstereceklerini, ancak bu konuda nükleer güçlerin duruşunun önem taşıdığını vurgulamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2014). Yine bu toplantı sırasında Ortadoğu'nun nükleer silahlardan arındırılmasına yönelik girişimlerin bir an önce başlatılmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bununla beraber, nükleer ile ilgili konuların sadece ülkelerin bir dış politikası olarak değil, aynı zamanda iç politikasının da bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2013). Davutoğlu'nun söylemlerinde görüldüğü üzere, nükleer silahsızlanma konusu kolektif bir mesele olarak uluslararası toplumun tümünü ilgilendirmektedir. Bu bağlamda, nükleer silah gücüne sahip devletleri de sorumlu davranmaya çağırın Davutoğlu'nun “nükleer tehdidin olduğu bir dünyada insanlığın geleceği tehdit altındadır” sözleri, nükleer silahların tamamen ortadan kaldırılmasını vurgular niteliktedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2013). Yine benzer şekilde, BM Genel Kurulu'ndaki nükleer silahlara ilişkin tartışmada Türkiye, nükleer güç olan devletlerin ve uluslararası toplumun ortak sorumluluğuna dikkat çekmiştir. Türkiye nükleer silahsızlanmayı savunurken adalet, eşitlik ve insani değerleri dikkate alan normatif bir söyleme başvurmuştur.

Her ne kadar tamamen bir silahsızlanmayı savunmasa dahi, silahsızlanma politikalarındaki istikrarın ileride ‘tamamen silahsız bir dünya’ hedefine doğru şekilleneceğini iddia etmektedir (T.C. BM Daimî Temsilciliği, 2009). En genel şekliyle Türkiye'nin nükleer silahsızlanmaya ilişkin politikası, ortak sorumluluklar doğrultusunda nükleer silahların ortadan kaldırılmasına yönelik bir hedef içindedir. Aynı zamanda nükleer silahların önlenmesine yönelik oluşturulan anlaşma ve diğer mekanizmaların kuvvetlendirilmesi hususunda nükleer güç olan devletlerle güçlü bir iş birliğini gerekli görmektedir (UN, 73th Session, 2018). Türkiye'nin NPT rejimine yaklaşımı açısından vurgulanan söz konusu noktalardan hareketle, *normatif amaç* doğrultusunda bakıldığında Türkiye söylemsel olarak nükleer silahların tüm insanlık için olumsuz etkilerini kabul etmektedir. Bu noktada, insan hakları, uluslararası barış ve istikrar, adalet ve eşitlik kavramlarına vurgu yapmaktadır. Gerek

Ahmet Davutoğlu'nun gerekse de Mevlüt Çavuşoğlu'nun dışişleri bakanlığı döneminde, insani ve güvenlik kaygıları temelinde desteklenen nükleer silahsızlanma, bütün insanlığın ortak meselesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda, bütün dünyanın nükleer silahlardan arındırılması Türkiye tarafından savunulmuştur (Davutoğlu, 2012). *Normatif Araç* açısından bakıldığında ise nükleer silahsızlanma politikası açısından uluslararası kurumlara yapılan vurgu süreklilik arz etmektedir.

Silahsızlanma rejiminin oluşturulmasında ve sürdürülmesinde uluslararası kurumların rolünün altı çizilirken; uluslararası konferans, forum ve diğer oluşumlar içinde yer alınmaktadır. Bu bağlamda özellikle Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA)'ya büyük bir rol yüklenmektedir. IAEA'nın politikalarının evrensel, şeffaf, adaletli ve eşit olması gerektiği sıklıkla vurgulanmaktadır (Davutoğlu, 2012). Normatif etki noktasında ise Tocci'nin belirgin bir kriter olarak ortaya koyduğu, uygulanan uluslararası hukuk kuralları ve yapılan uluslararası anlaşmaların iç hukukun bir parçası haline getirilip getirilmediği sorusu Türkiye açısından farklı bir resmi ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Türkiye, uluslararası alanda nükleer silahsızlanmaya söylemsel olarak karşı çıkmakla birlikte buna yönelik hukuki anlamda bağlayıcı anlaşmaları iç hukukunun bir parçası olarak kabul etmemiştir. Bu anlamda özellikle en güncel 'Nükleer Silahların Yasaklanmasına İlişkin Anlaşma'ya (*The Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons [TPNW]*) yönelik müzakerelerde hayır oyu kullanmıştır. Söz konusu noktalardan anlaşılacağı üzere Türkiye ortaya koyduğu amaç ve kullandığı araçlar itibari ile nükleer silahsızlanma politikasında normatif bir eğilim göstermektedir. Fakat normatif etkinin sınırlı olarak ele alınmış olması teorik olarak savunulan normatif bakış açısının uygulama noktasındaki eksiklerini ortaya çıkarmakta ve önemli bir soruyu gündeme taşımaktadır: Türkiye nükleer silahsızlanma konusunda ne ölçüde normatif dış politika izlemektedir? Söz konusu sorunun cevabı Türkiye'nin, BM oturumlarında nükleer silahsızlanmaya ilişkin politikası, oylamalar ve oturum konuşmaları üzerinden tartışılacaktır.

BM ve Türkiye'nin Nükleer Silahsızlanma Politikasının Normatif Boyutu

Devletlerin nükleer silahlara ilişkin politikalarının gözlemlenebildiği bir diğer platform BM Cenevre Ofisinde her yıl düzenlenen Silahsızlanma Konferansı'dır. Türkiye'nin 1996 tarihinde üye olduğu Silahsızlanma Konferansı, çok taraflı silah kontrolü ve silahsızlanma problemlerine ilişkin sorunların gündeme getirildiği bir müzakere formudur.³ Dışişleri Bakanı

³ BM Şartı'nın 11. Maddesi temelinde tesis edilmiştir. Uluslararası silahsızlanma konularının müzakeresinde yetkili organdır.

Mevlüt Çavuşoğlu bu konferansta Türkiye'nin "nihai hedefinin nükleer silahlardan arındırılmış bir dünya olduğunu" vurgulamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019). Uluslararası sistemde nükleer yapılanmalara yönelik girişimler karşısında Türkiye'nin verdiği cevaplar ve tepkiler de onun nükleer silahsızlanmaya ilişkin politikasını yansıtmaya yardımcıdır. Bu bağlamda, Türkiye, Kuzey Kore'nin nükleer silah denemelerini endişe ile karşılamış, bunun, bölgedeki barış ve istikrara büyük ölçüde zarar vereceğini vurgulayarak, Kuzey Kore devletini uluslararası yükümlülüklerine uymaya davet etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 9 Eylül 2016). Bir diğeri ise, İran'ın nükleer yapılanmasının kontrolünü amaçlayan ve bu bağlamda İran ile P5+1 (ABD, Rusya, Çin, Fransa, İngiltere ve Almanya) arasındaki nükleer müzakereleri desteklemiştir. Ülkeler arasındaki anlaşmazlığın çözümünün diplomasi ve müzakereler olduğunu savunarak, IAEA'nın kontrol mekanizmasının önemine ve şeffaflığa vurgu yapılmıştır. İran'ın nükleer güce sahip olması Türkiye'nin ulusal güvenliği ve bölgesel istikrar açısından risk algısı oluşturmaktadır (Ülgen, 2010: 12-15).

Aynı zamanda "ilgili tüm tarafların, bölgede güvenlik ve istikrarın yeniden tesisi için, sorumlu ve ayırışmayı teşvik etmeyen davranış sergilemeleri gerektiğini" belirtmekle birlikte (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 17 Ocak 2016) BM Güvenlik Konseyi kararlarının ihlaline karşı durulması gerektiği ifade edilmiştir (UN, 73th Session, 2018). Türkiye'nin nükleer silahsızlanmaya ilişkin normatif yaklaşımını göstermesi açısından önemli olan bu söylemle birlikte, Nükleer Silahların Yasaklanmasına İlişkin Anlaşma (TPNW) söz konusu normatif duruşun sorgulanması açısından hayli önemlidir. Anlaşma, nükleer silahların kullanılmasının yıkıcı insani felaketlere neden olacağı endişesi temelinde oluşturulmuş ve bu tür silahların hiçbir durumda kullanılmamasının garantisinin ancak bu tür silahların ortadan kaldırılması ile mümkün olacağını kabul etmiştir. Anlaşmanın 1. maddesi taraf devletlerin nükleer silah veya diğer nükleer patlayıcı cihazlar geliştirmelerini, test etmelerini, üretmelerini, kendi topraklarında kurulmasını, konuşlandırılmasını veya stoklamalarını yasaklayan bağlayıcı bir anlaşmadır (UNODA, 2017). 20 Ekim 2017 tarihinde imzaya açılan bu anlaşma, 50 ülkenin anlaşmayı onaylaması veya kabul etmesini takip eden doksan gün sonrasında yürürlüğe girecektir (UNODA, 2017). Ne var ki bu anlaşma, 2020 tarihli güncel veriler doğrultusunda, 81 devlet tarafından imzalanmış, ancak 36 devlet⁴ tarafından onaylanmıştır (UNODA, 2017). Söz konusu anlaşmayı imzalamayan ülkelerden biri ise Türkiye'dir.

4 Avustralya, Cook Adaları, Kosta Rika, Küba, El-Salvador, Gambiya, Guyana, Vatikan, Meksika, Yeni Zelanda, Nikaragua, Palau, Filistin, Panama, St Lucia, Samoa, San Marino, Güney Afrika, Tayland, Uruguay, Vanuatu, Venezuela, Vietnam.

Türkiye, anlaşmanın oluşturulmasına yönelik BM Genel Kurulu'ndaki müzakereler sırasında olumsuz oy kullanmakla birlikte, 7 Temmuz 2017 tarihinde BM Genel Kurulu'nda gerçekleşen anlaşmanın kabul oylamasına katılmayan ABD, İngiltere, Rusya, Fransa ve Çin gibi devletler arasında yer almıştır (UN, 2017). Bu noktadan da anlaşılacağı üzere Türkiye nükleer silahların yayılmasının durdurulmasını desteklerken, tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik girişimlerde pasif bir tutum sergilemiştir. Bu tezi destekler nitelikte bir diğer oylama ise Endonezya'nın öncülüğünde sunulan 'Silahsızlanma ve Silahların Yayılmasının Önlenmesinde Çok Taraflılığın Teşvik Edilmesi' oturumunda gözlenmiştir. Türkiye Nükleer silahsızlanma konusunda evrensel normların sürdürülmesi ve güçlendirilmesi için çok taraflılık ilkesini öngören söz konusu oylamada çekimser kalmıştır (A/C.1/73/L.15, 2018). Nükleer silahların insan hayatı, sosyoekonomik yapı, çevre, ekonomi ve gelecek nesillerin sağlığı için bir tehdit oluşturduğu üzerinden hareketle, 'Nükleer Silahların İnsani Sonuçları' başlıklı bir başka BM Genel Kurulu kararında Türkiye, nükleer güce sahip ülkelerle, İngiltere ve Rusya gibi çekimser kalmıştır, ABD ise hayır oyu kullanmıştır (A/C.1/73/L.23, 2018).

Söz konusu kararın "nükleer silahların bir daha asla kullanılmamasını garanti etmenin tek yolunun, bunların tamamen ortadan kaldırılmasını" (A/C.1/73/L.23, 2018) öngörmesi nedeniyle önemlidir. Dolayısıyla Türkiye, bu karardaki tutumundan da görüldüğü üzere nükleer silahların tamamen ortadan kaldırılmasını desteklememektedir. Ayrıca değinilmesi gereken önemli bir nokta, Türkiye'nin müzakerelerde nükleer güce sahip diğer devletlerle aynı doğrultuda oy kullanmasıdır. Devletlerin stratejik doktrinlerinde ve güvenlik politikalarında nükleer silahların rolünü azaltmalarını öngören 'Nükleer Silahsızlanma' kararında, nükleer güce sahip devletlerden, nükleer başlık ve taşıma sistemlerini geliştirmeyi, üretmeyi ve depolamayı durdurmaları beklenmektedir. Türkiye'nin bu karar karşısındaki tutumu da çekimser olmuştur (A/C.1/73/L.28, 2018) Yine bir başka 'Nükleer Tehlikeyi Azaltmak' başlıklı karar, nükleer silahların bütün insanlık ve medeniyetler için en büyük tehlikeyi oluşturduğunu, yayılmasının önlenmesi ve nükleer silahların ortadan kaldırılmasını düzenleyen bu kararda Türkiye çekimser kalmıştır (A/C.1/73/L.43, 2018).

Nükleer silahlı bir dünya hedefi doğrultusunda BM Genel Kurulu'ndaki 'Nükleer Silahlı Bir Dünya İçin Evrensel Deklarasyon' nükleer güce sahip olan devletlere nükleer silahların azaltılması konusunda birtakım sorumlulukların getirildiği kararda Türkiye çekimser kalmıştır (A/C.1/73/L.46, 2018). Genel ve tam silahsızlanma başlığı altında gerçekleşen bu oylamalarda (A/73/510, 2018) Türkiye'nin nükleer güce sahip devletlerle benzer şekilde

oy kullandığı görülmektedir.⁵ Türkiye'nin BM Genel Kurulu'ndaki nükleer silahsızlanmaya ilişkin müzakerelerde nükleer silahların küresel düzeyde tamamen ortadan kaldırılmasını desteklemediğini söylemek mümkündür. Bununla beraber, bölgesel anlamda Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyalarında 'sıfır nükleer silah' politikasını desteklemiştir. Türkiye'nin küresel ve bölgesel ayrımındaki davranışlarında, özellikle kendi yakın coğrafyasını dikkate alarak bir politika izlediği söylenebilir. Bu doğrultuda Türkiye, Mısır öncülüğünde 8 Kasım 2018 tarihinde BM Genel Kurulu'na sunulan 'Orta Doğu Bölgesinde Nükleer Silahsız Bir Bölge Oluşturulması' kararını desteklemiştir (A/C.1/73/L.1, 2018). Aynı şekilde bölgesel nükleer silahsızlanmayı düzenleyen 'Orta Asya'da Nükleer Silahsız Bir Bölge Anlaşması'nı desteklemiştir. Rusya, Ukrayna ve Kuzey Kore bunu destekleyen ülkeler arasında yer almıştır (A/C.1/73/L.48, 2018).

Tablo 2: Türkiye'nin BM Genel Kurulu Oturumlarındaki Oylamaları

Nükleer Silahların Yasaklanmasına İlişkin Anlaşma (TPNW)	A/C.1/73/L.24	Çekimser
Silahsızlanma ve Silahların Yayılmasının Önlenmesinde Çok Taraflılığın Teşvik Edilmesi	A/C.1/73/L.15	Çekimser
Nükleer Silahların İnsani Sonuçları	A/C.1/73/L.23	Çekimser
Nükleer Silahsızlanma	A/C.1/73/L.28	Çekimser
Nükleer Tehlikeyi Azaltma	A/C.1/73/L.43	Çekimser
Nükleer Silahsız Bir Dünya İçin Evrensel Deklarasyonu	A/C.1/73/L.46	Çekimser
Orta Doğu Bölgesinde Nükleer Silahsız Bir Bölge Oluşturulması	A/C.1/73/L.1	Lehte Oy
Orta Asya'da Nükleer Silahsız Bir Bölge Anlaşması	A/C.1/73/L.48	Lehte Oy

BM Genel Kurulu bünyesinde ortaya konulan söz konusu yaklaşımlar iki önemli noktayı öne çıkarmaktadır: Türkiye nükleer silahların yayılmasına ilişkin inisiyatifleri desteklerken tamamen ortadan kaldırılması konusunda çekimser kalmakta ve nükleer silahsızlanma konusundaki karar ya da eğilimlerinde bölgesel dinamikleri göz önüne almaktadır. İlk yaklaşımına daha yakından bakılacak olursa Türkiye'nin nükleer silahların tamamen ortadan kaldırılmasına ilişkin İngiltere, Rusya ve ABD gibi nükleer güce sahip ülkeler ile "uyumlu" hareket etmesi kendisinin de topraklarında nükleer başlıklar bulundurması dolayısıyla reel politik gereklerin yerine getirilmesi çerçevesinde ele alınmalıdır. Nitekim Türkiye, 1960 tarihinden itibaren, ABD

⁵ Güncel olması nedeniyle son oturumlar dikkate alınmıştır.

nükleer silahlarını kendi topraklarında konuşlandıran bir ülkedir. Bununla beraber, ABD nükleer silahlarına sahip diğer ülkeler gibi söz konusu nükleer silahların, kendi güvenliği için son derece önemli olduğuna vurgu yapmıştır (ICANW). İkinci önemli nokta olan nükleer silahsızlanma girişimlerinin bölgesel yansımalarında ise Türkiye'nin destekleme eğiliminde olması yakın çevresinin güvenliğini önceleme açısından önemlidir. Söz konusu iki nokta göstermektedir ki Türkiye nükleer silahsızlanma politikasında evrensel düzeyde bir "silahsızlanma normunu" savunmakla birlikte gerek küresel gerekse de bölgesel karar alma süreçlerinde ulusal güvenliğini öncelemektedir.

Bununla birlikte, BM'nin her yıl Cenevre ofisinde gerçekleştirilen silahsızlanma konularının tartışıldığı Silahsızlanma Konferansı'nın da bir parçası olarak, Türkiye'nin "nihai hedefinin nükleer silahlardan arındırılmış bir dünya olduğu" vurgulanmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019). Benzer şekilde Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu nükleer silahlara ilişkin açıklamasında "... biz nükleer silahlara karşıyız. Ama hiç kimsede olmaması lazım, yani İsrail'in de olmasın, İran'ın da olmasın, Türkiye'nin de olmasın, başka bir ülkenin de olmasın; bizim tutumumuz bu konuda son derece nettir" söyleminde bulunmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2015). Bu söylemi destekler nitelikte Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, "tüm dünya nükleer silahlardan temizlenmeli. Ellerinde 15 bini aşkın nükleer başlıklı silah bulunduranlar şu anda dünyayı tehdit etmektedir" (CNN Türk, 2018) ifadesi Türkiye'nin uluslararası sistemdeki nükleer silahsızlanmalara yönelik izlediği politikasını da yansıtmaktadır. Fakat bilhassa yukarıda değinilen BM oturumlarında Türkiye'nin oy davranışlarına bakıldığında, gerek Dışişleri Bakanlığınca gerekse de Cumhurbaşkanlığınca vurgulanan normatif amaç ve araçların sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Nitekim BM Genel Kurulu'nda 'nükleer silahların tamamen ortadan kaldırılmasına' ilişkin oturumlarda Türkiye, diğer nükleer güce sahip devletler gibi hareket etmiştir. Görüşmeler sırasında hayır oyu kullandığı nihai kararda ise çekimser kaldığı gözlenmiştir. Türkiye'nin bu davranışı şu şekilde değerlendirilebilir: İlk olarak Türkiye'nin NATO ittifakı içinde yer alması, bu oylamaların şeklini açıklar; diğeri de Türkiye'nin sistemsel değişimleri dikkate alarak kendisini yükümlülük altına sokacak, NPT'den başka bir mekanizmaya dâhil olmak istememesidir.

Sonuç

Bu çalışmada normatif dış politikanın unsurları çerçevesinde Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikası incelenmiştir. Bu doğrultuda, Nathalie Tocci'nin ortaya koymuş olduğu normatif dış politikanın üç unsuru- normatif amaç,

normatif araç ve normatif etki – etrafında Türkiye'nin normatif politikası analiz edildiğinde genel olarak normatif bir söylemin öne çıktığını gözlemlemek mümkündür. Nitekim Türkiye, insani değerlere ve adalete vurgu temelinde nükleer silahsızlanmanın önemine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte, normatif etkisinin sınırlı olduğunun altı çizilmelidir; çünkü uluslararası platformlarda nükleer silahsızlanmaya ilişkin söylemlerinde insani değerler odaklı davranışa dahi, norm ve yasal anlamda bağlayıcı uluslararası hukuk mekanizmalarına dâhil olmamaktadır. Dolayısıyla, şu yorumu yapmak mümkündür: Türkiye öncelikle nükleer silahların yayılması konusunda bir başarı sağlanması durumunda, 'nükleer silahlardan arındırılmış bir dünya' hedefine ulaşılmasını mümkün görmektedir. Bu noktadan hareketle nükleer silahsızlanma politikası çerçevesinde Türkiye'nin uluslararası aktörlerin ve sistemin mevcut yapısına göre hareket ettiği söylenebilir. Altı çizilen söz konusu noktalar ile birlikte, Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikasına dair normatif amaç, araç ve etki çerçevesinde ortaya konulan bulguları dış politika tercihlerinin analizinde kullanılan "akılcı model" ile bir bütün olarak ele almak mümkündür. Küresel ve bölgesel dinamiklerin bir bütün olarak ele alındığı düşünüldüğünde Türkiye değer seçiminde normatif amacına uygun olarak nükleer silahsızlanmayı savunmakta fakat söz konusu "normatif amaç" çerçevesinde küresel bir uzlaşma olmaması sebebiyle gerek küresel gerekse de bölgesel karar alma süreçlerinde ulusal güvenliğini öncelemektedir.

Ulusal güvenliğe yapılan bu vurguyu ise çalışma kapsamında gösterildiği üzere yakın çevresindeki güvenlik endişeleri ve bilhassa NATO üyeliği dolayısıyla ile kurumsal bağları üzerinden okumak mümkündür. Nükleer silahsızlanmanın tamamen ortadan kaldırılması gibi oldukça radikal karar alım süreçlerinde güvenlik endişeleri ve NATO gibi bağlayıcı kurumsal temasları nedeniyle statüko yanlısı hareket eden Türkiye, bilhassa NPT rejiminin ortaya koyduğu bağlayıcı hükümleri iç hukukunun parçası haline getirmeyecek olası bir yükümlülük altına girmek istemediğini göstermektedir. Çalışma kapsamında ortaya konulan bu tespitlerden de anlaşılacağı üzere normatif amaç ve araç kapsamında etkin olan Türkiye normatif etki çerçevesinde değerlendirildiğinde daha sınırlı sayılabilecek bir noktada durmaktadır. Altı çizilen bu noktalar ışığında Türkiye'nin nükleer silahsızlanma politikası örnekleminde normatif teorinin amaç-arac ve etki boyutlarını ele alan çalışma, Morgenthau'nun ahlak ve çıkar arasında ayrım olduğu görüşünü çökerten şu sözlerini akla getirmektedir: "Her şeyden önce, hatırla ki, (devlet davranışı) yalnızca politik bir gereklilik değil, aynı zamanda bir ulusun diğer uluslarla mücadele ederken takip etmesi gereken ahlaki bir görevdir. Fakat bunu (devlet davranışını) yöneten bir düşünce standardı, kılavuz yıldızı ve eylem kuralı vardır: ulusal çıkar" (Wrightson, 1995: 359).

Kaynakça

- Arı, Tayyar (2013), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İş Birliği*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- CNN Türk (2018), "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Tüm dünya nükleer silahlardan temizlenmeli", 21 Mayıs 2018, <https://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-tum-dunya-nukleer-silahlardan-temizlenmeli>, (E. T: 12 Mayıs 2019).
- Cohen, Molly (2004), *Normative Theory in International Relations: A Pragmatic Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cortell, Andrew P. ve Darvis, Jr. James W. (2000), "Understanding the Domestic Impact of International Norms: A Research Agenda", *International Studies Review*, c. 2, s. 1, Oxford, ss. 65-87.
- Cunliffe, Philip (2007), "Poor man's Ethics? Peacekeeping and the contradictions of ethical ideology", David Chandler ve Voler Heins (ed.), *Rethinking Ethical Foreign Policy: Pitfalls, possibilities and paradoxes*, London: Routledge, ss. 70-89.
- DaI, Emel P. (2015), "A normative approach to contemporary Turkish foreign policy: The cosmopolitanism-communitarianism", *International Journal*, s. 3, ss. 1-13.
- Davutoğlu, Ahmet (2012), "New Approaches to Security: Investing in a Safer World Free of Nuclear Weapons", *Turkish Embassy in London*, <http://london.emb.mfa.gov.tr/Mission/ShowAnnouncement/161827>, (E. T: 16 Mayıs 2019).
- Erskine, Toni (2016), "Normatif Teori", Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith (ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Disiplin ve Çeşitlilik*, İstanbul: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, ss. 39-63.
- Frost, Mervyn (1994), "The role of Normative Theory in IR", *Millenium*, c. 23, s. 1, ss. 109-118.
- Goertz, Gary ve Diehl, Paul F. (1992), "Toward a Theory of International Norms: Some Conceptual and Measurement Issues", *Journal of Conflict Resolution*, c. 36, s. 4, ss. 634-664.
- Hamilton, Daniel S. (2008), "The United States: A Normative Power?", Nathalie Tocci (ed.), *Who is a Normative Foreign Policy Actor?*, Brussels: Centre For European Policy Studies, ss. 76-155.
- ICANW: International Campaign to Abolish Nuclear Weapons, <https://www.icanw.org/why-a-ban/positions/> (E. T: 12 Mayıs 2019).
- Legro, Jeffrey W. (1997), "Which Norms Matter? Revisiting the 'failure' of Internationalism", *International Organizations*, c. 51, s. 1, ss. 31-63.
- Lieven, Anatol ve Hulsman, John (2006), "Ethical Realism and Contemporary Challenges", *American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy*, c. 28, s. 6, ss. 413-420.
- Machiavelli, Niccolo (1988), *The Prince*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Manners, Ian (2007), "European Union, normative power and ethical foreign policy", David Chandler ve Voler Heins (ed.), *Rethinking Ethical Foreign Policy: Pitfalls, Possibilities and Paradoxes*, London: Routledge, ss. 116-136.
- NATO (2009) "NATO's Positions Regarding Nuclear Non-Proliferation, Arms Control and Disarmament and Related Issues".
- Neethling, Theo (2004), "The development of normative theory in International Relations:

- Some practical implications for norm-based and value-based scholarly inquiry”, *Koers*, c. 69, s. 1, ss. 1-25.
- Non-Proliferation And Disarmament Initiative, <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/non-proliferation-and-disarmament-initiative-ndpi/>, (E. T: 12 Mayıs 2019).
- Smith, Steve (1992), “The Forthy Years’ Detour: The Resurgence of Normative Theory in International Relations”, *Millenium*, c. 21, s. 3, ss. 489-506.
- Süvari, Kahraman (2017), “Türkiye’nin Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi (NSYÖ) Antlaşmasına Katılımı: Nedenleri ve Etkileri”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, s. 2, ss. 167-194.
- TBMM (1969), “Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesine İlişkin Anlaşma”, Türkçe metin, *Resmî Gazete*, 10/4/1979, Sayı: 16605.
- T.C. BM Daimî Temsilciliği (5 Mayıs 2009) “Statement by Turkey at the Third Session of the Preparatory Committee for the 2010 Review Conference of the Nuclear Non-Proliferation Treaty”, <http://turkuno.dt.mfa.gov.tr/Mission/ShowSpeech/1206>, (E. T: 16 Mayıs 2019).
- T.C. BM Daimî Temsilciliği (7 Mayıs 2009), “Statement by the Delegation of Turkey on ‘Cluster II’ of the Third Session of the Preparatory Committee for the 2010 Review Conference of the Nuclear Non-Proliferation Treaty”, <http://turkuno.dt.mfa.gov.tr/Mission/ShowSpeech/1204>, (E.T: 16 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sayfası,, “Silahların Kontrolü ve Silahsızlanma”, <http://www.mfa.gov.tr/silahlarin-kontrolu-ve-silahsizlanma.tr.mfa> (E.T: 10 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sayfası, (2 Haziran 2010), “NPT 2010 Gözden Geçirme Konferansı Hk.”, Yayın No: 116, http://www.mfa.gov.tr/no_-116_-2-haziran-2010_-npt-2010-gozden-gecirme-konferansi-hk_.tr.mfa, (E. T: 20 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2012), “Nükleer Yayılmanın Önlenmesi ve Silahsızlanma Girişimi Dışişleri Bakanları İstanbul’da bir araya geldi.”, <http://www.mfa.gov.tr/nukleer-yayilmanin-onlenmesi-ve-silahsizlanma-girisimi-disisleri-bakanlari-istanbulda-biraraya-geldi.tr.mfa>, (E.T: 20 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2014), “Yayılmanın Önlenmesi ve Silahsızlanma Girişimi’nin Bakanlar Toplantısı Hiroşima’da düzenlendi”, http://www.mfa.gov.tr/yayilmanin-onlenmesi-ve-silahsizlanma-girisimi_nin-bakanlar-toplantisi-hirosima_da-duzenlendi.tr.mfa, (E.T: 20 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2013), “Dışişleri Bakanı Davutoğlu Nükleer tehdidin olduğu bir dünyada insanlığın geleceği tehdit altındadır”, 9 Nisan 2013, <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-nukleer-tehdidin-oldugu-bir-dunyada-insanligin-gelecegi-tehdit-altindadir.tr.mfa>, (E.T: 20 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2019), “Sayın Bakanımızın Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi 40. Oturumuna katılmak üzere Cenevre’yi ziyareti”, 24-25 Şubat 2019, <http://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-bm-insan-haklari-konse-yine-katilimi.tr.mfa>, (E.T: 12 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2016), “Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin Gerçekleştirdiği Nükleer Deneme Hk.”, 09 Eylül 2016, http://www.mfa.gov.tr/no_-224_-9-eylul-2016_-kore-demokratik-halk-cumhuriyeti_nin-gerceklestirdigi-nukleer-deneme-hk_.tr.mfa, (E.T: 12 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2016), “P5+1 ve Ab ile İran Arasında İran’ın Nükleer Programına

- İlişkin Kapsamlı Ortak Eylem Planı'nın Uygulanması Hk.", 17 Ocak 2016, http://www.mfa.gov.tr/no_-19_-17-ocak-20p5_1-ve-ab-ile-iran-arasinda-iran_in-nukleer-programina-iliskin-kapsamli-ortak-eylem-plani_nin-uygulanmasi-hk_.tr.mfa, (E.T: 12 Mayıs 2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2015), "Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun Açıklaması", 6 Nisan 2015, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu-tvnet_de-yayimlanan-_muzakere_-adli-programa-konuk-oldu_-6-nisan-2015.tr.mfa, (E.T: 12 Mayıs 2019).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018), "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", Ankara: Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Tocci, Nathalie (2008), "Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and its Global Partners", Nathalie Tocci, (ed.), *Who is a Normative Foreign Policy Actor?*, Brussels: Centre For European Policy Studies.
- United Nations (2017), "United Nations Conference to Negotiate a Legally Binding Instrument to Prohibit Nuclear Weapons, Leading Towards their Total Elimination", <https://www.un.org/disarmament/tpnw/>, (E.T: 16 Mayıs 2019).
- United Nations (28 Ekim 2018), A/C.1/73/L.1, UN General Assembly.
- United Nations (19 Ekim 2018), A/C.1/73/L.48, UN General Assembly.
- United Nations (9 Ekim 2018), A/C.1/73/L.15, UN General Assembly.
- United Nations (2018), A/C.1/73/L.23, UN General Assembly, 19 Ekim 2018.
- United Nations (2018), A/C.1/73/L.23, UN General Assembly, 19 Ekim 2018.
- United Nations (2018), A/C.1/73/L.28, UN General Assembly, 19 Ekim 2018.
- United Nations (2018), A/C.1/73/L.43, UN General Assembly, 19 Ekim 2018.
- United Nations (2018), A/C.1/73/L.46, UN General Assembly, 22 Ekim 2018.
- United Nations (2018), A/73/510, UN General Assembly, 19 Kasım 2018.
- United Nations (2018), "Statement by Turkey", UN General Assembly 73th Session.
- UNODA (2017), "Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons", <http://disarmament.un.org/treaties/t/tpnw>, (E. T: 23 Nisan 2020).
- UNODA, "Turkey: Ratification of Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)", <http://disarmament.un.org/treaties/a/npt/turkey/rat/london>, (E.T: 20 Mayıs 2019).
- Ülgen, Sinan (2010), "Preventing the Proliferation of Weapons of Mass Destruction: What Role for Turkey?", *EDAM*, Discussion Paper Series -2010/2.
- Viotti, Paul R. ve Kauppi, Mark V. (2016), *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, (çev. Metin Aksoy), İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Wrightson, P.S. (1995). "Morality, Realism and Foreign Affairs: A Normative Realist Approach" *Security Studies*, c. 5, s. 2, ss. 354-386.

Sosyalist İktisadi Hesaplama Tartışması: Metodolojik Bir İnceleme

Serdar Göcen*

Öz

İktisadi hesaplama tartışmasında Mises ve Hayek tarafından sosyalizme yöneltilen eleştiriler, aynı zamanda hâkim iktisat modelinin de eleştirileri olarak ele alınmalıdır. Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modelleri sosyalist iktisatçılar Taylor ve Lange tarafından sosyalizmin ekonomik olarak başarılı olacağını göstermek için kullanılmıştır. Hem liberal hem de sosyalist iktisatçılar tarafından, Mises ve Hayek'in bu iki modele getirdikleri eleştiriler tam olarak kavranamadığı için sosyalizmin, en azından piyasa ekonomisi kadar başarılı olacağı şeklinde yanlış bir kanı hâkim olmuştur. Yakın zamanda ortaya çıkan kompleksite iktisadının hâkim iktisada yönelttiği metodolojik eleştiriler, Mises ve özellikle Hayek tarafından yöneltilen eleştirilerin haklılığını göstermiştir. Böylece, Mises ve Hayek'in sosyalizmde iktisadi hesaplamaların imkânsız olduğu şeklindeki eleştirileri kompleksite iktisadi ile bir kez daha ortaya konmuştur. Sonuç olarak, sosyalist iktisatçıların Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modellerine dayanmayan yeni modellerle sosyalizmde iktisadi hesaplamaların mümkün olduğunu göstermeleri gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyalizm, İktisadi Hesaplama Tartışması, Kompleksite İktisadi.

Socialist Economic Calculation Debate: A Methodological Review

Abstract

The Mises and Hayek's critique of socialism in the economic calculation debate should also be considered as a critique of the mainstream economic model. Walrasian general equilibrium and perfect competition market models were used by socialist economists, Taylor and Lange, to show that socialism would be economically successful. Mises and Hayek's critique of these two models could not be fully understood by both liberal and socialist economists. Therefore, a misconception prevailed that socialism would be at least as successful as the market economy. The recently developed methodological criticisms of the mainstream economics by the complexity economics have justified the arguments of Mises and particularly of Hayek. Thus, Mises and Hayek's critiques that economic calculations are impossible in socialism have been put forward once again with complexity economics. As a result, socialist economists need to demonstrate that economic calculation in socialism is possible with new models that are not based on Walrasian general equilibrium and perfect competition market models.

Keywords: Socialism, Economic Calculation Debate, Complexity Economics.

*Arş. Gör. Dr. | Osmaniye Korkut Ata Üni., İktisat Bölümü | serdargocen@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5742-191X | DOI: 10.36484/liberal.749329
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss. 27-48.
Gönderim Tarihi: 8 Haziran 2020 | Kabul Tarihi: 2 Eylül 2020

Giriş

İktisat bilimine yapılmış en önemli katkılardan biri Ludwig von Mises ile başlayan ve bir süre sonra Fredrich August Hayek'in devraldığı "Sosyalizmde İktisadi Hesaplama Tartışmaları" ile iktisat literatürüne kazandırılan özel mülkiyetin önemi, bilgi problemi, denge dışılık, rasyonelliğin anlamı, genel denge analizinin ve tam rekabet piyasasının eleştirileridir. Bu katkılar, her biri çok önemli olmasına rağmen, iki iktisatçının döneminde diğer iktisatçılar tarafından yeterince kavranamamıştır. Dönemin hâkim iktisat metodolojisi ve sosyalizmin entelektüeller arasındaki popülerliği bu kavranamayışın temel nedenleri olarak gözükmektedir. Metodolojik olarak Neo-Klasik iktisadın dışında kalan Avusturya Okulu ve onun önde gelen temsilcileri Mises ve Hayek'in görüşleri, bu alanda çalışan az sayıda iktisatçı dışında bilinmeyen ve önemi anlaşılamayan bir şekilde kalmıştır.

Son yıllarda Mises ve Hayek tarafından genel denge ve tam rekabet piyasası modellerine yöneltilen eleştiriler yeni iktisat akımları tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında kompleksite iktisadı, denge dışı analiz, heterojen ajanlar, ajanlar arası etkileşim, global bir kontrolcünün olmaması gibi özelliklerle sahiptir (Arthur, vd., 1997; Arthur, 2013; Vaughn, 1999). Bu özellikler, gerek Neo-Klasik iktisada yönelik eleştirileri gerekse görüşlerinin, özellikle Menger ve Hayek tarafından temsil edilen Avusturya Okulu çizgisine benzerlikleri bakımından önemlidir.

Bu çalışmada amaç, sosyalizmde iktisadi hesaplama tartışmalarını iktisat bilimindeki metodolojik gelişmeler çerçevesinde ele almak ve Avusturyan iktisatçıları ile sosyalist iktisatçılar arasındaki bu tartışmada haklı olan taraf konusunda kararı iktisat bilimindeki metodolojik gelişmeler çerçevesinde vermektir. Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modelleri çerçevesinde iktisadi hesaplama tartışmaları ele alındıktan sonra, kompleksite iktisadının bu tartışmaları nasıl etkileyeceği tartışılmaktadır.

Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modellerinin varsayımları bir taraftan Avusturya Okulu'nun metodolojik olarak Neo-Klasik iktisattan kopuşuna neden olurken diğer taraftan Fred M. Taylor ve Oskar Lange tarafından temsil edilen sosyalist iktisatçıların sosyalizmin ekonomik olarak başarılı olacağı yönündeki görüşlerinin haklı görülmesini sağlamıştır. Kompleksite iktisadının, söz konusu iki modelin hatalı varsayımlara dayanıyor olması şeklindeki eleştirileri, özellikle Hayek'in sosyalizme yönelttiği eleştirileri hatırlatmaktadır. Kompleksite iktisadının metodolojik çerçevesinden bakıldığında, Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modellerinin

hatalı olduğu görülmektedir. Bu nedenle, bu iki modele dayanan Taylor ve Lange modellerinin de hatalı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde, sosyalizm iktisadi hesaplama tartışmaları ele alınmaktadır. Burada Mises ve Hayek sosyalizmin ekonomik olarak başarısız olacağını savunan, Taylor ve Lange sosyalizmin başarılı olacağını savunan iktisatçılar olarak incelenmektedir. İkinci bölümde, Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası modellerinin hâkim olmasının bu iki grup iktisatçının görüşleri üzerindeki ve sosyalizmin ekonomik olarak başarılı olacağı yönündeki düşüncelere etkisi tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde, öncelikle kompleksite kavramı ve kompleksite iktisadi ele alınmakta, daha sonra Avusturya Okulu ile kompleksite iktisadi arasındaki benzerlikler tartışılmaktadır. Bu bölümün son alt başlığında ise, kompleksite iktisadının Taylor ve Lange'nin görüşlerini geçersiz kıldığı görüşü incelenmektedir. Dördüncü bölüm, genel değerlendirmelerden oluşan sonuç bölümüdür.

Sosyalizmde İktisadi Hesaplama Tartışması: Kısa Bir Tarihçe

Ludwig von Mises'in 1920 yılındaki çalışması ile başlayan sosyalizmde iktisadi hesaplama tartışmalarının kökeni 19. yüzyılda Karl Marx ve diğer sosyalist iktisatçıların kapitalizme yönelttikleri eleştirilere ve sosyalizmin piyasa ekonomisinden daha etkin bir ekonomik sistem olduğu görüşüne dayanmaktadır. Marx sosyalizm hakkında pek bir şey yazmamış olmasına rağmen, onun kapitalizm analizinden hareketle sosyalist bir ekonominin işleyici üzerine çalışan iktisatçıları olmuştur. Ancak günümüzde hâlâ sosyalist bir ekonominin nasıl işleyeceğini anlamak için başvurulacak kaynakların ne olduğu konusu muğlâktır. Esasında sosyalistlerin bu konu üzerine düşünmeleri de Mises'in çalışması ile başlamıştır.¹

Bir piyasa ekonomisinde hesaplamayı mümkün kılan şey nedir? Klasik iktisatçıların ve Marx'ın bu soruya vereceği cevap değer teorisi ile ilişkilidir. Klasik iktisatçıların ve Marx'ın dayandığı emek-değer teorisine göre, her bir malın fiyatı, o malı üretmekte kullanılan emek miktarınca belirlenmektedir. Bu maliyet temelli yaklaşıma göre, fiyatın oluşumunda kullanım değeri hiçbir etkiye sahip değildir. Fiyat tamamen malın üretim maliyeti ile belirlenmektedir. Kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ayrım Marx'da

¹ Oskar Lange "On the Economic Theory of Socialism: Part One" isimli çalışmasında Mises'in sosyalizme yönelttiği eleştirileri ele alırken, müstehzi bir biçimde de olsa, böyle bir soruna işaret ettiği için Mises'e teşekkür etmektedir. Ancak, geleceğin sosyalist ekonomisinde, Mises'in Kamulaştırma Bakanlığı'nda veya Merkezi Planlama Kurulu'nda yer alması gerektiğini söylemesi, Mises'in eleştirilerini çözülebilecek sorunlar olarak gördüğünü ve tam olarak anlamadığını göstermektedir.

bulunuyor olsa da kullanım değerine de dayanan bir değer teorisinin geliştirilmesi marjinalist devrim ile birlikte olmuştur.

Marx (2018)'a göre, değer oluşumunda etkili olan mübadele değeridir. Dolayısıyla iki şeyin mübadele edilmesi, mübadele değerleri eşit olan iki şeyin el değiştirmesi anlamına gelmektedir. Bu işlem sonucunda, iki tarafın refahında bir değişiklik olmaz. Mübadele edilen iki şey aynı değere sahiptir ve el değiştirmeleri neticesinde onlara sahip olanların durumunda bir iyileşme ortaya çıkmaz. Eğer bir tarafın durumu iyileşmişse, bu ancak diğer tarafın durumunun kötüleşmesi, yani kandırılması neticesinde olmuştur. Görüldüğü gibi Marx kullanım değeri kavramının farkında olsa da, onun değer teorisinde kullanım değerinin hiçbir rolü yoktur.

Genel olarak marjinalist devrimin, özelde Carl Menger'in "İktisadın Prensipleri" kitabı ile değer teorisine kattığı yenilik kullanım değerinin de fiyatların oluşumunda (değer teorisinde) kullanılmasıdır. Bir malın kullanımını kişilere göre farklılık gösterir. Öyleyse kullanım değeri subjektif bir unsurdur. İki şeyin mübadelesinde, tarafların her ikisinde de kendileri için kullanım değeri daha yüksek olan şeyi almaları, böylece durumlarını iyileştirmeleri mümkündür. Değer teorisine bu subjektif unsurun katılması klasik iktisatçıların ve Marx'ın kullandığı objektif değer teorisine göre bir ilerlemeyi temsil etmekte ve mübadele sıfır toplamlı bir oyun olmaktan çıkıp, kazan-kazan durumuna dönüşmektedir. Sonraki bölümde görüleceği gibi, Lange'nin sosyalizmde hesaplama sorununu çözmek için tüketim piyasasında özel mülkiyete izin vermesi, fiyatın maliyet temelli olarak belirlenmesinin mümkün olmadığı ve kullanım değerinin fiyatı belirlemede bir rolü olduğunun kabulü anlamına gelmektedir.²

Ancak, bu subjektif değer (kullanım değerinin) iktisadi hesaplamada kullanılması mümkün değildir. Mises (1990)'e göre, hesaplama yapabilmek için objektif bir unsura gerek duyulmaktadır. Mises'in sosyalizme yönelik eleştirisi, sosyalizmin bu objektif unsurdan yoksun olmasına yöneliktir. Mises (1990) bu objektif faktörün parasal fiyatları olduğunu belirtmektedir. Fiyat, kıtlık (arz şartları) ve kullanım değeri (talep şartları) ile belirlenmektedir. Parasal fiyatların ortaya çıkması ve rasyonel bir iktisadi hesaplamaya imkân vermesi için hem tüketim mallarının hem de üretim mallarının özel mülkiyete ait olması gerekir.

Özel mülkiyet piyasa ekonomisi kararlara kılavuzluk eden fiyatları üretir, ve kâr ve zarar muhasebesi kaynakların ve zamanın alternatif fırsatlar

2 Oskar Lange, Marxist emek-değer teorisini modern ekonomik denge teorisinin daha ilkel bir versiyonu olduğu ve hiçbir analitik değer taşımadığı yönünde eleştirmektedir (Selik, 1982: 113-114).

arasındaki dağılımı ve yeniden dağılımı için gerekli geri bildirim sağlar. Parasal hesaplama bize ekonomik değişim denizi üstünde kılavuzluk etmede asla mükemmel değildir, fakat o bizi kimi zaman dalgalı olan sularda yol bulmaya muktedir kılar (Boettke, 2013: 5-6).

Sosyalist bir ekonomide de para kullanımını olacaktır. Ancak, sosyalist ekonominin özelliği üretim araçlarında özel mülkiyete müsaade etmemesidir. Böyle bir durumda para sadece tüketim mallarının mübadelesinde kullanılabilir. Mises (1990) parasal hesaplamanın mümkün olması için üretim mallarının da mübadele edilebilmesini sağlayacak şekilde özel mülkiyetin sağlanması gerektiğini belirtmektedir. Sosyalist ekonomide paranın varlığı ile rekabetçi ekonomide paranın varlığı arasındaki farklılık üretim araçlarındaki mülkiyetin şeklinden kaynaklanmaktadır. Sosyalist ekonomide üretim araçları mübadeleye dâhil edilemediği için parasal bir değere sahip olamamaktadır. Bu nedenle sosyalist ekonomide paranın varlığı, rekabetçi ekonomideki gibi bir işlev görmemektedir. (Mises, 1990: 4).

Mises'in sosyalizme yönelik eleştirilerine verilen cevaplar iki farklı iktisatçının görüşleri ile incelenebilir. Burada ele alınacak olan Fred M. Taylor'ın görüşleri sistematik olarak ifade edilmemiş genel kanaatler görüntüsündedir. Yine de tartışmanın akışını doğru şekilde aktarabilmek amacıyla Taylor'ın görüşlerine yer verilecektir. Ayrıca, daha sonra ele alınacak Oskar Lange'nin görüşlerini de etkilediği için Taylor'ın görüşlerini incelemek önem taşımaktadır.

Taylor (1929) ilk olarak piyasa ekonomisinin nasıl çalıştığını açıklayarak sosyalist bir ekonominin de bu işlevleri yerine getirmek için nasıl kurgulanacağını anlatmaktadır. Piyasa sisteminde gelir sahibi olan vatandaşlar piyasaya gittiklerinde talep ettikleri malları üreticilerden satın alırlar. Taylor burada üç önemli aşama öngörür. Birincisi, gelir sahibi vatandaşlar. Sosyalizmde vatandaşlara gelir devlet tarafından temin edilir. İkincisi, vatandaşların gelirleri ile piyasada mal talep etmeleri ve üçüncüsü piyasada bu talebi karşılayacak malların üretilmesi. Taylor'a göre, ikinci ve üçüncü aşamada devlet piyasanın yerini alır. Vatandaşlar devlet tarafından sağlanan gelirleri ile devletin ürettiği ürünleri alırlar ve diğer taraftan da piyasa ekonomisinde olacağı gibi devlete üretmesi gereken mallar için rehberlik ederler (Taylor, 1929: 1).

Vatandaşların gelirinin devlet tarafından belirleniyor olması, genel olarak vatandaşların çıkarlarının belirli bireylerin çıkarlarına feda edilememesini sağlamaktadır. Vatandaşların sağlanan bu gelir aracılığıyla devletin ne üreteceğini belirlemesi ise, her bireyin zevk ve tercih özelliklerinin devlet tarafından belirlenen bir tüketim standardına feda edilememesini sağlamaktadır (Taylor, 1929: 4-5).

Taylor'a göre, sosyalizmin ekonomik planı dört koşula dayanmaktadır. Birincisi, devlet tarafından vatandaşlara sağlanacak gelirin belirli şartlara bağlı olmasıdır. Taylor bu koşulların ne olduğunu açıklamamaktadır ancak bu koşulların varlığı zorunludur. İkincisi, devlet gelir dağıtımında bir bütün olarak vatandaşların çıkarına yönelik hareket edecektir. Böylece devletin sağladığı gelirler vasıtasıyla vatandaşların harcama kararları sosyalist kararlar olarak ortaya çıkacak ve malların sosyal önemlerini sergileyen fiyatlar ortaya çıkacaktır. Üçüncüsü, malların fiyatlarının olmasıdır. Böylece, vatandaşlar belli bir malı talep edip etmeyeceklerine karar verebilirler. Dördüncüsü, devlet malların üretim maliyetlerini bilmeli ve tüm malların fiyatlarını üretim maliyetlerine eşitlemelidir (Taylor, 1929: 2-3).

Taylor sosyalist bir plan için gerekli olan bu dört koşuldan ilk üçünün sağlanacağından emindir. Dördüncü koşulun sağlanması atıf sorunun çözümüne bağlıdır.

Atıf problemi, her üretim faktörünün üretim sürecindeki efektif öneminin belirlenmesidir. Bu bilgi olmaksızın, yetkililer açıkça herhangi bir metanın kaynak maliyetini hesaplayamazlar; bu nedenle bu mal için doğru satış fiyatını belirleyemezler; ve sonuç olarak bu makaleye göre tek doğru yöntem olan hangi metaları üretmeleri gerektiğini belirleme yöntemini kullanamazlardı (Taylor, 1929: 6).

Taylor atıf sorunun çözümü için deneme-yanılma metodunu önermektedir. Deneme-yanılma metodu beş aşamada anlatılır. (1) Faktör değerlendirme tabloları oluşturulur ve bu tablolar oluşturulurken her bir faktöre, onun gerçek değerine en yakın olduğu düşünülen değer verilir. (2) Üretim sürecini yönetirken bu verilen değerler tamamen doğru değerler olarak kullanılır. (3) Elde edilen sonuçlar, bu değerlerin bir kısmının yanlış olduğunu ortaya çıkarabilir. (4) Yanlış sonuçlar ortaya çıktığında faktör tabloları güncellenir. (5) Hiçbir yanlış değerlendirme kalmayana kadar bu süreç tekrar edilir (Taylor, 1929: 7). Böylece, faktörlerin miktarlarında meydana gelecek fazlalıklar ve eksiklikler, sonraki dönemde bu faktörlerin daha az ve daha fazla kullanımı ile dengelenecektir.

Oskar Lange, Mises'e yönelik cevap veren bir diğer sosyalist iktisatçıdır. Lange'ye göre, iktisadi hesaplamanın anlamı alternatifler arasında seçim yapmaktır. Bu seçimin yapılması için genelleştirilmiş fiyatlara ihtiyaç vardır. Mises'in hatası bu geniş anlamdaki fiyatlar ile iki mal arasındaki değişim oranı anlamındaki dar anlamda fiyatı karıştırmasıdır (Lange, 1936: 54).

Lange iktisadi hesaplama problemin şu üç bilgi ile çözüleceğini belirtir: (1) Tercih eylemine yön veren tercih ölçeği, (2) alternatiflerin sunulduğu şartların bilgisi, (3) ulaşılabılır olan kaynakların miktarına ilişkin bilgi (Lange, 1936: 54).

Lange (1936) birinci ve üçüncü bilginin sosyalizmde bulunduğu kanaatinde. İkinci bilginin de sosyalizmde ulaşılabilir olduğu gösterilirse, sosyalizmde iktisadi hesaplamanın mümkün olduğu gösterilmiş olur. Lange (1936)'ye göre, birinci ve üçüncü bilgilerin veri olması durumunda, ikinci bilgi bir malı diğerine dönüştüren teknik imkânlar ile belirlenebilecektir.

Piyananın dengeye ulaşmayı deneme-yanılma yöntemi ile sağladığını belirten Lange, bunun Walras'ın ardışık denemeleri ile yapıldığını belirtmektedir (Lange, 1936: 59). Lange deneme-yanılma yöntemi ile dengeye ulaşma probleminin sosyalizmde nasıl çözüleceğini açıklamaktadır. Sosyalist ekonomide tüketici mal ve hizmetleri için bir piyasa bulunur. Ancak, üretim ve sermaye malları için piyasa bulunmaz. Üretim ve sermaye mallarının fiyatları alternatifleri yansıtan genelleştirilmiş fiyatlardır. Bu sosyalist ekonomide denge iki koşulla sağlanır. Birinci koşul, veri alternatif indeksler altında tüketiciler ve emek sahibi olarak bireyler ve sermaye ve doğal kaynakların (yani üretimin) yöneticisi olarak kamu memurları belirli ilkelere göre kararlarını verirler. İkinci koşul, fiyatlar talep edilen miktar ile arz edilen miktarı eşitlemek için koşulları yaratır. Bu iki koşulun sağlanması iktisadi sisteminin organizasyonunu ifade eden üçüncü bir koşulu meydana getirir. Bu iktisadi organizasyonda emek dışındaki üretim faktörleri kamu mülkiyeti altındadır. Bu nedenle tüketici gelirleri bu üretim faktörlerinin sahipliğine göre değişmeyecektir. Üçüncü koşula göre, iktisadi sistemin organizasyonu geliri düzenleme esaslarına göre belirlenir (Lange, 1936: 61).

F. A. Hayek iktisadi hesaplama tartışmasına farklı bir perspektif getirmiştir. Hayek'in temel vurgusu bilginin doğası üzerinedir. İktisadi hesaplamanın yapılabilmesi, iktisadi hesaplama sorununun nasıl çözüleceği yaşadığımız dünyanın şartları ile ilişkilidir.

Eğer tüm bilgiye sahipsek, eğer veri tercihler üzerinden başlayabilirsek ve eğer var olan araçlarla ilgili tüm bilgiye hâkimsek, sorun tamamen mantıksal boyutludur. Var olan araçların en iyi kullanımı sorusunun yanıtı, varsayımlarınızda gizlidir. Bu optimizasyon probleminin çözümünü sağlayan şartlar, en iyi matematiksel olarak ifade edilebilir. Kısaca, iki mal ya da faktör arasındaki marjinal ikame oranları, tüm farklı kullanımlarda birbirinin aynı olmalıdır (Hayek, 2007: 153).

Hayek'e göre bilginin karakteri iktisadi hayatta çözülmesi gereken problemi bundan çok daha farklı hale getirmektedir:

O daha çok toplumun bireylerinden biri tarafından bilinen, kaynakların, nispi önemi, yine yalnızca bu bireylerce bilinen amaçlar için en iyi kullanımının nasıl sağlanacağı problemdir. Veya daha kısa ifade edersek, toplam olarak hiç kimseye verilmeyen bilginin kullanımı problemdir" (Hayek, 2007: 154).

Hayek (2007)'e göre bilginin temel niteliği dağınık, parçalı, çelişik ve kümülatif hale getirilemeyecek özelliklere sahip olmasıdır. Toplumda her birey farklı, küçük bilgi parçacıklarına sahiptir ve bu bilgi parçacıkları tek bir elde toplanamaz. Bu nedenle merkezi bir planlamanın ihtiyaç duyduğu bilgilere ulaşması mümkün değildir. Hayek (2007) bireysel planlama ile kolektif (merkezi) planlama arasında bir ayrım yapmaktadır. Her birey kendi iktisadi faaliyetlerini kendi planları doğrultusunda gerçekleştirir ve bunu yaparken kendi bilgi parçacıklarını ve ulaşabildiği diğerlerinin sahip olduğu bilgi parçacıkları kullanır. Ancak merkezi planlama, bu dağınık bilgi parçacıklarının kümülatif olarak sahip olunmasına bağlıdır. Bu ise bilginin karakteri ile örtüşmemektedir.

Bu sistemlerden hangisinin daha etkin olacağı, var olan bilginin hangi sistemde tam olarak kullanılacağına ilişkin beklentilerimize bağlıdır. Bu, kısaca, kullanmamız gereken, ama başlangıçta çok sayıda farklı bireyler arasında dağılmış bulunan tüm bilginin, tek bir merkezi otoritenin kontrolüne verilmesi durumunda mı, yoksa diğerleri ile planlarını uyuşturmak için ihtiyaç duyulduğunda (kullanılmak üzere) ilave bilginin bireylerce taşınması durumunda mı, daha başarılı olacağımıza bağlıdır (Hayek, 2007:155).

Hayek (2007) teknik (teorik) bilginin planlama için yeterli olmadığı görüşündedir. Planlama zamanın ve mekânın değişen şartlarına ilişkin bilgiyi gerektirir. Bu tür bilgi veri olarak var olmadığından ancak iktisadi faaliyetle (girişimsel faaliyetle) elde edilir. Zamanın ve mekânın şartları değişkendir. Bu bilginin de değişken bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bilgi sürekli olarak yeniden keşfedilmelidir.

İnsan eylemindeki bu girişimsel element, toplumdaki dağınık bilgiden meydana gelen hatalar nedeniyle meydana getirilen pür kâr sinyallerine cevaptır. Problemin kaynağı Hayek'in dağınık bilgisidir: Merkez planlama, dağınık bilgi problemi ile baş etmek için araca sahip değildir ve onun aşırı merkezileşmiş olması, piyasanın keşif sürecini, eğer tamamen sekteye uğratmazsa, engelleyecektir (Kirzner,1984: 416).

Hayek burada bilimsel bilginin iktisadi hesaplama konusundaki sınırlarına dikkat çekmektedir. Bilimsel bilgi seviyesindeki artış iktisadi problemi çözmek için yeterli değildir. İktisadi hesaplama için gerekli olan, dağınık, parçalı ve çelişkili özelliğe sahip mekân ve zamana ait özel şartların bilgisi, bilimsel bilginin edinilmesi ve arttırılması ile elde edilemez. Bu nedenle, en iyi iktisatçı ve bürokratlardan kurulu bir komitenin hesaplama sorununu çözmesi mümkün değildir.

Yapmamız gereken, teorik eğitimimizi (training) tamamladıktan sonra bir işte ne kadar öğrenmemiz gerektiğini, çalışma yaşamamızın ne kadar büyük kısmını özel işleri öğrenmek için harcadığımızı, yerel ve belirli şartlara ilişkin kişi bilgisinin yaşamamızda ne kadar önemli olduğunu anımsamaktan ibarettir. Yeterince kullanılmayan bir makinenin ya da vasıflarından çok

daha iyi yararlanabilecek bir kişinin varlığını bilmenin ve bunu kullanımı ya da arzın kesintiye uğradığı bir dönemde yaratılabilecek bir mal stoğunun farkında olmanın, en az daha iyi alternatif tekniklerin bilgisi kadar sosyal yararı vardır. Yaşamı boş, avare-vapurlar gibi harcamaktansa çalışarak kazanan bir nakliyecisi olsun, tüm bilgisi büyük ölçüde geçici fırsatlardan ibaret olan bir emlak komisyoncusu olsun ya da mal fiyatlarının bölgesel farklılıklarından kazanç sağlayan bir arbitraj yapan kişi olsun, başkalarının bilmediği anlık şartların özel bilgisine dayalı olarak çok faydalı bir işlev görürler (Hayek, 2007: 155-156).

Merkezi planlama ile ilgili bir diğer problem, iktisadi hayatın sürekli olarak değişim içinde olmasıdır. Başlangıçta yapılan planlar, yukarıda sayılan nedenler nedeniyle zaten doğru olmayacaktır. Ancak doğru olsalar bile, sürekli değişen şartlar nedeniyle, plan sürekli yenilenmelidir. Her bir yenilenme ihtiyacı, bilgiye ilişkin yukarıda bahsedilen sorunları tekrar devreye sokacaktır.

İktisadi hesaplama sorununun çözümü için fiyat sistemi önemli bir role sahiptir. Fiyat sistemi, dağınık bilginin keşfedilmesi, taşınması ve kullanılmasını sağlamaktadır. Böylece, fiyat sistemi aracılığı ile dağınık bilginin elde edilmesi ve kullanımında iş bölümünün yaratılması sağlanmaktadır. Burada deneyimin önemi ortaya çıkmaktadır.

Piyasa sistemi bireyler arasında, bir bakıma, bilginin iş bölümünü sağlamaktadır. Her ekonomik aktör piyasada eylemde bulunurken sadece dağınık bilginin sahip olduğu kısma göre hareket etmeyecektir. Diğerlerinin eylemleri ve bu eylemlerinin sonuçları da onun için data teşkil etmektedir. Ayrıca, kendi yaptığı hatalar ve doğrular sayesinde edindiği yeni bilgilere ek olarak, diğer aktörlerin hata ve doğruları vasıtalarıyla da yeni bilgilere ulaşacaktır (Göcen, 2015: 392).

Tartışmayı Kim Kazandı - I: Genel Denge ve Tam Rekabet Piyasası Modellerine Göre Bir Analiz

Bu bölümde iktisat biliminde hâkim metodoloji haline gelen Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasalarının kullanımının iktisat hesaplama tartışması üzerindeki etkileri incelenmektedir. İlk olarak tam rekabet piyasası kavramının ortaya çıkışı ve Mises-Hayek tarafından tam rekabet piyasası ve genel dengeye yöneltilen eleştiriler ele alınmakta, daha sonra Taylor ve Lange'nin sosyalist ekonomide iktisadi hesaplama yönelik çözümlerinin genel denge ve tam rekabet piyasası modellerine dayandığı tartışılmaktadır.

Tam Rekabet Piyasası ve Mises-Hayek'in Tam Rekabet Piyasasına Yönelik Eleştirileri

Sosyalist ekonomide iktisadi hesaplama tartışmalarında Mises-Hayek ile temsilen liberal kanadın mı, Taylor-Lange ile temsil edilen sosyalist kanadın

mı kazandığına karar vermek için iktisat bilimindeki metodolojik gelişmelerin (analiz metodunun) incelenmesi önemlidir. 1930'lu yıllara gelindiğinde ana-akım iktisadın yöntemi Walrasgil genel denge ve tam rekabet piyasası varsayımlarına bağlıdır (Kirzner 2016). Tam rekabet piyasa (TRP) modeli hem sosyalist iktisatçılar hem de Avusturya Okulu'na mensup olanlar dışında, liberal iktisatçılar tarafından bir ideal piyasa ekonomisi olarak kabul edilmiştir. Kirzner (2016) burada liberal iktisatçılardan Frank Knight'ın rolünü öne çıkarmakta ve 1930'ların başlarına kadar Neo-Klasik iktisadın içerisinde yer alan Avusturya İktisat Okulu'nun heteredoks bir okul haline gelmesini bu metodolojik kopuşla açıklamaktadır. Stigler, Frank Knight'ın tam rekabet piyasası modeline katkısını şu şekilde anlatmaktadır.

Tam rekabet piyasası kavramı tam formülasyonunu Frank Knight'ın *Risk, Belirsizlik ve Kâr* (1921) kitabında aldı. Bu çalışmadaki titiz tartışma, iktisatçılar için genel olarak titizlikle tanımlanmış bu kavramın sade doğasının anlaşılmasını sağladı ve 1930'larda bu kavrama karşı yaygın reaksiyonun yolunu hazırladı (Stigler, 1957:11).

Tam rekabet piyasası özellikle iki unsuru ile Avusturya Okulu'nun piyasa ekonomisi kavramından ayrılmaktadır. Bunlar rasyonellik ve tam bilgidir. İlk unsur olan rasyonellik, Knight'ın tanımına göre, toplumun üyelerinin eylemlerini ve onların sonuçlarını biliyor olmaları ve eylemlerini bu sonuçların ışığında gerçekleştirmeleridir (Knight, 1921: 76-77). Bu rasyonellik tanımının iktisat biliminde uygulanışı şu şekilde özetlenebilir:

Rasyonel insan varsayımı, ana-akım iktisadın kullanımında, insanı sadece iktisadi çıkarları olan ve onların gerçekleşmesi için çabalayan bir insan olarak tanımlar. Rasyonel insan dendiğinde, bilginin tamamına sahip olan, herhangi bir bilgi kısıtıyla karşılaşmayan bir insan anlamı vardır. Bununla ilişkili olarak rasyonellik varsayımının diğer özelliği insanların hata yapmayacağı varsayımdır. Buna göre, hata yapmak gibi insani bir unsur, ana-akım iktisadın rasyonel insan varsayımına aykırı olması nedeniyle analiz dışı bırakılır (Göcen, 2015: 394).

Mises (2008) rasyonelliği farklı bir şekilde açıklamaktadır. Rasyonel olma, tüm bilgiye sahip ve hata yapmayan bireyler anlamına gelmemektedir. Bireyler, amaçlarını gerçekleştirmek için eylemde bulunurlar. Rasyonellik, amacı gerçekleştirmeye yönelik eylemin kendisidir ve böylece, amacın kendisinin doğruluğundan ve eylemin sonucundan ayrılarak, eylemin kendisine bağlanmaktadır. Mises (2008)'e göre rasyonellik eylemde bulunmaktır ve bu nedenle tanım gereğidir. Başlangıçtaki amacın yanlış ve sonucun başarılı olmaması rasyonelliği geçersiz kılmamaktadır.

İkinci unsur olan tam bilgi varsayımı, rasyonellik varsayımının tamamlayıcısıdır.

Eğer insanlar kusursuz bir öngörüye sahiplerse, durağan bir ekonomi tam dengeci dengeyi başarmak için gerekli değildir ve bu dengeyi başarmak için yeterli de değildir, çünkü beklenmeyen kuraklık ve sel gibi nedenler yüzünden hâlâ tarihsel olmayan dalgalanmalar olabilir. Tam ve hatasız ayarlamaların yapılabilmesi, tüm ilgili şartların değişmediği durumda (yani ekonomi durağan iken), bu şartlara ilişkin gerçekçi olarak sahip olunan tüm bilgiyi gerektirir (Stigler, 1957: 11-12).

Knight (1921) bu tam bilgi durumunun doğal olduğunu belirtmektedir. Durgun koşullar altında herkes kendi davranışlarını etkileyen durum ve etrafında olanlar hakkında bilgiye sahip olacaktır (Knight, 1921: 79).

TRP kavramının 1930'lardan itibaren iktisatçılar için bir model olmuştur (Stigler, 1957: 17). TRP, tam bilgi ve rasyonellik varsayımları altında Walrasgil genel dengenin nasıl sağlanacağını göstermektedir. Günümüzde dahi TRP piyasa ekonomisinin mükemmel temsili olarak görülmekte ve onun varsayımlarından uzaklaşmalar piyasa başarısızlığı olarak ele alınarak ekonomiye devletin müdahalesini meşrulaştırma aracı olarak kullanılmaktadır. Piyasa ekonomisine yönelik eleştirilerin bir diğer yönü ise, özellikle iktisat teorisinde gelişmelerle birlikte, tam rekabet piyasasının hipotetik yapının gerçeği yansıtmadığı yönündedir. Bu eleştiriler en az iki açıdan yanlıştır. Birincisi, TRP sadece piyasa ekonomisinin savunusunda ya da piyasa ekonomisi analizlerinde kullanılan bir model değildir. Dönemin hâkim iktisadi modeli olarak TRP, hem sosyalist hem de liberal iktisatçılar tarafından kullanılabilir hale gelmiştir. Bunun istisnası Avusturya Okulu'dur. Gerek Mises ve gerekse Hayek çalışmalarında tam rekabet piyasasına eleştiriler yöneltmektedirler. İkincisi, Mises ve Hayek'in TRP'yi hiçbir zaman ideal bir serbest piyasa modeli olarak kullanılmamaları, aksine onu eleştiriye tabi tutmalarındır.

TRP piyasası rasyonellik ve tam bilgi varsayımlarına dayanan bir genel denge analizidir. Ekonomide genel dengenin nasıl sağlanacağı ve farklı denge durumları arasındaki geçişler incelenmektedir. Avusturya Okulu temsilcilerine göre, ekonomi dengeye ulaşmaz. Mises (2008) TRP ifadesini kullanmaz. Dengeye ulaşmış ekonomiyi dengeli dönüşüm ekonomisi (evenly rotating economy-ERE) olarak adlandırmaktadır. Mises (2008)'e göre, ERE iktisatçılar için analizlerini geliştirdikleri ideal bir durum değil, analize başlangıç noktasıdır. Denge durumunda, fiyat değişmelerinin olmaması ve durağan şartlar nedeniyle girişimsel faaliyete yer yoktur (Mises, 2008: 247). Değişimin ve eylemin olmadığı "böyle bir katı sistem, yaşayan, seçim yapan ve hataya maruz kalan insanlarla doldurulmamıştır; ruhsuz, düşünmeyen otomatonların dünyasıdır; insan toplumu değildir, karınca tepesidir" (Mises, 2008: 248). Mises (2008) ERE'nin ekonominin asla ulaşmayacağı bir denge durumunu temsil ettiğini ve gerçek hayattaki, dengeden uzaklaşmalar ve dengeye yaklaşımlar

şeklindeki ekonomik işleyişe uymadığını belirtmektedir. Mises gibi Hayek de denge analizini eleştirmektedir:

Denge konsepti tek bir bireyin eylemlerine uygulandığında açık bir anlama sahiptir. Bu bağlamda denge, toplumun tüm üyelerinin eylemleri, periyod boyunca planların sırasıyla icrası ile var olur (Hayek, 1948: 35).

Denge analizinin tüm önermeleri eylemler arası ilişkiler hakkındaki önermelerdir. Bir işinin eylemlerinin dengede olduğunu, belli bir dereceye kadar, onlar bir planın parçası olarak anlaşılabilirliğinde söylenebilir (Hayek, 1948: 36).

Hayek'in bilgi konusundaki analizleri ise, TRP'nin tam bilgi varsayımının aksini işaret etmektedir. Ayrıca rekabet tanımı da TRP'den farklıdır. TRP içersinde rekabet, homojen mallar üreten çok sayıda firma ve piyasaya giriş serbestisinden oluşmaktadır. Fiyatlar piyasada veri olarak belirlenmekte ve üreticiler fiyat üzerinde bir etki yaratamamaktadırlar. Tüm üreticiler, belirlenmiş fiyat seviyesinden tüm ürünlerini satmaktadırlar.

Rekabet bir keşif süreci olarak girişimsel faaliyet yoluyla bilginin keşfedilmesi ve kullanımınıdır (Kirzner, 1984). Böyle bir piyasa ekonomisinde denge oluşmaz, ayrıca bu arzu edilir de değildir. Gerçek dünya riskler ve belirsizliklerle sarılıdır. Bilgi problemi, dengenin oluşmaması, risk ve belirsizlik gibi unsurlar, ideal bir piyasa sisteminin TRP'nin durgun dünyası değil, tam tersine hatalara imkân tanıyan, girişimsel ve keşifsel faaliyetlerle bilgi probleminin üstesinden gelmek üzere organize olmuş bir piyasa ekonomisi olduğunu göstermektedir (Herbener, 1992). Bu nedenle, TRP bir ideali değil tersine piyasa ekonomisinin zıddını temsil etmektedir.

Deneyimleri ile bilgiye keşfedecek olan geniş anlamda girişimcidir. Yani, Neo-Klasik refah iktisadi analizinin tam bilgi varsayımından uzaklaşılacağına, karşı karşıya kalınan bilgisizlik, bu bilginin keşfini gerektirir burada da girişimci ve onun deneyimlerinin piyasa ekonomisinde oynadığı rol ortaya çıkar. Bilgideki değişiklik planını değiştirir ve dengeyi tahrip eder (Hayek, 1948: 36).

Mises ve Hayek perspektifine göre, TRP arzu edilen bir piyasa değildir. Oradaki rekabet ve piyasa terimleri yanıltıcıdır. TRP, piyasa ekonomisinin ideal bir dünyada çalışma şeklinin bir gösterimini sağlamaz. Alternatif iktisadi sistemlerin analizi, idealize modeller ile değil, dünyanın gerçekte nasıl bir yer olduğu ile uyumlu olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle, TRP'nin gerçekçi olmayan yapısını ideal olarak kabul edip sonra piyasa ekonomisini bu idealle uymadığı için eleştirmek ve ekonomiye müdahale için gerekçe yaratmak mümkün değildir. Bu nedenle TRP'den uzaklaşmalar piyasa ekonomisini terk etmek için gerekçeler sunmaz.

Mises ve Hayek'in TRP'ye yönelttikleri eleştiriler onun gerçekçi olmayan yapısı ve piyasa ekonomisini temsil etmemesi ile ilgilidir. TRP modeli,

iktisadi problemin yanlış anlaşılmasına neden olmaktadır. Bu perspektiften hareketle görülüyor ki TRP, Mises ve Hayek tarafından kullanılan bir model değildir. Serbest piyasa ekonomisi TRP tarafından değil, bu iki iktisatçının çalışmaları ile ele alınmalıdır.

Tam Rekabet Piyasası ve Sosyalist İktisatçılar

Taylor ve Lange'nin iktisadi hesaplama tartışmasına dair yazıklarında TRP vurgusu açıktır. Hesaplama sorunun çözümü Walrasgil genel denge ve TRP analizine dayanan varsayımlar ve kurgular ile çözülmeye çalışılmıştır. Lange ve Taylor, tüketim mallarında özel mülkiyete izin vererek kullanım değeri problemini çözmüş olsalar da sermaye mallarında kamu mülkiyeti kurarak Mises'in üretim araçlarının kamu mülkiyeti altında olması nedeniyle sosyalist ekonomilerin başarısız olacağı yönündeki eleştirisini, TRP varsayımı ile çözmeye çalışmışlardır. Ancak TRP varsayımı kaldırıldığında, üretim araçlarının kamu mülkiyeti, tüketicilerin talepleri toplanmış olsa dahi, alternatif üretim araçlarının hangilerinin kullanılacağı ve kullanılamayacağı hususunda yardımcı olmayacaktır.

Taylor ve Lange sosyalizm altında hesaplama sorununu çözerken TRP modelini kullanmaktadırlar. Bu modelin hâkim iktisat modeli olması nedeniyle de TRP şartları altında sosyalist hesaplamanın mümkün olduğu, dolayısıyla bu tartışmanın Taylor ve Lange lehine sonuçlandığı kabul edilmiştir. "Hayek'in siyasi sonuçlarıyla hemfikir olan ekonomistler bile bilgi sorununun sosyalist planlama için ciddi sorunlar yaratacağına inanmadılar" (Vaughn, 1999: 246).

TRP ideal bir piyasa modeli değildir. Tersine, piyasa ekonomisi ile merkezi planlama arasında bir fark olmayacağı ya da merkezi planlamanın daha başarılı olacağı sonucuna ulaşılmasına imkân veren bir modeldir. Taylor ve Lange TRP'yi ideal bir ekonomik model olarak almakta ve sosyalist ekonomiyi bu modele göre kurmaktadırlar. Lange'nin serbest piyasalara yönelik eleştirisi, TRP şartlarından uzaklaşmasına yöneliktir.

Bununla birlikte, sosyalist ve özel girişimin rekabetçi rejiminde kaynakların dağıtılması ilkeleri arasındaki biçimsel analogi, ekonomik denge teorisinin hem özel girişimin rekabetçi rejimi hem de sosyalist rejim için geçerli olan, bilimsel tekniğini sağlar. Gerçek kapitalist sistem, Bayan Robinson ve Profesör Chamberlin'in analizi ile Walras ve Marshall'inkinden çok daha iyi açıklanmaktadır. Ancak Walras ve Marshall'ın çalışmaları sosyalist bir sistemin problemlerini çözmeye daha yararlı olacaktır. Sonuç olarak, Bayan Robinson ve Profesör Chamberlin, gelecek nesillere moda ve çılgınlık olarak görülecek şeyi anlamak için gerekli teorik araçları tarih öğrencilerine temin etmek için iktisat tarihi bölümüne transfer olmayı kabul etmedikçe, sosyalizm altında işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalırlar" (Lange, 1937: 127).

Lange'in bu yaklaşımına göre, sosyalizmi piyasa sisteminden üstün kılan faktör, sosyalizmde TRP şartlarının daha iyi sağlanmasıdır. Robinson ve Chamberlin'in sosyalizmde işlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmalarının nedeni, sosyalizmde TRP şartlarının her zaman geçerli olacağı ve eksik rekabet şartlarının oluşmayacak olmasıdır. Bu nedenle, genelde Avusturya Okulu'nun, özel olarak Mises ve Hayek'in TRP'na yönelik eleştirileri sosyalizme yönelik eleştiriler olarak okunmalıdır.

Tartışmayı Kim Kazandı - II: Kompleksite İktisadı ve Hesaplama Tartışmaları

Bu bölümde ilk olarak kompleksite iktisadı ve kompleksite iktisadı ile Avusturya Okulu arasındaki benzerlikler incelenmektedir. Daha sonra kompleksite iktisadının metodolojik özelliklerinin iktisadi hesaplama tartışmaları üzerindeki etkisi ele alınmaktadır.

Komleksite İktisadı

Komleksite iktisadı, diğer pek çok bilimdeki kompleksite kavramının iktisada uygulanması ile iktisadı Neo-Klasik iktisada alternatif bir yaklaşım sunmaktadır. Kompleksite kavramının mutabakata varılmış bir tanımı bulunmamaktadır (Durlauf, 2012: 46). Seth Llyod 45'ten fazla kompleksite tanımı tespit etmiştir (Rosser, 2015: 595).

Arthur kompleks sistemleri, bireylerin değişen eylemlerinin sonuçlarını ve bireyler arası etkileşim ile eylemleri ve bu eylemler neticesinde yaratılan sonuçlara verilen cevapları dikkate alan sistemler olarak tanımlamaktadır (Arthur, 2013: 11). Vaughn'a göre ise, kompleksite lineer olmayan, birçok bağımsız değişkene sahip sistemlerdir (Vaughn, 1999: 242).

Kompleks sosyal sistemlerin temel özellikleri şunlardır: (i) potansiyel olarak heterojen ve uyarlanabilir birçok farklı bölümden oluşurlar; (ii) doğrudan karşılıklı bağımlılıklarını temsil eden kısımlar arasında önemsiz olmayan bir ilişki kümesi içerirler; ve (iii) katmanlı bir ontolojiye sahiptirler, daha alt ontolojik düzeylerdeki elementlere geri besleme sağlayabilen ortaya çıkış özellikleri vardır (Gräbner, 2017: 393-394).

Komleksite teorisinin bir diğer önemli özelliği "ortaya çıkış" (emergent) yaklaşımıdır. Ortaya çıkış, meydana gelen sonucun ajanlar arasındaki etkileşim ile meydana geldiğini, bu sonucun ajanların bireysel özelliklerinden farklılaştığını ve bu sonuca ilişkin açıklamalar ile bireysel ajanlara ilişkin açıklamaların uyumlu olmadığını vurgulamaktadır (Vaughn, 1999: 243).

Ortaya çıkışın ajanların etkileşiminin sonucu olmasının önemi, bir tür kendiliğinden gelişime vurgu yapıyor olmasıdır. Bu kendiliğindenlik (i) merkezi denetleyicinin olmaması ve (ii) tam bilginin olmaması şeklinde iki unsurun ortaya çıkışına neden olur (Vaughn, 1999: 243).

Amacımız bakımından en önemlisi, kompleks sistemler adaptif sistemler olma eğilimindedir. Yani, bir anlamda bu sistemde ajanlar çevreleriyle başa çıkmayı daha iyi öğrenirler. Onlar sürekli olarak, eylemlerinin sonucu olarak alacakları ödüllere göre, diğer bir deyişle, yeni organizasyonlarının üretkenlik başarısına göre, temel yapılarını organize ve yeniden organize ederler. Ajanlar ödülleri diğer ajanların eylemlerine de oldukça bağlı olduğunu fark ettiklerinde, bazı ajanlarla işbirliği yapma ve çevresel uyum sağlama becerilerini geliştirmek için diğerleri ile rekabet etmeye yönelirler (Vaughn, 1999: 244).

“Kompleksite ekonomistleri yapıların ortaya çıkışını ve ekonomide kalıpların gelişmesini inceler” (Arthur 1999). Ekonominin bir kompleks sistem olarak ele alınması, iktisadi analizin metodunu da değiştirmektedir.

O, eylemlerin ve stratejilerin sürekli değiştiği, yapıların sürekli biçimlendiği, standart denge analizinde olmayan olguların ortaya çıktığı ve mikro ve makro arasındaki ayrımın önemli hale geldiği, farklı bir görüş sunar (Arthur 2013:1).

Arthur (2013)’a göre, kompleksitenin iktisada uygulanması, Neo-Klasik iktisattan tamamen farklı bir analiz metodu sunmaktadır. Bu bakımdan, kompleksite iktisadını Neo-Klasik iktisadın özel bir durumu olarak düşünmek yanlıştır (Arthur, 2013: 19). Arthur (2013)’un bu yaklaşımı denge analizini, Mises’te ERE analizinin bir başlangıç noktası olması gibi, iktisadi analiz için özel bir durumu haline getirmektedir. Neo-klasik iktisadın deterministik, öngörülebilir ve mekanik yapısından farklı olarak, kompleksite kavramının iktisada uygulanması iktisat bilimini süreç odaklı/bağımlı, organik ve sürekli evrilen/gelişen bir biçime sokar (Arthur, 1999: 107).

Arthur’a göre, iktisatta iki önemli problem vardır: genel denge, uluslar arası ticaret ve oyun teorisinde sunulan mal ve hizmet miktarlarının ve fiyatlarının oluşumuna dayanan dağıtım ve yenilik, ekonomik kalkınma, yapısal değişim, düşüncüleri ile sunulan, tarihin, kurumların ve yönetimin rolüne önem veren, ekonominin nasıl ortaya çıktığı, nasıl büyüyeceği ve değişeceğini inceleyen formasyon. Kompleksite iktisadı ikincisi ile ilgilenmektedir (Arthur, 2013: 17).

Böylece metodolojik olarak Neo-Klasik iktisattan ayrılmış bir başka iktisat yapma biçimi ortaya çıkmaktadır. Bu metodolojik ayrımlardan birincisi denge kavramı ile ilgilidir. Walrasgil analiz ve TRP’nin sahip olduğu temel özelliklerden biri ekonomik sorunu bir dengeye ulaşma ve dengede kalma

sorunu olarak ele almasıdır. Kompleks sistemler sürekli evrimle/gelişme ve yayılma özellikleri ile dengeye ulaşmayı engeller (Arthur, 1999: 107). İkinci metodolojik ayırım, ekonomiyi basit ajanlara ayıran ve bu ajanlar arasındaki etkileşim ve öğrenme gibi etkileşimleri yok sayan Neo-Klasik iktisada karşılık, kompleksite iktisadının ajanlar arası etkileşimin neticesi olarak kendiliğindenliği ve ajanların adaptif olmalarına önem vermesidir.

Ekonomiyi kompleks bir sistem olarak ele almak, bireylerin birlikte ortaya çıkışına katkı sağladıkları kurumsal yapıya nasıl uyum sağladıklarına ve bu yapının bireysel etkileşimin bir sonucu olarak nasıl sürekli değiştiğine odaklanmak anlamına gelir (Gloria, 2019: 3).

Üçüncü metodolojik ayırım rasyonelite ve bilgi ile ilişkilidir. Neo-Klasik iktisadın rasyonel, tüm bilgiye sahip üreticiler, tüketiciler, devlet adamları ve merkezi planlamacılar çerçevesi, kompleksite iktisadında davranışsal iktisadın sınırlı rasyonellik yaklaşımının kullanılması ile değişmiştir.

Avusturya Okulu ve Kompleksite İktisadı

Avusturya Okulu ile kompleksite iktisadı arasındaki ilişki genel olarak Menger ve Hayek'in metodolojik görüşleri ile ilişkilendirilmektedir. Avusturya Okulu'na mensup makro iktisatçılar, ekonomiyi kompleks ve adaptif bir sistem olarak görmektedirler ve bunun neticesinde makro iktisadi değişkenler ekonomik ajanların amaçlı eylemleri arasındaki etkileşim ile ortaya çıkan değişkenler olarak ele alınmaktadır (Veetil ve White, 2017:).

Adam Ferguson, Bernard Mandeville, Carl Menger gibi düşünürlerin vurguladığı "kendiliğinden doğan düzen" kavramı kompleksite iktisadının ajanlar arası etkileşim ve ortaya çıkış kavramları ile benzerlik taşımaktadır. Hayek ile birlikte kendiliğinden doğan düzen iktisattan, politik bilim ve hukuka kadar pek çok alana uygulanmıştır. Hayek (2012) doğal olanla, tasarım eseri olan arasında yapılan ayırımın yanıltıcı olduğunu belirtmektedir. Bugün sahip olduğumuz kurumlar ne doğada bulunurlar ne de insan aklının tasarlayabileceği basitliktedirler. Onlar üçüncü bir unsurun, "insan eylemlerinin amaçlanmamış sonuçları"nın, yani kendiliğinden doğan düzenin sonucudurlar. Kendiliğinden doğan düzen, bireylerin amaçlarını gerçekleştirmek üzere eylemde bulunurken birbirleri ile etkileşimleri neticesinde, başlangıçta amaçlanmamış sonuçların ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. En bilinen örnekleri, dil, para ve piyasa sistemidir. Bugünkü halleri ile diller doğal olmayan ve fakat tasarlanamayacak kadar da karmaşık yapıdadırlar. İnsanların bin yıllar boyunca birbirleriyle iletişim kurmak için yaptıkları eylemler neticesinde evrilerken günümüzdeki hallerini almışlardır. Para ise, insanların

mücadele etme yönündeki eğilimlerinin bir sonucu olarak, mücadeleyi kolaylaştırması ve mücadele hacmini arttırması neticesinde ortaya çıkmıştır. Dil ve para, kompleksite iktisatın terminolojisi ile belirtilirse, ajanlar arası etkileşim neticesinde ortaya çıkışın en belirgin örneklerindedir.

Carl Menger “The Origins of Money” adlı eserinde paranın ortaya çıkışını kendiliğinden düzen ile açıklamaktadır. Menger (2009a) paranın organik bir kurum olduğunu belirtmektedir. Bu, paranın bir otorite tarafından bilinçli olarak yaratılmadığı anlamına gelmektedir. Paranın kökenini açıklamak, takas işlemlerinde karşılaşılan sorunların çözümü için ortak mücadele aracı olarak ortaya çıkan malın anlaşılması ile mümkün olmaktadır (Witt ve Beck, 2015:578).

Menger’in kompleksite iktisadı ile ilişkisi bir diğer açıdan Marjinalist Devrim üzerinden de ele alınabilir. Menger (2009b)’in, Leon Walras ve William Stanley Jevons ile aynı dönemde geliştirdiği marjinalist analiz, bu iki iktisatçıdan metodoloji olarak ayrılmaktadır. Kompleksite iktisadı ile ilişkisi bakımından en önemli iki özelliğinden birincisi, Menger’de mücadele ve eylem denge dışında gerçekleşmektedir. İkincisi, Menger’de ekonomi denge dışında ve sürekli bir dinamik süreç içerisinde bulunan bir yapıdır (Rosser, 2015: 603).

Arthur, vd. (1997) kompleksite iktisadına ait altı özellik saymaktadır: Dağınık etkileşim, global bir kontrolcünün yokluğu, kesişen hiyerarşik organizasyon, sürekli adaptasyon, sürekli yenilik ve denge dışı dinamikler (Arthur, vd., 1997: 4-5). Rosser (2015) bu altı özelliği sayarak Avusturya iktisadının ilk beş özelliği taşıdığını, bu nedenle Avusturya iktisadının kompleksite iktisadı ile uyum içerisinde olduğunu belirtmektedir. Denge dışılığın ise, global bir optimuma ulaşamama, sınırlı rasyonellik ve beklenmedik olaylar ve süreçleri vurgulaması nedeniyle Avusturya iktisadı ile uyumlu olmadığını belirtmektedir. Dengesizlik özellikle Hayek’le birlikte vurgulanmaya başlanmış olsa da, kendiliğinden düzenlerin bir optimuma ulaşma anlamında değil, ancak arzu edilen sonuçlar üretmesi bakımında denge dışı olma özelliğine uyum göstermediği görüşündedir (Rosser, 2015: 596). Ancak Rosser, Hayek’in kullandığı denge kavramının Walrasgil anlam taşımadığını ve Menger’in ekonomiyi denge dışı dinamik olaylar olarak gören yaklaşımına uyum sağladığının farkındadır (Rosser, 2015: 603). Bu nedenle, Hayek’teki denge kavramı, hâkim iktisadın kullandığı denge kavramından farklı anlam taşımaktadır.

Komleksite İktisadı ve Sosyalist Hesaplama

Komleksite iktisadının getirdiği politika sonucu, piyasaların kendi haline bırakılması durumunda krizlere neden olacağı ve piyasa başarısızlığı

yaratacağı şeklinde yorumlanmaktadır (Arthur, 2013).

Karmaşıklık çok sayıda yerel cazibe durumunu uyarır, olaylar finansal ağlar aracılığıyla yayılır ve bir dizi ekonojik çözüm ve zorluk üretir ve bu da fazlalığı düzenleme, tercih edilen sonuçlara doğru dürüst olma ve inovasyon koşullarını akıllıca teşvik etme politikaları için bir rol açar (Arthur, 2013: 18).

Bu açıdan bakıldığında, kompleksite iktisadının piyasa ekonomisinin tam tersi politika çıkarımları yaptığı sonucuna ulaşılmaktadır.

“İktisadın pratik dünyadaki başarısızlıkları büyük ölçüde ekonomiyi denge görmekten kaynaklanmaktadır” (Arthur, 2013: 18). Arthur (2013) son 25 yılda yaşanan krizlerin hiç birinin kontrolden çıkmış piyasa tarafından çıkarılmadığını ve piyasadaki birkaç oyuncunun manipülasyonunun bu krizlere neden olmadığını belirtmektedir. Bu krizler arasında 2008 krizi, 2010’da yaşanan Euro krizi, Rusya’nın sosyalizmden kopuşu sonrası yaşadığı problemleri saymaktadır. Tüm bu krizlerde iktisat biliminin hatası denge varsayımına dayalı analizler yapıyor olmasıdır. Denge analizi, tanımı gereği, bu krizleri öngöremez ve açıklayamaz. Çünkü dengede iktisadi ajanların davranışlarını değiştirmeleri ve başka bir duruma geçmek için eylemde bulunmaları için hiçbir neden yoktur. Piyasada oluşan, sapmalara neden olan davranışları da bu nedenle öngöremez. Denge analizi, piyasada meydana gelen arızaları tespit etmek için uygun değildir (Arthur, 2013: 18).

Kompleksite iktisadının piyasa başarısızlıklarını ima ettiği ve bu nedenle ekonomi politikaları için yer açtığı düşüncesi ve yukarıda Arthur (2013)’dan alıntılanan, sanki piyasa sistemi lehine gibi görülen, ancak esasında denge analizini piyasanın başarısızlıklarını öngöremediği için eleştiren görüşlerin dayandığı temel bir hata bulunmaktadır. Kompleksite iktisadının ilgi çekici yönü, Neo-Klasik iktisadın yarattığı hayal ürünü bir sistem yerine, iktisadi hayatın olduğu gibi kavramasıdır. Bu Avusturya Okulu’nun da belirgin özelliklerinden biridir. Ancak, kompleksite iktisatçıları piyasa sistemini eleştirirken Neo-Klasik iktisatla bağlarını yeniden kurmaktadır. Eleştirdikleri piyasa konsepti, gerçekte ekonominin ve piyasaların nasıl işlediğine dayanmaktan ziyade, Neo-Klasik iktisadın onu hapsettiği Walras, TRP ve denge analizi çerçevesine dayanmaktadır. “Mükemmel, tamamen eksiksiz piyasalar, tıpkı sosyalist hesaplama sorununa uygulanamadıkları gibi, gerçek dünyaya da uygulanamayan analitik bir kurgudur. Piyasa başarısızlıkları, uygulanamaz bir modelin sonucuna ulaşma başarısızlıklardır” (Vaughn, 1999: 253).

Yukarıda ele alınan hesaplama tartışmalarında sosyalist iktisatçıların temel iddiası, sosyalizmin kapitalizmden daha büyük maddi refah yaratacağı iddiasıdır. Önceki bölümde gösterildiği gibi bu ancak Walragil genel denge

ve TRP analizinde gerçekleşebilir. Gerçek dünya, Walras'ın genel dengesindeki ve TRP dünyasındaki gibi tam bilgi, rasyonalite ve denge analizine uygun olsaydı, sosyalizm de kapitalizm kadar başarılı olabilirdi. Bu bakımdan, Mises ve Hayek'in sosyalizme yönelik, bilgi eksikliği, rasyonalite, denge dışılık eleştirilerini aynı zamanda Walrasgil genel denge analizinin ve TRP'nin de eleştirileri olarak görmek uygundur. Avusturya Okulu'nun ve Mises ve Hayek'in piyasa sisteminin savunucuları olduğunu bildiğimize göre, piyasa sistemine yapılacak eleştiriler, Neo-Klasik iktisadın hayali dünyasından sapmalara yönelmemeli, bu iktisatçıların çizdikleri piyasa ekonomisi modeline yönelik olmalıdır. Piyasa sistemini bir hayal dünyasını gerçekleştirmediği, o hayal dünyasından saptığı için eleştirmek bir kavrayış sorununa işaret etmektedir. Şu görülmektedir ki, genel kanının aksine, Walrasgil genel denge ve TRP analizleri piyasa sistemini savunmak için ortaya atılmış modeller değildir. Aksine, bu modeller geçerli olsaydı, piyasa sistemi ve sosyalizm arasında iktisadi etkinlik açısından bir fark olmazdı. Taylor ve Lange'nin sosyalizmde iktisadi hesaplamanın mümkün olduğunu göstermek için Walrasgil genel denge ve TRP modellerini kullanmaları tesadüf değildir. Mises ve Hayek tarafından bu modellere yapılan eleştirilerin, kompleksite iktisadi tarafından da dile getirilmesi, sosyalist iktisatçılar için yeni bir meydan okuma ortaya çıkarmaktadır:

Walrasgil genel denge ve TRP modelleri geçerli olmadığına göre Taylor ve Lange'nin iktisadi hesaplama sorununa getirdikleri çözümün geçersiz olduğu bir kez de kompleksite iktisadi ile gösterilmiştir. Sosyalist iktisatçılar, bu iki modele dayanmayan, denge dışılık, bilgisizlik, global bir kontrolcünün olmaması gibi özelliklere dayanan yeni bir modelle sosyalizmde iktisadi hesaplamanın mümkün olduğunu göstermelidirler. Özetle denilebilir ki, Avusturya Okulu mensuplarının eleştirilerine rağmen, uzun süre iktisadın temel analiz modeli olan Walrasgil denge ve TRP modelleri, Taylor ve Lange'nin haklı olduğu yönünde yanlış bir kabule neden olmuştur. Kompleksite iktisadının bu modellere eleştirisi, Mises ve Hayek'in sosyalizm konusunda haklılıklarının teslimi anlamına gelmektedir.

Kusurlu bir dünyada, kusursuz bir ekonomik sistem aramak beyhude bir çabadır. Tüketiciler, üreticiler, diğer ekonomik aktörler hata yaparlar. Bu hatalar krize neden olabilir. Piyasa sistemi savunucuları hiçbir hatanın olmadığı bir sistem hayal etmezler. Ancak, devletin ve ekonomik politika yapımcılarının hatalarının çok daha tahrip edici ve yaygın krizlere neden olacağı ve krizden çıkış için uygulanan devlet politikalarının yeni bir krize neden olacağı görüşündedirler. Kompleksite iktisatçılarının, sınırlı rasyonellik varsayımını kabul etmelerine rağmen bunu sadece ekonomik aktörler için uygulamaları, savundukları teorinin imalarını tam olarak kavrayamadıklarını

göstermektedir. Bilgi problemi piyasa ekonomisinin bir özelliği değildir. Kısmen ya da tamamen planlı bir ekonomide de bilgi problemi yaşanır, çünkü bu dünyanın doğal halidir. Bilgi problemi, üretici ve tüketiciler kadar, ekonomik planı yapacak olanlar için de geçerlidir. Bu kişilerin devlet memuru ya da çok iyi iktisatçıları olması durumu değiştirmeyecektir. Aksine, bilgi probleminin planlamacılar için daha büyük sorun olduğu ve çözülemeyeceği önceki bölümlerde Hayek'e atıfla açıklanmıştır. Bu nedenle, kompleksite iktisatçılarının bilgi ve rasyonellik problemlerinden hareketle ekonomiye müdahale sonucunu çıkarmalarının hatalı olduğu görülmektedir.

Kendiliğinden doğal düzenin uygulanması gereken alanlardan biri devlet müdahalelerinin sonuçlarıdır. Kompleksite iktisatçıları, bireylerin rasyonelliğinin sınırlılığı, ortaya çıkış, ajanlar arası etkileşim gibi kavramların devlet müdahalesi için meydana getirdiği sonuçları doğru olarak ele almamaktadırlar. İlk olarak, davranışsal iktisadın kavramsal seti ile sınırlı rasyonellik ve Hayekçi bilgi problemi tüm insanlar için geçerlidir. İnsanların ne merkezi planlama komitesinin bir üyesi olmaları ne de dünyanın en iyi iktisatçıları olmaları onları rasyonel ve tam bilgi sahibi kılacaktır. İkincisi, devlet politikalarının sonuçları, ajanların/bireylerin bu politikalara verecekleri tepkiler ve kendi aralarındaki etkileşim nedeniyle, başlangıçtaki hedeflenenlerden çok farklı olacak şekilde saptacaktır.

Sonuç

Sosyalizmde iktisadi hesaplamanın imkânına dair 1920'lerde başlayan ve 1930'lara uzanan tartışmanın, iktisatçıların Walrasgil genel denge ve TRP modellerini iktisat biliminin temel analiz metotları olarak belirlemesi nedeniyle, Mises ve Hayek'in yenilgisi ile tamamlandığı görüşü kabul görmüştür. Bu iki modelin hem liberal hem de sosyalist iktisatçıları tarafından kullanımı, Kirzner (2016)'in belirttiği gibi Avusturya Okulu'nun Neo-Klasik iktisadın dışında kalmasına ve heteredoks bir okul haline gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, Mises'in özel mülkiyetin önemi ve Hayek'in bilginin karakteristiği üzerine yaptıkları vurgular dönemin liberal ve sosyalist iktisatçıları tarafından kavranamamıştır. Metodolojik olarak Walrasgil genel denge ve TRP modellerinin kullanımı Taylor ve Lange'nin sosyalizmin etkin bir iktisadi sistem olduğu sonucuna ulaşmalarına neden olmuştur.

Son yıllarda kompleksite iktisadı, sunduğu alternatiflerle hâkim iktisat metodolojilerini eleştirmektedir. Ekonominin denge dışı durumda ele alınması, denge analizine dayanan hâkim iktisada yönelik en önemli eleştirilendendir. Bu eleştiri, Mises'in ERE'yi bir analize başlamak için basitleştireti-

rici olarak ele almasını ve Hayek'in denge analizi üzerine yaptığı eleştirileri desteklemektedir.

İktisadi ajanların heterojenliği ve aralarındaki etkileşim neticesinde ortaya çıkan sonuçlar Menger-Hayek çizgisinde ele alınan kendiliğinden doğan düzen kavramını hatırlatmaktadır. Ekonomiyi planlamanın ya da ekonomiyeye yapılan müdahalelerin sonuçları, başlangıçta niyetlenenlerden çok farklı olmaktadır. Kompleksite iktisadi ile Mises ve Hayek'in görüşlerindeki bu paralellikler, sosyalist hesaplama tartışmasının tekrar değerlendirilmesi için kullanıldığında, Taylor ve Lange'nin argümanları, Walrasgil genel denge ve TRP modellerine dayandıkları için geçerliliklerini kaybetmektedirler.

Sosyalist iktisatçılar, artık iktisatçılar arasında genel kabul görmüş TRP eleştirileri ile yüzleşmelidirler. Onlar, TRP'nin geçerli olmadığı bir dünyada iktisadi hesaplamanın nasıl yapılacağı sorusu ile karşı karşıyadırlar.

TRP iktisatçılar için piyasa sisteminin ideal işleyiş halini gösteren bir model olarak ele alınmış ve TRP'den uzaklaşmalar piyasa sisteminin kusurları olarak görülmüştür. Bu nedenle TRP'ye yönelik yapılan eleştiriler günümüzde dahi piyasa ekonomisi eleştirileri olarak görülmektedir. Bu durum kompleksite üzerine çalışan iktisatçıların bir bölümü için de geçerlidir. Ancak, hayali bir ideal ekonomi modelinin gerçek olmamasına yönelik bu eleştiriler, hem Mises ve Hayek tarafından benzer eleştiriler 1920'lerde ve 1930'larda zaten yapılmış olduğu için hem de bu hayali model piyasa ekonomisinin ideal modelini temsil etmediği için geçersizdir.

Kaynakça

- Arthur, W. Brian, Durlauf, Steven ve Lane, David, A. (1997), "Introduction: process and emergence in the economy", W. Brian Arthur, Steven N. Durlauf ve David A. Lane (ed.), *The economy as an evolving complex system II*, Series in the Sciences of Complexity, Addison-Wesley, Reading, MA (1997), pp. 1-14
- Arthur, W. Brian (1999), "Complexity and the Economy", *Science*, s. 284, ss. 107-109.
- Arthur, W. Brian (2013), "Complexity economics: a different framework for economic thought", *Santa Fe Institute Working Paper*, 2013-04-012, ss. 1-22.
- Boeetke, Peter (2013), "Mises'in Sosyalizm'inin Önemi", (çev. Ünsal Çetin), *Liberal Düşünce*, y. 22, s. 72, ss. 65-75.
- Durlauf, Steven N. (2012), "Complexity, economics, and public policy", *Politics, Philosophy & Economics*, s. 11(1), ss. 45-75.
- Gloria, Sandye (2019), "From Methodological Individualism to Complexity: The Case of Ludwig Lachmann", *Review of Political Economy*, c. 31, s. 2, ss. 216-232.
- Göcen, Serdar (2015), "F. A. Hayek'in Bilgisizlik Teorisi Çerçevesinde Piyasa, Denge ve Planlama", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 20, s. 3, ss. 385-404.

- Gräbner, Claudius (2017), "The Complementary Relationship Between Institutional and Complexity Economics: The Example of Deep Mechanismic Explanations", *Journal of Economic Issues*, c. 51, s. 2, ss. 392-400.
- Hayek, Fredrich August (1948), "Economics and Knowledge", Fredrich August Hayek (ed.), *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, ss. 33-56.
- Hayek, Fredrich August (2007), "Bilginin Toplumda Kullanımı", (çev. Turan Yay), *Liberal Düşünce*, c. 12, s. 45, ss. 153-166.
- Hayek, Fredrich A. (2012), *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, (çev.) Atilla Yayla, Mustafa Erdoğan ve Mehmet Öz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herbener, Jeffrey M. (1992). "The Role of Entrepreneurship in Desocialization", *The Review of Austrian Economics*, c. 6, s. 1, ss. 79-93.
- Kirzner, Israel M. (1984), "Economic Planning and The Knowledge Problem", *Cato Journal*, c. 4, s. 2, ss. 407-425.
- Kirzner, Israel M. (2016), The History and Importance of the Austrian Theory of the Market Process, 48:28 dak. Amerika Birleşik Devletleri: Mercatus Center YouTube Kanalı 2016.
- Knight, Frank H. (1921), *Risk, Uncertainty and Profit*, New York: Hart, Schaffner & Marx.
- Lange, Oskar (1936), "On the Economic Theory of Socialism: Part One", *The Review of Economic Studies*, c. 4, s. 1, ss. 53-71.
- Lange, Oskar (1937), "On the Economic Theory of Socialism: Part Two", *The Review of Economic Studies*, c. 4, s. 2, ss. 123-142.
- Marx, Karl (2018), *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, (çev. Sevan Nişanyan), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Menger, Carl (2009a), *On the Origins of Money*, (çev. C.A. Foley), Auburn, Alabama: Mises Institute.
- Menger, Carl (2009b), *İktisadın Prensipleri*, (çev. A. Kemal Çelebi), Ankara: Liberte Yayınları.
- Mises, Ludwig von (1990), *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*, (çev. S. Adler), Auburn, Alabama: Mises Institute.
- Mises, Ludwig von (2008), *İnsan Eylemi*, (çev. İsmail Aktar), Ankara: Liberte Yayınları.
- Rosser, J. Barkley (2015), "Complexity and Austrian economics", Peter J. Boettke ve Christopher J. Coyne (ed.), *The Oxford handbook of Austrian economics*, Oxford: Oxford University Press, ss. 594-611).
- Selik, Mehmet (1982), *Marksist Değer Teorisi*, Ankara: S.B.F. Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- Stigler, George J. (1957), "Perfect Competition, Historically Contemplated", *The Journal of Political Economy*, c. LXV, s. I, s. 1-17.
- Taylor, Fred M. (1929), "The Guidance of Production in a Socialist State", *The American Economic Review*, c. 19, s. 1, ss. 1-8.
- Vaughn, Karen I. (1999), "Hayek's Theory of The Market Order As An Instance of The Theory of Complex, Adaptive Systems", *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, c. 9, s. 2/3, ss. 241-256.
- Veetil, Vipin, P. ve White, Lawrence, H. (2012), "Towards a New Austrian Macroeconomics", *Rev Austrian Econ*, s. 30, ss. 19-38.
- Witt, Ulrich ve Beck, Naomi (2015), "Austrian Economics and Evolutionary Paradigm", Peter J. Boettke ve Christopher J. Coyne (ed.), *The Oxford handbook of Austrian economics*, Oxford: Oxford University Press, ss. 576-593.

Bütçe Hakkının Cumhurbaşkanlığı Sistemindeki Görünümü ve Latin Amerika Ülkeleri ile Mukayesesi

Muhammet Durdu*

Öz

Türkiye’de 2017 yılında 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği neticesinde hükümet sistemi değişmiş ve başkanlık hükümet sistemine geçilmiştir. Bu değişiklik ile beraber bütçe sistemi de değişmiş ve yürütmenin bütçenin tasdiki açısından ciddi güç kazandığı görülmüştür. Bu durumun kuvvetler ayrılığı, denge-denetleme ve bütçe hakkı açısından ciddi sakıncaları doğuracağı düşünülmüştür. Başkanlık sistemini uygulayan diğer devletlerle mukayesesi için Latin Amerika ülkeleri seçilmiş, bu ülkelerin bütçe hakkı açısından ortak özellikleri ortaya konmuş ve Türkiye’nin yeni sistemi ile mukayesesi sağlanmıştır. Netice itibarıyla, Türkiye’nin, yürütmenin güçlü olduğu Latin Amerika ülkelerine benzer bir sisteme geçiş yaptığı görülmüş, yasamanın güçlendirilmesine yönelik tavsiyeler vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bütçe hakkı, Cumhurbaşkanlığı sistemi, Latin Amerika.

The Appearance of Budget Right in The Presidential System of Turkey and Comparison with Latin American Countries

Abstract

As a result of the constitutional amendments made by Law No. 6771 in 2017, government system has been changed and the presidential government system was introduced in Turkey. Along with this change, the budgetary system has also changed and the executive gained significant power in terms of the approval of the budget. It was considered that this situation would have serious drawbacks in terms of separation of powers, balance-control and budget right. Latin American countries are selected for comparison in terms of those states implementing the presidential system, common features of these countries in terms of budget right are set out, and the comparison with Turkey’s new government system is provided. As a result, it is observed that Turkey switched to a similar system with Latin American countries where the executive is powerful, and accordingly recommendations are highlighted as to strengthen legislation in Turkey.

Keywords: Budget right, Presidential system, Latin America.

*Arş. Gör. | Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi | mdurdu@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4912-4410 | DOI: 10.36484/liberal.739812
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss. 49-78.
Gönderim Tarihi: 19 Mayıs 2020 | Kabul Tarihi: 2 Eylül 2020

Giriş

Türkiye’de 2017 yılında önemli bir anayasa değişikliği yapılmıştır. Yapılan değişiklikler ile hükümet sistemi değiştirilmiş, parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş yapılmıştır. Bu değişiklik ile bütçe hakkı açısından da ciddi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Başkanlık sistemlerinde sert kuvvetler ayrılığı olduğu için yasama ve yürütme birbirlerine karşı sorumlu olmamakla birlikte, birbirlerinin yetki alanlarına da girmemeleri gerekmektedir. Bütçenin tasdiki ve kontrolü, kuvvetler ayrılığı ilkesi gereği yasama organına ait olması gereken bir yetkidir. Aksi durumda yürütme üzerinde ciddi bir yetki birikimi olacak ve kuvvetler ayrılığı ile denge-denetleme mekanizmalarının iyi çalışmaması sonucu ortaya çıkacaktır. Zaten bütçe hakkının gereklerinden biri, denge-denetleme mekanizmalarının çalıştırılmasıdır.

Türkiye’de parlamenter sistemde bütçeler, hükümetler için bir tür güven oylaması niteliğinde iken, 2017 yılında geçilen başkanlık sisteminde ve yeni bütçe sisteminde durum bu yönde ilerlememiştir. Artık parlamentonun, yürütme tarafından önerilen bütçeyi reddetmesinin, yürütmeyi engelleyen bir yönü yoktur. Bu durum bütçe hakkı açısından ciddi soru işaretleri doğurmuştur ve başkanlık sistemi ile idare edilen diğer devletlerdeki durumun ortaya konmasını gerektirmiştir. Bu çalışmada, bütçe hakkı açısından Latin Amerika ülkelerinde uygulanan başkanlık sistemlerindeki durumun incelenmesine çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle, öz olarak, bütçe hakkı kavramı üzerinde durularak 2017 Anayasa değişikliği ile Türkiye’deki durum ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha sonra Latin Amerika ülkelerindeki durum incelenerek Türkiye ile mukayesesi sağlanmıştır.

Bütçe Hakkı Kavramı

Devlet, sahip olduğu egemenliğe binaen ülkesinde birçok yetkiye sahiptir. Mesela belirlediği kurallara aykırı davrananlara müeyyide uygulama yetkisi, devletin egemenlik haklarına dayanarak uyguladığı bir yetkidir. Aynı şekilde belirlediği mahkemelerde muhakeme yapılmasını temin, hem göreve hem de bir yetki olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında devletin, ülkesinde sahip olduğu egemenliğe dayanarak kullanacağı en önemli yetki, vergi koyma ve topladığı gelirleri harcama yetkisidir (Üstün, 2019: 5). İşte bu önemli yetkileri devlet içerisinde kim veya hangi organ tarafından kullanılacağı sorunsalı, bütçe hakkının konusunu teşkil etmektedir. Bütçe hakkı kavramıyla bu yetki veya hakkın millete ait olduğu kabul edilmektedir. Bu açıklamalar ışığında

bütçe hakkını, kamu gelir ve harcamalarının her sene tayin, tasdik ve kontrol edilmesini sağlayan, millete ait hukuki ve fiili bir güç olarak tanımlamak mümkündür (Üstün, 2019: 22) (Bağlı, Teorik ve Tarihsel Açından Bütçe Hakkı, 2012: 48, 49) (Yılmaz & Biçer, 2010: 206). Vatandaş bütçe hakkı ile devlet idaresinde esas söz sahibinin kendisi olduğunu hatırlamaktadır (Çataloluk, 2008: 93). Bütçe hakkı halk adına parlamentolar tarafından kullanılmaktadır. Bütçenin parlamento tarafından denetimi, bütçenin siyasi fonksiyonunun tekemmülünü sağlamakta, halkın bu konuda bilgilendirilmesi ise onların tatminini temin etmektedir (Feyzioğlu, 1954: 4-7).

Anayasa Mahkemesi, bir kararında bütçe hakkını kavramlaştırmakta ve açıklamaktadır:

“Yasama organının, halk adına kamu gelirlerini toplama ve yine halk adına bu gelirleri harcama konusunda yürütme organına sınırları belirleyerek yetki vermesi ve sonuçlarını denetlemesine bütçe hakkı denilmektedir. Bütçe hakkı, vergi ve benzeri gelirlerle kamu harcamalarının çeşit ve miktarını belirleme ve onaylama hakkıdır. Bu hak, demokratik parlamenter yönetim sistemini benimsemiş olan ülkelerde, halk tarafından seçilen temsilcilerden oluşan ve en yetkili organ olan yasama organına ait bulunmaktadır. Bütçe, hükümetin Meclis’e karşı temel sorumluluk mekanizmasıdır. Meclis, bütçe ile hükümete gelir toplama ve gider yapma yetkisi vermekte, bu yetkinin uygun kullanılmasını da bütçe sürecinin bir parçası olan kesin hesap faaliyeti ile denetlemektedir. Yani parlamenter sistemin özü ve demokratik hukuk devleti ilkesi halkın kamu yönetimi üzerindeki denetimini temsilcileri vasıtasıyla gerekli kılmaktadır (Anayasa Mahkemesi, 2019).¹

Bütçe hakkı üç temelin üzerinde durmaktadır. Bunlar; en önemli kamu geliri olan vergi ve benzeri kamu gelirlerinin halkın rızası ile toplanması², kamu harcamalarının halkın rızası ile yapılması ve kamu gelir/giderini gösteren bütçenin her sene millet onayından geçmesidir (Yılmazcan, 2000: 163). Bu yetkilerin hepsinin bir arada bulunması bütçe hakkının tesisi için vazgeçilmezdir. Aksi durumda bütçe hakkının anlamı kalmayacaktır. Doktrinde bu hususlara özelleştirme, fon uygulamaları ve borçlanma yetkilerinin de eklendiği görülmektedir (Üstün, 2019: 204, 311) (Gürsoy, 1981: 72). Özelleştirme, milletin geçmişten günümüze biriktirdiği ortak varlıklarının satılması anlamına geldiği için, borçlanma ise milletin gelecekteki gelirlerini ipotek

1 30.12.2010 tarih ve 2008/84, K. 2010/121, RG: 12.07.2011-27992.

2 Günümüzde vergilerin kanuniliği ilkesi bu durumu ifade etmektedir. Bu kavram için doktrinde “vergi hakkı” tabiri kullanılmaktadır. Bu ilkenin ve hakkın tam olarak sağlanabilmesi için, vergi kanunlarının TBMM’den üye tam sayısının salt çoğunluğuyla çıkması gerektiği belirtilmektedir. (Üstün, 2019, s. 19, 98). Başka bir görüş ise nitelikli çoğunluk aramanın gerekliliğini savunmakla birlikte oran belirtmemiştir (Başaran Yavaşlar, 2013, s. 203-206).

altına aldığı için bütçe hakkı kapsamına dâhil edilmelidir. Fon uygulamaları ise gerek bütçe içinde olsun gerek bütçe dışında olsun yürütme organına, yasamanın kontrolü dışında çok fazla yetki alanı bıraktığı için bütçe hakkına aykırılık oluşturmaktadır. Gerçekten bu hususların da bütçe hakkına dâhil edilmesi elzemdir. Aksi takdirde, yürütme organı elindeki yetkiyi hoyratça, özensizce kullanarak kamu mallarını zayi etmektedir. Nitekim Türkiye'nin geçmiş döneminde, farkına varmadan ödediği bir borcu tekrar ödemeye kalktığı iddia edilmiştir. Neyse ki alacaklının uyarısıyla bu zarardan dönülmüştür (Kızılot, 2014).

Günümüzde bütçe hakkı, millet adına meclisler tarafından kullanılmaktadır. Bu sebeple halkın vekâlet yoluyla bu yetkiyi kullandığı belirtilmektedir ve bunun oluşturduğu asil-vekil ilişkisinden kaynaklanan temsil sorunlarıyla mücadele edilmektedir. (Gölçek, 2014: 134). Başka bir görüşe göre ise meclisler, milletin özünü teşkil etmektedir. Millet ile meclis üyeleri arasındaki ilişkiyi bir vekâlet ilişkisi olarak tanımlamamak gerekir. Zira demokratik usullere uygun olarak teşekkül eden meclisler, zaten milletin özünü teşkil etmekte, aldıkları kararlar doğrudan millet kararı olmaktadır. Bu sebeple meclisleri, milletin bir cüzü olarak kabul etmek, yürütme organını ise milletin vekili olarak kabul etmek, bütçe hakkına daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Üstün, 2019: 42). Anayasa Mahkemesi bu konuda bir kararında bütçe hakkını, meclis açısından bir görev olarak kabul etmiştir (Anayasa Mahkemesi, 2019).³

Bütçe hakkı Batıda, hükümdar ile halk arasındaki çekişmelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu mücadelenin halk lehine ilk kazanımı 13. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmıştır. 1215 tarihli Magna Carta ile İngiltere Kralı'nın vergiler konusundaki mutlak iktidarı sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma bir Meclis lehine yapılmıştır. Bu Meclisin bugünkü anlamda halkı temsil eden bir Meclis olmadığı görülmektedir. Zira bu Meclis, halkın temsilcileri ile değil, toplumun önde gelen kesimi olan "baron" ismi verilen kişilerden müteşekkildir (İlal, 1968: 240). İngiltere'de yaşayan halkın sadece ayrıcalıklı kesimi hak sahibi kişilerdi. Diğer kesimler herhangi bir hakka sahip değildi. Bu sebeple bu Meclis halkın tamamını temsil eden bir hüviyette değildir (Holt, 2015: 49). Bununla beraber hükümdarın sınırsız vergileme yetkisinin, sadece bir kesimi de olsa, halk lehine sınırlandırılması bütçe hakkının temininde önemli bir adımdır. Aksi görüş olsa da (İlal, 1968: 239), bütçe hakkının bir parçası olan vergi hakkının kısmen de olsa temin edildiği görülmektedir. İngiltere'de, Magna Carta'dan sonra gelişen siyasi olaylar ile hükümdar ve halk arasındaki hak-yetki mücadelesi sürmüş ve 17. yüzyılda halk lehine önemli

3 04.12.2014 tarih ve E. 2013/114, K. 2014/184, RG: 16.07.2015-29418.

gelişmeler vuku bulmuştur. Bu dönemde 1688 İhtilali ve takip eden olaylarla birlikte hem harcama yetkisinin hem de bütçenin her yıl yapılması hakkının meclise geçtiği görülmüştür (Çataloluk, 2008: 85) (Gürsoy, 1981: 75-77).

İngiltere'nin ardından Fransa, Almanya ve ABD'de benzer şekilde halkın iktidarı yönünde önemli gelişmeler olduğu belirtilmektedir (Çataloluk, 2008: 86-92) (Bağlı, Teorik ve Tarihsel Açından Bütçe Hakkı, 2012: 58-62) (Gürsoy, 1981: 80-97). Tüm bu gelişmelere bakıldığında zaman, kamu gelirleri ve harcamaları üzerinden yürütülen mücadele, demokrasi mücadelesinin kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten halk yığınları, siyasi olaylara ilgi duyabilmek için ekonomik güdülere ihtiyaç duymaktadır. Ekonomik açıdan daha iyisini elde edebilmek adına siyasi açıdan söz sahibi olmak istemektedirler. Bununla birlikte doktrinde, demokratik parlamenter bir sistemde bütçe hakkının kesinlikle var olduğunun iddia edilemeyeceği ileri sürülmüştür (Bülbül, 2017: 1904). Nitekim Fransa ve İngiltere gibi sanayileşmiş ve demokratik gelişimini tamamlamış ülkelerde, meclislerin bütçe üzerinde son derece sınırlı etkiye sahip olduğu belirtilmiştir (Wehner, 2008: 79). Şüphesiz, demokratik olarak kabul edilen bir ülkede, ciddi bütçe hakkı ihlalleri baş göstermesi, o ülkedeki demokrasinin varlığını zedeleyecektir. Hatta doktrinde; *“demokrasi halkın egemenliğini ifade ediyorsa, bütçe hakkı da bu egemenliğin mali boyuta taşınması demektir”* cümlesiyle demokrasi-bütçe hakkı ilişkisi bir şekilde ifade edilmiştir (Şahin & Uysal, 2013: 206). Başka bir görüşe göre bütçe hakkı *“bir milletin hâkimiyet hakkının en açık ve kesin ifadesini bulduğu noktadır”* (Feyzioğlu, 1983-84: 3).

Batılı kökenlerine bakıldığında zaman bütçe hakkı, kısmen veya tamamen halkı temsil eden meclislerin, demokratik meşruiyeti olmayan krallara karşı kazandığı bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. Zamanla meclislerin halk adına bu hakkı sahiplenmesi yerleşmiş, kuvvetler ayrılığı bağlamında bütçe hakkı meclislerin görevi ve yetkisi haline gelmiştir. Günümüzde özellikle başkanlık sistemlerinde yürütmenin de halk tarafından belirlendiği düşünülürse, bütçeyi belirleme ve kontrol yetkilerinin meclislerden alınarak başkanlara (yürütme organına) verilmesi bütçe hakkını ihlal edecek midir? Eğer bütçe hakkı, meclislerin halkı temsil etmesi sebebiyle meclise veriliyorsa bu soruya olumsuz cevap vermek gerekecektir. Zira günümüzde başkanlık sistemlerinde yürütme organı da doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Meclislerde milletvekili sayılarının fazla olduğu, ülkenin farklı yerlerinden görüşlerin temsil edildiği, bu sebeple farklı görüşlerin, düşüncelerin, kararların ortaya çıkma ihtimalinin bulunduğu düşünülebilir. Fakat Türkiye gibi parti disiplinin çok yüksek olduğu ülkeler için bu görüş geçerli olmayacaktır. Zira milletvekilleri, farklı görüşler ileri sürmek yerine, parti başkanının emir-komuta

zinciri altında çalışmaktadır. Bu sebeple bütçe hakkı günümüzde meclislerin halkı temsil etmesinden ziyade, kuvvetler ayrılığı bağlamında yasama organına tevdi edilmelidir. Nasıl ki ceza yargılaması işleri, demokratik meşruiyeti olması sebebiyle meclislere veya seçilmiş devlet başkanına verilmiyorsa, bütçenin tasdik ve kontrol yetkisi de kuvvetler ayrılığı ilkesi gereği meclislere ait kabul edilmeli, yürütmenin bu alanlara el atması, idare hukuku anlamında fonksiyon gaspı sayılmalıdır. Bununla birlikte, yürütme organının zamanla demokratik meşruiyet kazanması ve güncel şartların zorlamasıyla birlikte yasamanın bütçe hakkını yürütme ile paylaşması sonucunu doğurmuştur (Yılmaz & Biçer, 2010: 202). Bunun somut örnekleri, 1982 Anayasası'nın 73/4 hükmüne göre vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler hususunda kanunla belirlenmiş sınırlar dahilinde Cumhurbaşkanı'na yetki verilmesi veya bütçe içerisinde bütçe kanununda belirtilen oranlar dahilinde yürütme organına ödenek aktarma yetkisi verilmesidir.

Günümüzde dünya genelinde uygulanan üç farklı demokratik sistemde bütçe hakkının farklı şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Klasik parlamenter sistemde, yumuşak kuvvetler ayrılığı prensibi geçerli olduğu için genelde yasama ve yürütme uyumlu çalışır. Fakat aykırı düştükleri zamanlarda bütçenin reddedilmesi halinde yürütme organının istifası gerekir. Başkanlık sistemlerinde kural olarak ne başkanın önerdiği bütçe meclisi, ne de meclisin kabul ettiği bütçe başkanı bağlar. Ancak kamu hizmetlerinin yürütülebilmesi için iki tarafın uzlaşması gerekir. Bazı ülkelerde ise bu çatışma Başkan lehine çözümlenebilmektedir. Yarı başkanlık sistemleri ise, yasamanın en zayıf olduğu sistemler olarak tavsif edilmektedir. Bu tür sistemlerde Başkan hem yasamaya hem yürütmeye hâkim olabilmektedir (Avcı, 2015: 75). Hükûmet sistemlerinin genel özellikleri bu olmakla birlikte, dünya genelinde gün geçtikçe yürütme organlarının güç kazanması sebebiyle, bütçe hakkının liberal demokrasi açısından soyut ve ikincil bir element olduğu ifade edilmiştir. Bütçe hakkı, bazı ülkeler için yürütmenin sınırlarını aşmasının engellenmesinde anahtar faktör olarak durmaya devam ederken, diğer ülkeler için yasama denetimi açısından anayasal bir efsane olarak varlığını sürdürmektedir (Wehner, 2008: 91).

Türkiye'de bütçe hakkı ile alâkalı gelişmelerin Batıdaki seyrini takip etmediği görülmektedir. Osmanlı döneminden itibaren halkın, kamunun gelir ve giderleri üzerinde söz sahibi olma talebi zayıf kalmış, bunun yerine batıdaki demokratik gelişmelerden etkilenen bürokratların çabalarıyla bütçe hakkı ve demokrasi hususunda gelişmeler görülmüştür. Bu açıdan ilk somut örneğin 1876 Kanun-i Esasi olduğu belirtilmektedir (Yılmazcan, 2000: 167) (Feyzioğlu, Modern Anayasalarda Bütçe Hakkı, 1983-84: 7). Bu anayasa ile bütçeyi

görüşüp kabul etme yetkisi, içerisinde halk temsilcilerinin de bulunduğu Meclis-i Umumi'ye verilmiştir. Bununla beraber padişahın mezkûr Meclis'i fesih yetkisi de korunmuştur. Zaten dönemin şartları gereği 1908 yılında ilan edilecek olan ikinci meşrutiyet idaresine kadar Meclis feshedilmiştir. İkinci meşrutiyet ile birlikte Kanun-i Esasi'de yer alan hükümler uygulanmaya başlanmış fakat devletin içinde bulunduğu durum ve kapitülasyonlar, ortada kullanılacak bir bütçe hakkı bırakmamıştır. Bu sebeple Türkiye'de gerçek anlamıyla bütçe hakkının Cumhuriyet dönemiyle başladığı belirtilmektedir (Üstün, 2019: 81).⁴ Bu hak, devleti idare edenler tarafından halka lütfedilmiştir. Hâlbuki bütçe hakkı normalde örgütlü ve itiraz edebilen bir toplumun ortaya çıkardığı bir haktır (Bağlı, Teorik ve Tarihsel Açıdan Bütçe Hakkı, 2012: 52).

1924 Anayasası'ndan itibaren bütçeyi kabul veya red yetkisi TBMM'ye verilmiştir. Bununla birlikte fiilen çok partili hayata geçilen 1950 yılına kadarki süreçte, gerçek anlamda bütçe hakkının varlığından söz edilemeyeceği düşünülmektedir. 1961 ve 1982 Anayasaları döneminde bütçeyi kabul veya red yetkisi TBMM'ye verilmiştir. Hatta hukuki bir zorunluluk olmamasına rağmen, iki kez bütçesi reddedilen hükümet istifa etmiştir (Narter, 2012: 43, 28 no'lu dipnot). Bu durum Türkiye'de parlamentonun güçlü yapısına işaret etmektedir. Bununla beraber 1961 ve 1982 Anayasası'nın yapılmasından önceki askeri idare zamanlarında bütçe hakkının varlığından söz edilemeyecektir (Feyzioğlu, 1983-84: 14).

Bütçe hakkının kullanımı açısından iki farklı sistemin varlığından söz edilmiştir. İlk sistem kıta Avrupası sistemidir. Bu sistemde esas ağırlık bütçe kanununa verilmekte, sonrasında kesin hesap kanunları ise çok fazla gündeme gelmemektedir. İkinci sistem ise Anglo-Sakson sistemidir. Bu sistemde ise parlamento kural olarak bütçe teklifi üzerinde çok ciddi değişiklik yapmamakla beraber, verilen yetkinin usulüne uygun kullanılıp kullanılmadığını denetlemektedir (Feyzioğlu, 1983-84: 22-25). Türkiye uygulamasında kıta Avrupası sistemi uygulandığı için kesin hesap kanunları fazla gündeme gelmeden Meclis'ten geçmektedir. Hâlbuki bütçe hakkının tam olarak teşekkül etmesi için kesin hesap kanunlarının da Meclis tarafından ayrıntılı incelemesi gerekir. Meclis verdiği yetkinin yerinde kullanılıp kullanılmadığını denetlemelidir. Aksi durumda verdiği yetkinin çok dışında uygulamalar olabilecektir. Nitekim Türkiye uygulamasında da öyle olmaktadır. Yürütme yıl içinde verilen ödeneği aşmakta, aşarken Meclis'e tekrar ek ödenek kanunu göndermek yerine sene sonunda topluca tamamlayıcı ödenek vererek kesin hesap kanunu ile kanunlaştırmaktadır. Kesin hesap kanunlarının ise yeterince incelenemediği

4 Doktrinde başka bir görüşe göre bütçe hakkı 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun kabulü ile 1927 yılında kazanılmıştır (Bülbül, 2017, s. 1906).

bir ortamda tamamlayıcı ödenek uygulamasının da bütçe hakkını zedelediği belirtilmelidir. Bunun için bütçe içerisinde yapılacak değişikliklerin tamamlayıcı ödenekle değil de ek bütçe kanunu uygulaması ile yapılması gerektiği belirtilmektedir (Üstün, 2019: 299). Kesin hesap kanununun yeterince incelenmemesi bütçe hakkına aykırılık teşkil etmenin yanında, yürütme organına sorumsuz bir şekilde tamamlayıcı ödeneye başvurma hakkı da vermektedir. Bu sebeple kesin hesap kanunlarının bütçe kanunları ile birlikte görüşülmesi yerine mali yılbaşından itibaren bir ya da iki aylık bir süreç içinde TBMM’de tartışılarak kanunlaştırılmasının bütçe hakkına riayet açısından daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Doktrinde Sayıştay’ın denetim amacıyla sunduğu raporların Plan ve Bütçe Komisyonu’nda yeterince görüşülemediği belirtilmektedir (Bülbül, 2017: 1910).⁵ Mezkûr tavsiye uygulamaya geçerse, bütçe kanunu kanunlaştıktan sonra kesin hesap kanunu ve Sayıştay raporlarının incelenmesi için daha geniş bir süre ve imkân ortaya çıkacaktır. Başka bir görüş ise, Plan ve Bütçe Komisyonunun altında, plan ve bütçe komisyonu ile kesin hesap komisyonunun ayrı ayrı teşkilatlanmasını ve Mecliste teknik destek için ayrı bir bütçe biriminin kurulmasını önermiştir (Şahin İpek, 2017: 103). Farklı bir görüş ise, bütçenin denetimi için kesin hesap kanununu gereksiz görmekte, İngiltere’de olduğu gibi uzman kuruluşların raporları üzerinden denetimi savunmaktadır (Feyzioğlu, 1983-84: 26). Bir diğer görüşe göre ise, bütçenin Meclis tarafından yapılan “ardıl” denetimi muhalefet partisi üyelerinin çoğunlukta olduğu bir komisyon tarafından icra edilmelidir (Cilavdaroğlu & Ekici, 2013: 79). Görüldüğü üzere Meclis’in bütçenin denetlenmesi hususunda eksik kaldığı herkesçe kabul edilmekte, bu sorunun çözümü için çeşitli öneriler ileri sürülmektedir.

6085 sayılı yeni Sayıştay Kanunu ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle birlikte en azından mevzuat itibariyle, Sayıştay’ın daha etkin bir denetim yaptığı, bütçe sisteminin daha etkili ve açık hale geldiği kabul edilmektedir (Yılmaz & Biçer, 2010: 219, 220) (Konukman, 2015: 38, 39).⁶ Bununla birlikte hâlâ eksik hususlar bulunduğu da belirtilmektedir. Mesela, 6085 sayılı Sayıştay Kanunu m. 2 gereği yargılamaya esas rapor sadece genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin işlemleri hakkında düzenlenebilmektedir. Bu sebeple Sayıştay bir fonu veya mahalli idareyi denetlerken oluşan hukuksuzlukları sadece rapor etmekte, sorumlular hakkında yargılama yapılması için rapor düzenleyememektedir. Bu sebeple genel yönetim kapsamı dışında kalan kamu harcamaları için

5 Yazar bunun için Sayıştay hesaplarının görüşüleceği ayrı bir komisyon kurulmasını gündeme getirmektedir. Bkz: (Bülbül, 2017, s. 1915).

6 Bununla beraber yapılan bir saha araştırmasında, TBMM’ye bütçe ile ilgili sunulan raporların bütçe hakkını temin konusunda yeterince etkili görülmediği belirtilmiştir. Bkz: (Bağlı, 2014, s. 330, 332).

kontrolün tam olarak sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum açıkça bütçe hakkını zedelemektedir (Bülbül, 2017). Ayrıca TBMM'nin ve Sayıştay'ın bütçenin uygulanmasında etkinlik denetimini hiç yapamadığı veya çok sınırlı düzeyde yapabildiği belirtilmiştir (Cilavdaroğlu & Ekici, 2013: 74, 75).

Bütçe hakkının ilk ve belki de en önemli unsuru olan, kamu gelirlerini belirleme yetkisinin, sadece yeni bir vergi kanunu ihdas etmekten ibaret olmadığı belirtilmektedir. Aynı zamanda vergi kanunlarının uygulanacakları yılın bütçe kanununda yer alması, kamu gelirlerinin meclis tarafından belirlenmesi yetkisinin tamamlayıcısı durumundadır. Mevcut uygulamada merkezi yönetimin gelirlerinin hukuki dayanaklarının bütçe kanununda yer alacağı, mali anayasa olan 5018 sayılı Kanun'un 15. maddesinde düzenlenmiştir. Doktrinde bu durumun bir eksiklik olduğu, bu kuralın anayasal bir dayanağa sahip olması gerektiği belirtilmiştir (Güneş, 2000: 193, 194).

Doktrinde, Türkiye'de ödenekler arası aktarma oranlarının diğer OECD ülke oranlarının çok üzerinde olduğu belirtilmektedir. Bu aktarmaların bütçe hakkını ihlâl edebileceği, bu sebeple yürütmeye çok fazla esneklik sağlanmaması gerektiği belirtilmektedir (Kıral & Akdemir, 2019: 127, 128). Aksi görüşe göre ise, idarelere ödenekler arası aktarma yetkisi verilmezse, birçok ödeneğin kullanılmayarak iptali, birçok ödenekte ise ödenek aşımının söz konusu olacağı belirtilmektedir (Cilavdaroğlu & Ekici, 2013: 78). Ayrıca 2017 Anayasa değişikliği ile birlikte Türkiye'nin başkanlık sistemine geçtiği düşünülürse, bu sistemde yürütmeye ödenekler arası aktarma yetkisinin verilmesi sistem gereği olarak kabul edilmektedir (Rose-Ackerman, Desierto, Volosin, 2011: 278). Nitekim Türkiye'de henüz başkanlık sistemine geçmeden evvel, 6761 sayılı Kanun ile 2016 yılında yürütmenin ödenek aktarma yetkisi genişletilmiştir.⁷

Bu çalışmanın amacı cumhurbaşkanlığı sisteminin bütçe hakkı üzerindeki etkilerini incelemek ve bunun Latin Amerika ülkeleri ile mukayesesini yapmak olduğu için cumhurbaşkanlığı sistemi öncesi var olan ve günümüzde çoğu halen devam eden sorunlar üzerinde durulmayacaktır. Bununla birlikte bu hususta şunu belirtmek gerekir ki, önceki sistemde TBMM'nin bütçe hakkını kullanma gücü, yapılan milletlerarası bir çalışmada dünyada orta sıralarda görülmüştür (Wehner, 2008: 89).

Cumhurbaşkanlığı Sistemi Sonrası Bütçe Hakkının Görünümü

2017 senesinde Türkiye'de 6771 sayılı Kanun ile çok önemli bir Anayasa değişikliğine gidilmiştir. Bu değişikliklere göre Türkiye'de hükümet sistemi

⁷ Bu kanunun çıkış sebepleri ve ilgili AYM kararları için bkz: (Kıral & Akdemir, 2019, s. 124-127)

değişikliği yaşanmış, parlamenter sistemden, bir tür başkanlık sistemi olan cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmiştir. Başkanlık sisteminin dünyadaki uygulamalarına bakıldığı zaman iyi veya kötü yönde farklı uygulamalar görülmektedir. Demokratik ve gelişmiş ülkelerin çoğunluğu parlamenter sisteme sahipken, siyasi ve demokratik olarak istikrarsız ülkeler başkanlık sistemi ile idare edilmektedir. Gerçekten başkanlık sisteminin iyi bir demokrasi uygulaması olduğu tek örneğin ABD sistemi olduğu belirtilmektedir. Bunun dışındaki ileri demokrasi ülkelerinde parlamenter sistem uygulanmaktadır. Başkanlık sisteminin ABD dışındaki ülkelerde başarısız olmasının temel sebepleri; ülkelerin başkanlık sistemini alırken bazı eklemeler veya çıkarmalar yapması yahut başkanlık sistemini alan ülkelerin sosyal ve siyasi hususiyetlerinin bu sisteme uymaması olabilir. Çoğu örnekte her ikisi aynı anda gerçekleşmektedir. Bununla beraber Latin Amerika örneklerinin çoğunda temel problem başkanın geniş yetkileri haiz olmasıdır (Erdoğan, 2016: 9-12). Zaten başkanlık sistemi, özü itibarıyla yürütmenin tahakkümüne açık bir sistemdir. Zira doğrudan halk tarafından seçilen ve tamamen bağımsız olan Başkan, parlamento onayını yok sayarak ve yargısal sınırları zorlayarak çalışmaya meyillidir (Rose-Ackerman, Desierto, Volosin, 2011: 246).

Bu değişiklik vesilesiyle konumuzu ilgilendiren, Anayasa'nın bütçe ile ilgili hükümleri baştan düzenlenmiştir. Yeni sistemde Anayasa'nın 161/4 hükmüne göre;

“Bütçe kanununun süresinde yürürlüğe konulamaması halinde, geçici bütçe kanunu çıkarılır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılmaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirilme oranına göre artırılarak uygulanır”.

Bu hüküm Türkiye’de uygulanan bütçe sisteminin anlamını baştan aşağı değiştirmiştir. Parlamenter sistem döneminde bütçeler, hükümetlerin, en zor sınavları verdiği ve en çok eleştiriye maruz kaldığı kanunlar olmuştur. Bütçenin kabul edilmemesi, TBMM’nin içinden çıkan ve O’na karşı sorumlu olan hükümetin güvensizlik oyu ile düşürülebilmesi anlamına gelmekteydi. Her ne kadar bu kural Anayasa’da yazmasa da geçmiş dönemde bütçesi reddedilen hükümetlerin istifasına rastlanmıştır (Narter, 2012: 43, 28 no’lu dipnot). Yeni getirilen bu hüküm ile edinilen izlenim, yürütme organı olan Cumhurbaşkanı’nın, en önemli siyaset uygulama aracı olan bütçenin tayin ve tasdiki hususunda TBMM’ye ihtiyacı kalmadığı yönündedir. Zira Cumhurbaşkanı’nın hazırladığı bütçenin reddedilmesi Cumhurbaşkanı’nın istifasını doğurmadığı gibi, yürütme organı tarafından tayin edilen yeniden değerlendirilme

oranı⁸ kadar artırılarak uygulanması öngörülmüştür. Günümüzde bu şekilde uygulanacak olan geçici bütçe uygulaması, anayasal dayanağa sahip değilken bile eleştirilmekteydi (Avcı, 2015: 78). Şüphesiz bu durum TBMM'nin bütçe üzerinde sahip olduğu söz hakkını sorgulanır hale getirmiştir, hatta bütçe hakkının özünü ihlâl etmiştir. Mevcut durumda TBMM'de yapılan bütçe görüşmelerinin “*dostlar alışverişte görsün*” yaklaşımının bir tezahürü olacağı belirtilmiştir (Üstün, 2019: 275, 286). Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, TBMM'nin bütçeyi görüşme ve onaylama hakkı “*bypass*” edilmiştir (Ateş, 2017: 118). 6771 sayılı Kanunla getirilen düzenlemeden önce, tüm eksikliklerine rağmen Meclis'in bütçeyi etkileme gücünün olduğu belirtilmiştir (Şahin İpek, 2017: 102). Fakat günümüzde bu gücün, en azından teorik olarak daha azaldığı belirtilmelidir. Bütçe hakkı açısından ülkelerin önünde iki yol vardır. İlk olarak devlet faaliyetlerinin devam etmesini buna bağlayarak, yasama ve yürütmeyi uzlaşmaya zorlamak yoluna gidilebilir. İkinci yol ise, kamu hizmetlerinin devamını ön plana alarak, bütçe konusunda uzlaşma olmaması durumunda hizmetlerin devamı için geçici çözümler sunulur (Dorotinsky, 2008: 111). Türkiye'nin 6771 sayılı Kanun ile ikinci yoldan gittiği anlaşılmaktadır.

Bu konuda doktrinde bir yazarın ifadeleri, önemine binaen aynen alınmıştır; “*Teoride tavsiye edilmeyen, uygulamada pek fazla görülmeyen, bütçenin reddi eğer hükûmetin düşmesi sonucunu doğuruyorsa, orada gerçek demokrasinin bulunduğu ve parlamentonun bütçe hakkına tam manasıyla sahip ve hakîm bulunduğu kabul olmak gerekir. Aksi var ise yani parlamentonun bütçeyi reddetme yetkisi yoksa veya bütçenin reddi hükûmetin çekilmesi neticesini hasıl etmiyorsa o ülkede veya o devrede bütçe hakkının gerçekte mevcut ve müessir olmadığıнын ifadesi lazım gelir*” (Feyzioğlu, 1983-84: 28).

Doktrinde mevcut düzenlemenin bütçe hakkına uygun hale getirilebilmesi için iki tavsiye ileri sürülmüştür. İlkine göre, Cumhurbaşkanı'nın TBMM'ye gönderdiği bütçe reddedilirse 6 aylığına geçici bütçe devreye girecek, bu sürenin sonunda uzlaşma sağlanmazsa mecburi seçim yolu görülecektir. İkinci tavsiyeye göre ise mevcut uygulama sadece bir seneye sınırlı tutulmalıdır. Başka bir ifadeyle TBMM tarafından bütçesi reddedilen Cumhurbaşkanı geçen yılın bütçesini yeniden değerlendirme oranında artırmak suretiyle bir sene daha uygulamakla beraber ikinci kez bütçesi reddedilirse otomatik olarak seçimlerin yenilenmesi yoluna gidilmelidir (Üstün, 2019: 377).

Bununla beraber TBMM'nin tamamen elinin kolunun bağlı olduğu söylenemez. Cumhurbaşkanı'nın gönderdiği bütçeyi tamamen değiştirip kendi is-

8 213 sayılı Vergi Usul Kanunu mükerrer m. 298 uyarınca yeniden değerlendirme oranı, Hazine ve Maliye Bakanlığı'na bağlı TÜİK tarafından tayin edilen ÜFE esas alınarak oluşturulmaktadır.

tediği şekilde kabul etme imkânı bulunmaktadır. Anayasa'nın 89. maddesine göre Cumhurbaşkanı'nın bütçe kanununu veto yetkisi yoktur. Başka bir ihtimalde, Cumhurbaşkanı'nın gönderdiği bütçenin reddedilmesine rağmen geçen yılki bütçenin yeniden değerlendirilmesinde artırılarak uygulanmaya devam edilmesi durumunda, TBMM uygulanan bütçe kanununu değiştirmek isterse ne olacaktır? 5018 sayılı Kanun'un 19. maddesinin ilgili fıkrasına göre "Merkezî yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin bütçelerindeki ödeneklerin yetersiz kalması halinde veya öngörülmeleyen hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla, karşılığı gelir gösterilmek kaydıyla, kanunla ek bütçe yapılabilir". Her ne kadar bu düzenlemede ödeneklerin kısılmasından bahsetmese de, bu durum yasaklanmamaktadır. Bu sebeple Cumhurbaşkanı'nın uyguladığı bütçe TBMM üyeleri tarafından ek bir kanun ile ödenekler kısılsa ne olacaktır? Bütçesi reddedilen bir Cumhurbaşkanı'nın kesin hesap kanunu da reddedilirse, yine de yoluna devam edebilecek midir? Cumhurbaşkanı yasamadan hiç bütçe onayı almadan 5 yıllık görev süresini tamamlayabilecek midir (Üstün, 2019: 287)? Bu sorular yeni sistemin çıkmazları arasında görülmektedir. Bütün bu sorunların kaynağı, yasama karşısında gereğinden fazla güçlendirilen bir yürütmenin olmasıdır. Zira başkanlık sisteminin en iyi uygulandığı ülke olarak kabul edilen ABD'de, bütçe sürecinde yasama ve yürütme uzlaşmaya zorlanırken (Küçük, 2017: 165), Türkiye'de bu çatışma tamamen yürütme lehine çözülmüştür. Zaten dünyada ve Türkiye'de hükümetler, parlamentolara karşı gittikçe güç kazanmaktadır (Yılmaz & Biçer, 2010: 206) (Narter, 2012: 49). Bu son değişiklik, yürütmenin bütçe konusunda kazandığı bir başka güçtür (Ataay, 2017: 89). Aynı zamanda Meclis, yürütme üzerindeki "son silahını" kaybetmiştir. Bütçe silahını kaybetmiş bir parlamento, "sözde parlamento" olarak kalacaktır (Gözler, 2017).⁹

Bu konu ile ilgili şu hususun vurgulanması da şarttır ki; Türkiye'de uygulamaya geçen mezkûr uygulama dünya üzerinde ilk değildir. Günümüzde birçok ülke, bütçe hakkını idare edilebilirlik uğruna feda etmiştir. 2003 verilerine göre yapılan bir çalışmaya göre, ülkelerin % 41'i Türkiye'deki mevcut sistemi benimsemiştir. OECD ülkeleri arasında oran % 23'e düşse de hâlâ yüksektir. Bütçenin reddi ile hukuki bir zorunluluk olarak hükümetin düştüğü ülkelerin oranı ise sadece % 3'tür. OECD ülkeleri arasında ise bu oran % 4'tür. Bu % 4'lük ülkelerin tamamı parlamenter sisteme sahiptir (Dorotinsky, 2008: 112, 113). Gerçekten 2017 senesinde Türkiye'de yapılan anayasa değişikliği ile dünyada bir akım haline gelen bütçe hakkı konusunda yürütmeyi güçlendirme eğilimine Türkiye de dâhil olmuştur.

9 Bununla birlikte yürütmenin istikrarı adına bu değişikliği destekleyen görüşler için bkz: (Fendoğlu, 2016, s. 31) (Akçakaya & Özdemir, 2018, s. 937) (Ertekin & Gül, 2018, s. 290).

2017 yılında kabul edilen Anayasa değişikliğinden önceki parlamenter sistemde, yürütme organı olan Bakanlar Kurulu'na en önemli kamu geliri olan vergilerle ilgili yetki verilmesi desteklenebilmekteydi. Zira eski dönemde hem yürütme organı yasamanın içinden çıkmaktaydı hem de yasamaya karşı sorumlu idi. Ancak, 2017 Anayasa değişikliği ile Türkiye, resmi adı cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi olsa da, başkanlık sistemine geçmiştir. Bu sistemde yasama ve yürütme tamamen birbirinden bağımsızdır. Bu sebeple bütçe hakkının bir parçası olan gelirleri belirleme konusunda Cumhurbaşkanı'na çok daha az yetki verilmesi gerekmektedir. Bu sebeple doktrinde eski sistemde Bakanlar Kurulu'na verilen; *vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin muafık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisinin* bütçe kanunu ile kullanılması gerektiği belirtilmektedir. (Üstün, 2019: 143, 157).

6771 sayılı Kanun ile getirilen bir başka bütçe hukuku değişikliği, Plan ve Bütçe Komisyonu'ndaki çoğunluk üyelerin iktidar grubuna mensup olması kuralının ilgasıdır. Bundan böyle Plan ve Bütçe Komisyonu da, diğer komisyonlar gibi partilerin Genel Kurul'daki milletvekili sayısının oranlarına göre şekillenecektir. 6771 sayılı Kanun'dan evvel, esas değişikliklerin ve görüşmelerin Plan ve Bütçe Komisyonu'nda yapılması hasebiyle mezkûr hükmün bütçe hakkını tahrip edebileceği belirtilmiştir (Yılmaz & Biçer, 2010: 205) (Narter, 2012: 43). Günümüzde bu hükmün kaldırılması bütçe hakkı açısından olumludur. Zira meclis çoğunluğu muhalefet partilerine ait olursa, Plan ve Bütçe Komisyonu'ndan, Cumhurbaşkanı'nın mensup olduğu partinin isteğinden çok farklı bütçeler ortaya çıkabilir. Bu sebeple Meclis'in her ne kadar bütçeyi reddetmesinin siyasi ve hukuki pek bir sonucu kalmamış olsa da, bu hükmün kaldırılması dolayısıyla, Plan ve Bütçe Komisyonu'nda Cumhurbaşkanı'nın önerdiğinden çok daha farklı bir bütçe ortaya çıkarabilir. Zira Plan ve Bütçe Komisyonu'nun bütçe üzerinde çok önemli yetkileri vardır. Genel Kurul'da milletvekillerinin, bütçe kanunu hakkında gider artırıcı veya gelir azaltıcı teklif sunamayacakları yönündeki anayasa kuralı Plan ve Bütçe Komisyonu için geçerli değildir. Bu sebeple eski dönemin aksine Meclis, bütçe üzerinde çok daha fazla değişiklik yapma imkânına sahip olabilir.¹⁰ Şüphesiz Meclis, Plan ve Bütçe Komisyonu'ndan Cumhurbaşkanı'nın rızasına tamamen zıt bir bütçe çıkarsa bile bunun etkinliği kesin hesap kanununun sağlam bir denetime tabi tutulması ile mümkündür. Kesin hesap kanununa eklenen tamamlayıcı ödenekler yoluyla yürütmenin, istediği şekilde bütçeyi

¹⁰ Eski dönemde TBMM'nin, enflasyon oranının çok yükseldiği dönemler hariç, yürütme organının gönderdiği bütçe üzerinde çok az değişiklik yapabildiği. Öyle ki çoğu sene yapılan değişikliklerin oranı %1'in altında kalmıştır. Bkz: (Yılmaz & Biçer, 2010, s. 211, 212)

uygulama imkânı mevcut bulunmaktadır. Zira bütçe kanununun, Meclis tarafından reddedilmesinin siyasi bir sonucu olmadığı gibi kesin hesap kanununun reddedilmesinin de siyasi bir sonucu yoktur. Sadece Sayıştay raporları sonucu soruşturma açılabileceği düşünülebilir. Fakat Sayıştay'ın denetim yetkisi sadece hukukilik ve verimlilik açısından dır. Siyasi kararlar üzerinde denetim yetkisi olmadığı aşikârdır. Netice itibariyle, ilk bakışta bütçe hakkı açısından olumlu görünen bu değişikliğin, Cumhurbaşkanının istemesi halinde çok fazla pratik sonucunun olmadığı görülmektedir.

Yürütmenin TBMM karşısında bu denli güç kazanması eleştirilse de, TBMM'nin, bu yetkiyi yürütmeye kendisinin vermiş olması ilginçtir.¹¹ Bu yetkiyi tekrar uhdesinde toplamak yetkisinde olduğu gibi, güncel koşullar gereği yürütmenin güçlü devam ettirilmesi de mümkündür. Zaten dünyanın başka yerlerinde milletlerarası kuruluşlar lehine bütçe hakkının budandığı da görülmektedir. Bu konuda ileri demokrasi ülkeleri olarak görülen AB ülkelerinde bile bütçe hakkı aleyhine gelişmeler olduğu belirtilmektedir (Kökman, 2015: 30, 31).

Latin Amerika Ülkelerinde Bütçe Hakkının Durumu

Farklı ülkelerde uygulanan başkanlık sistemlerinde bütçe hakkının nasıl işlediğini tespit etmek, Türkiye'deki uygulama ile mukayesesini ve demokratik gelişim durumunu tespit bakımından önemlidir. Bu sebeple bu çalışmada, Latin Amerika ülkelerinde bütçe hakkının durumu incelenmeye çalışılacaktır. Zira Latin Amerika ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, kuzeylerinde yer alan ABD'nin sistemini taklit ederek başkanlık hükümet sistemini benimsemiştir. Demokratik ve iktisadi açıdan Latin Amerika ülkeleri Türkiye'ye daha çok benzediği için bu çalışmada ABD yerine Latin Amerika ülkelerinin durumu incelenmek istenmiştir.

Bununla birlikte ABD sisteminde Kongre'nin bütçe hakkına ciddi önem atfedildiği belirtilmelidir. Başkan, yetkilerini kullanabilmek için, en önemli politika uygulama aracı olan bütçe hususunda Kongre'nin onayını almak zorundadır. Kongre bütçeyi zamanında kabul etmediği zaman ara çözümlere başvurulmamakta devlet işleri durmaktadır. Bu sebeple Başkan, kendisini Kongre ile anlaşmak zorunda hissetmektedir. Kongre ise bütçeyi en önemli denge, denetleme mekanizmalarından biri olarak kullanmaktadır (Gülener, 2016: 59).

¹¹ Doktrinde daha önce yasama aleyhine yapılan değişiklikler için bu husus vurgulanmıştır. Gerçekten yasama kendi gücünü zayıflatırken, bunu kendisi yapmaktadır (Cilavdaroğlu & Ekici, 2013, s. 86).

Bu bölümde öncelikle Latin Amerika ülkelerinde bütçe ile ilgili benzer özellikleri somut örnekler ışığında ortaya konmuştur. Her ülkenin spesifik durumunu tek tek açıklamak bu çalışmanın kapsamını çok fazla aşacağı için somut örnekler ışığında genel değerlendirmeler yapılmış ve istisnai durumlar gösterilmiştir. Bu sayede Türkiye’de cumhurbaşkanlığı sistemi sonrasında, bütçe hakkı açısından ortaya çıkan durumun, genç demokrasi sayılabilecek Latin Amerika ülkelerindeki durum ile mukayesesi sağlanmıştır. Latin Amerika ülkelerinin federal devlet olması münasebetiyle yalnızca federal devletin bütçe sürecine yoğunlaşmış, federe devletlerin bütçesi kapsam dışı bırakılmıştır.

Latin Amerika Ülkelerinde Bütçe Hakkının Genel Görünümü

Latin Amerika ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kuzeylerinde ABD tarafından iyi bir şekilde uygulanan başkanlık hükümet sistemini benimsemişlerdir. Bunun yanında, tıpkı ABD başkanlık sisteminde olduğu gibi federal yapı ve buna bağlı olarak çift kamaralı meclis yapısı göze çarpmaktadır. Fakat yürütmenin ve yasamanın güç dengesi açısından ABD ile ciddi farklılıklara sahip oldukları müşahede edilmektedir. Ülkeler arası farklar olmakla birlikte, genellikle yürütmenin yasama üzerinde önemli bir üstünlüğü görünmektedir. Latin Amerika parlamentoları genellikle yürütmenin politikalarına karşı tepkisel faaliyetlerde bulunmakta, yeni politika üretimi yapamamaktadır. Hâlbuki bu durum ABD ve birçok Avrupa parlamentosu için çok farklıdır (Morgenstern, 2002: 413, 414). Ayrıca parti disiplini ve seçim sistemleri sebebiyle yasamanın oluşumunda halk etkisinin yanında başka etmenlerin de çok etkin olduğu görülmektedir. Başkanlık sisteminde beklenenden çok daha fazla yasama koalisyonları ortaya çıkabilmektedir (Neto, 2002: 48). Bütün bunların neticesinde zayıf bir yasama organı¹² ve bütçe hakkının yetersiz kullanımı ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde yürütme o kadar güçlüdür ki, uygulanan sisteme başkanlık değil “*başkancı sistem*” dendiği görülmektedir.¹³ Öyle ki Başkan’ın tüm politikalarını uygulamak için yapması gereken tek şey seçilmektir (Ekinçi, 2019: 15). Bunun sonucu olarak bürokratlar ve seçilmişler arasında yolsuzluk olayları yaygınlık kazanmaktadır. Halkın politikacılara olan güveni azalmaktadır. Genellikle genç demokrasilerde yaşanan bu tür olaylar, parlamento denetimini daha da gerekli kılmaktadır (Desposato, 2008: 193).

12 Yasama organının zayıflığının sebepleri farklı olabilmektedir. Mesela Şili’de anayasal yapı sebebiyle Başkan güçlü Kongre zayıfken (Siavelis, 2002), Meksika’da anayasa güçlü bir parlamento öngörmesine rağmen uygulamada parti disiplini sebebiyle Başkan çok daha baskın olmaktadır (Casar, 2002).

13 Aynı zamanda yürütmenin güçlü olduğu başkanlık sistemlerine “*aşırı başkanlık sistemi (hyper presidentialism)*” denilmektedir (Rose-Ackerman, Desierto, & Volosin, 2011, s. 247).

Latin Amerika ülkelerinde yasama organlarının yürütmeye karşı zayıf bir konumda olması, yürütmenin, yaptığı işlemlerden dolayı denetlenmesini güçleştirmektedir. Yürütmenin hesap verebilirliği ve sorumluluğu ABD'ye göre çok daha düşük seviyelerdedir. Bu ülkelerde devlet başkanı ülkenin genel siyasetini kontrol altında tutan organ hüviyetindedir. Ülkenin genel siyasetini en çok gösteren araç olan bütçe konusunda da başkanın temel belirleyici organ olduğu görülmektedir. Meclislerin yeterince hukuki yetkiye sahip olamamasının yanında, hukuken sahip oldukları yetersiz yetkileri bile fiilen kullanamadıkları görülebilmektedir (Santiso, *Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America*, 2008: 244). Öyle ki yetkilerini kullanamamaları sebebiyle, başkanlık sistemlerinde ortaya çıkan sorunların müsebbibi olarak başkan değil parlamentoların gösterildiği de müşahade edilmiştir (Neto, 2002: 49). Bu durum ise bütçe hakkının varlığını veya derecesini sorgulama ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

Bir ülkede bütçe hakkının tam olarak tesis edilebilmesi için; parlamento- nun hukuken bütçeyi kabul ve denetleme yetkisinin olması, parlamentonun bunu yapabilmek için teknik kapasiteye sahip olması, milletvekillerinin yürütmeyi denetlemek için siyasi teşvik olması ve ülkenin genel yönetiminde yönetim kurallarının hâkim olması gerekir (Santiso, 2005: 18). Fakat aşağıda görüleceği üzere, ülkeler arasında farklılıklar olmakla birlikte Latin Amerika ülkeleri bu konularda zayıf kalmaktadır.

Latin Amerika ülkelerinde, meclislerin bu denli zayıf olmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunların, meclislerin kendisinden kaynaklanan sebepler ve dış kaynaklı sebepler olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir (Santiso, 2005: 2). Bu sebeplerin birbirinden ayrılması zor olduğu için bu çalışmada böyle bir ayırım yapılmadan bağlantılı sebepler birlikte değerlendirilecektir.

Latin Amerika Ülkelerinde Bütçe Hakkının Kullanımını Engelleyen Sebepler

Latin Amerika ülkelerinde, meclislerin hükûmeti yeterince denetleyememesinin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Toplum yapısı,
- Seçim sistemleri,
- Parti disiplini,
- Meclis ve bütçe komisyonu yapısı,
- Meclislerin teknik yetersizliği,
- Milletvekillerinin gerekli nitelikleri haiz olmaması,

- Yürütmenin aşırı yetkileri,
- Bütçenin reddi durumunda ciddi sonuçlar ortaya çıkmaması.

Toplum Yapısı Sebebiyle Oluşan Engeller

Latin Amerika ülkelerinde halkın, ABD’de olduğu kadar demokratik meşruiyet talepleri içerisinde olmadığı görülmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre, bu ülkeler bütçe hakkı konusunda eksik görülmesine rağmen, Latin Amerika ülkelerinde yaşayan halkın ortalama %41.6’sı¹⁴ bütçe konusunda meclislerin yeterli denetleme imkânına sahip olduğunu bütçe üzerinde yeterince tartışma yapıldığını düşünmektedir (Santiso, 2005: 9). Şili’de parlamenterler bile Başkan’ın bütçe sürecine hâkim olması gerektiğini düşünmektedir (Siavelis, 2002: 100). Gerçekten bu tür ülkelerde halkın, daha çok karizmatik liderlerin etkisinde kalarak, onların denetlenmesi gereğini ihmal ettikleri görülmektedir. Hatta Brezilya’da halkın yürütme organı yetkilileri hakkında “çalışıyor ama çalışıyor” anlayışına sahip olduğu belirtilmiştir (Desposato, 2008: 196). Hükümetlerin hukukun yüklediği görevleri yerine getirmesinin onların yaptığı hukuka aykırılıkları ortadan kaldırmayacağı gerçeğinin, bu tür toplumlarda yeterince yerleşmediği görülmektedir. Bu açıdan Brezilya örneğinin Türkiye ile benzeştiği söylenebilir. Türkiye’de de yakın geçmişte bir sunucu televizyon programında Türk halkında “*bal tutan parmağını yalar*”, “*çalışıyor ama çalışıyor*” anlayışının yerleşmiş olduğunu belirtmiştir (El, 2014).

Brezilya, toplum yapısı itibarıyla başka problemler de barındırmaktadır. Yasama organının iki kanadında da birçok parti bulunmaktadır. Başkanın partisi dâhil hiçbir parti yasama çoğunluğunu sağlayamamaktadır. Bu sebeple Başkan, yürütme işlevini sorunsuz idame ettirebilmek için başka partilerdeki milletvekillerinin desteğini almak zorunda kalmaktadır. İşte bu noktada milletvekilleri/partiler/başkan üçgeninde pazarlıklar başlamaktadır. Milletvekilleri kendi seçim bölgeleri için çıkarılacak ödenekler veya yapılacak özel atamalar karşılığında Başkanı destekleyebilmektedir. Böyle bir sistemde milletvekillerinin temel amacı Başkan’dan kendi siyasi yararlarına menfaat koparma karşılığında onu desteklemektir. Zaten halk yığınları da bu sistemi benimsemiştir. Milletvekilleri oy toplayabilmek için halka çeşitli bireysel veya grupsal vaatlerde bulunmakta hatta para karşılığı kişilerin oylarını satın almaktadır. Bu tür saiklerle oy kullanan kişilerin, milletvekillerinden yürütme organını denetleme talebinde bulunması söz konusu olmamaktadır. Milletvekilleri de bir daha seçilmek için uzman ve demokratik denetim yapmak yerine seçim bölgelerine ödenek alma peşinde koşmaktadır (Desposato,

¹⁴ Bu oran ülkelerin ortalamasıdır. Ülkeler arasında küçük farklılıklar vardır.

2008: 195). Milletvekilleri, yürütmeyi denetleme görevini yeterince yerine getirmemekle birlikte, denetleyenleri denetleyen halk da görevini yerine getirmemektedir. Başkan, diğer partilerle kurduğu koalisyonda yüksek yasama hâkimiyetine sahip olsa bile, birçok siyasi kararda yasama ile ayrı düşebilmektedir. Yakın geçmişte, 2010 yılında yapılan seçimlerde Brezilya'da Başkan seçilen Dilma Rousseff, kurduğu geniş koalisyon ile yasama organının bir kanadında %78 diğer kanadında %64'lük desteğe kavuşsa da, istediği kanunları çıkaramadığı durumlar olduğu gibi, yasamadan rızası hilafına kanun geçtiği de olmuştur. Bu durum bu ülkedeki çok sesliliğinin ilginç bir örneğidir (Hiroi, 2013: 39, 40).

Latin Amerika ülkelerinin sosyal ve iktisadi yapısı gereği bütçelerin büyük bir bölümü sabit harcamalardan oluşmaktadır. Mesela Brezilya'da bütçe harcamalarının %90'ının her yıl yapılan sabit harcamalardan oluştuğu belirtilmiştir (Santiso, 2005: 25). Bütçenin sabit yapısı sebebiyle sadece yasamanın değil, yürütmenin de bütçeye istediği kadar müdahale edemediği belirtilmiştir (Alston, Melo, Mueller, & Pereira, 2009: 87). Aynı şekilde Arjantin'de; uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalar, makroekonomik şoklar, ve yürütme dışındaki diğer devlet aktörlerinin etkileriyle bütçe sert bir yapıya kavuşmuş ve bütçe üzerinde tarafların pazarlık yapma oranı azalmıştır (Abuelafia, Berensztein, Braun, & Gresia, 2009: 24). Böyle bir durumda, yasamanın zaten değişiklik yapabileceği bütçe kısmı çok küçük kalmaktadır.

Seçim Sistemleri, Parti Disiplini ve Meclis Yapısı Sebebiyle Oluşan Engeller

Latin Amerika ülkelerinde seçimlerde aday belirleme ve seçimleri uygulama sistemi de başkan lehine çalışmaktadır. Gerçekten bu ülkelerde çoğu ülkede, dar bölge seçim sistemi yerine, geniş seçim bölgelerinde geçerli liste usulü uygulandığı için milletvekillerinin seçildikleri bölgenin halkı ile ilişkisi çok zayıf olmaktadır. Bunun sonucu olarak bölgelerden bütçeyi etkilemek amacıyla gelen talepler çok sınırlı kalmaktadır. Milletvekili listeleri parti yönetimi tarafından hazırlanmaktadır. Parti başkanının devlet başkanı olduğu durumlarda, adeta devlet başkanı tarafından atanan milletvekili görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Böyle bir sistemde yasama organındaki bu tür milletvekillerinin hükûmeti denetleme konusunda ne kadar istekli olacakları aşikârdır. Özellikle başkanın tabi olduğu parti aynı zamanda yasama organına hâkimse, meclis başkanın sekreteryası gibi çalışacaktır. Zira böyle bir sistem kendiliğinden disiplinli partileri doğuracaktır. Parti disiplini yüksek olan sistemlerde ise, milletvekillerinin bağımsız faaliyet yürütmesi çok zordur (Morgenstern, 2002: 442).¹⁵

15 Bu durumun en güzel örneği Meksika'dadır. Meksika'nın en büyük partisi "*Partido Revolucionario*

Bunun yanında siyasi yapı gereği meclisteki çoğunluk başkanın partisiyle aynı partiye ait olabilmektedir. Komisyonlarında meclis yapısına göre şekillenmesi sonucu, başkanlık sistemlerinde oluşması beklenen yasama-yürütme çekişmesi olmamakta, meclis gündemindeki bütçe dâhil her şey başkanın istediği yönde ilerlemektedir (Bonvecchi, 2010: 36) (Santiso, 2005: 15). Bu durum parti disiplini ve seçim sisteminin etkileriyle de birleşince daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde genellikle parti disiplini yüksek olduğu için mecliste çoğunluğu elde eden başkanın partisinin meclisi kontrol altına alması söz konusu olmaktadır. Milletvekilleri, adeta asker-komutan ilişkisi gibi başkandan aldıkları emirleri derhal yerine getirmektedir. Böyle bir ortamda, milletvekillerinin yürütmenin başı olan başkanı denetlemesi söz konusu dahi olmamaktadır.

Bu durumun istisnası Brezilya'da görülmektedir. Brezilya'da Başkan'ın partisi dahi yasama çoğunluğunu elde edememektedir. Bu sebeple Başkan, yürütme görevini icra edebilmek için diğer partilere mensup milletvekillerinin desteğine muhtaç kalmaktadır. Bu noktada, milletvekilleri ile Başkan arasında, bazı durumlarda her milletvekili ile tek tek, pazarlıklar yapılmaktadır. Milletvekilleri kendi bölgeleri için sağlayacakları menfaatler karşılığında Başkan'a destek vermekte, sağladıkları menfaatler sebebiyle o bölgeden yeniden seçilme ihtimalleri artmaktadır. Bu örnekte, demokratik denetim ve farklı görüşleri ve taleplerin ülke gündemine girmesi açısından olumlu özellikler görülse de, sağlanan faydalar bölgesel, hatta bireysel düzeyde kalmaktadır. Ayrıca bütün milletvekilleri bütçe görüşmeleri için yapacakları pazarlıklara odaklanmakta, uygulanan veya uygulanmakta olan bütçelerin denetimi konusunda eksik kalmaktadırlar (Santiso, 2005: 5, 6).

Yapılan bir çalışmada Latin Amerika ülkelerinde genel olarak demokrasiye geçiş ile birlikte kamu çalışanlarının sayısı hızla artmıştır. Bu durum, politik destekçilerin bürokrasiye kazandırılması yarışı neticesinde gerçekleşmiştir. Sadece kamuya yeni personel alımı ile değil, kamuda personel maaşlarının belirlenmesi, askerlerin ekonomik olarak ciddi yükler ortaya çıkarması, politik gayelerle harcanan kamu paraları sebebiyle oluşan enflasyon, Latin Amerika'da kişisel veya grupsal siyasi çıkarların ülkenin kamu harcamaları veya gelirleri üzerinde ciddi etkisi olduğunu göstermektedir (Ames, The Politics of

Institucional" hem parlamentoya hem de başkanlığa hâkim olmuş ve bu hâkimiyetini yüksek parti disiplini ile perçinlemiştir (Casar, 2002, s. 142). Arjantin'de de parti disiplini yüksek seviyededir. Genelde çift kanatlı parlamentoyu ve federe devletlerin idaresini iki parti kontrol etmektedir. Bazı durumlarda küçük partilerde yaptıkları ittifak ile sürece dâhil olabilmektedir (Jones, 2002, s. 147-184). Bu durumun istisnası Brezilya'da yaşanmaktadır. Hem tek bir parti parlamentoya hâkim olamamakta ve koalisyonlar kurulmakta hem de parti içi disiplin düşük seviyelerde kalmaktadır. Başkan, meclisteki her görüşme için farklı koalisyonlar kurabilmektedir. (Neto, 2002, s. 50) (Ames, 2002, s. 213).

Public Spending in Latin America, 1977: 152, 153). Nitekim seçim zamanlarında, Latin Amerika ülkelerinin mali yapılarının bozulması bu durumu kanıtlar niteliktedir (Nieto-Parra & Santiso, 2009: 24). Yasamanın bütçe hakkını artırma adına yürütme zayıflatıldığı veya yürütmenin aşırı güçlendirildiği durumlarda bu tür olumsuzlukların ortaya çıkması, mali disiplin ile yürütmenin hesap verebilirliği arasında hassas bir denge kurulması gerektiğini ortaya koymaktadır. Yürütme mali disiplin ile bütçeyi hazırlayıp uygularken, yasama organı, bütçenin uygulanmasını izlemeli ve uygulamadan sonra performansı değerlendirmelidir (Santiso, 2005: 5, 6).

Bütçe ile ilgili komisyonlar, genellikle genel kurul oranlarına göre şekillendiği için genel kurul benzeri sonuçlar çıkmaktadır. Ayrıca bu komisyon üyelerinin sürekli değişmesi, uzmanlaşmayı engellemektedir. Bu komisyonların bilgi konusunda çoğunlukla yürütmeye bağlı kalması başka bir olumsuz husustur. Sayıştay benzeri kuruluşlar yasama ile yeterince iletişime geçemekte ve yeterli raporlar ortaya koyamamaktadır. Koydukları raporların gereği ise yerine getirilememektedir (Abuelafia, Berensztein, Braun, & Gresia, 2009: 48). Özellikle bazı ülkelerde bulunan kesin hesap benzeri komisyonlar hem ülke gündemine gelmemekte hem de teknik olarak zayıf kalmaktadır. Hâlbuki kesin hesap benzeri komisyonlara en güçlü muhalefet partisinin hâkim kılınması demokratik denetime katkı sağlayabilir. Tüm bunlara rağmen Latin Amerika ülkelerinin yasama organlarında, teknik bilgi gereksinimini artırmak amacıyla önemli adımlar da atılmaktadır (Santiso, 2005: 26-30).

Meclislerin Teknik Yetersizliği ve Milletvekillerinin Uzmanlıktan Yoksun Olması

Latin Amerika ülkelerinde bütçe hakkının kullanımı, meclislerin bütçe hakkında yeterince bilgi edinememesi ve milletvekillerin yeterli imkânının olmaması sebeplerinden de kötü yönde etkilenmektedir. Birçok Latin Amerika ülkesinde meclise bütçe konusunda teknik destek sağlayacak bütçe ofisinin ve milletvekillerine yardımcı olacak yeterli ve uzman danışmanların olmadığı görülmektedir. Mevcut milletvekili danışmanlığı müesseselerinin de yeterince kurumsallaşmadığı belirtilmektedir (Santiso, Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America, 2008: 257). Bununla birlikte Brezilya'da son yıllarda bu konuda ciddi gelişmeler olmaktadır. Milletvekillerine bütçe konusunda danışmanlık ve rehberlik yapacak uzman kişilerin ve kuruluşların geliştirilmeye çalışıldığı söylenmiştir (Alston, Melo, Mueller, & Pereira, 2009: 76).

Bütçenin görüşülme süresi genel olarak OECD'nin tavsiye ettiği 90 günlük süre ile uyumludur. Fakat parlamentoların daha çok bütçenin kabul aşamasına yoğunlaştığı, bütçenin uygulanması esnasındaki denetimi, bütçede yapılan değişiklikleri ve uygulama sonrası denetimleri yeterince önemsemediği belirtilmektedir (Santiso, *Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America*, 2008: 253). Hâlbuki verilen bir yetkinin, uygun kullanılıp kullanılmadığı denetlenmiyorsa, yetki alan kişinin sınırsız yetkilere sahip olduğu söylenebilir.

Bazı ülkelerde milletvekillerinin ikinci kez seçilme oranının çok düşük olması, uzman milletvekili profilinin ortaya çıkmasını engellemektedir.¹⁶ Tekrar seçilseler bile, bütçenin esas görüşüldüğü yer olan komisyonda sürekli görev almamaları da aynı sonucu doğurmaktadır. Tekrar seçilme ihtimali düşük olan milletvekilleri, hem hükümeti denetleme konusunda kişisel motivasyondan mahrum kalmakta hem de yeniden seçilebilmek için devlet başkanı ile iyi ilişki çabasına girmektedir. Zira devlet başkanından kendi bölgesi için "kopyaacağı" ödenekler veya başkan ile kuracağı kişisel ilişkiler, yeniden seçilme ihtimalini artıracaktır. Bu sebeple milletvekilleri, "milletvekilliği" görevini tam olarak yapmamakta, bunun yerine uzman bir politikacı fakat amatör milletvekili olmaktadır (Santiso, *Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America*, 2008: 259). Şüphesiz bu durum Latin Amerika ülke halkaları tarafından da gözlenmektedir. Halkın milletvekillerine güvenme oranı ortalama %16,4 olarak ölçülmüştür (Santiso, 2005: 8).

Milletvekillerinin bütçe hususunda uzmanlaşmaması yanında, hukuki düzenlemelerin de yerleşmediği, bu sebeple bütçe açısından kurumsallaşmanın sağlanamadığı durumlar söz konusu olabilmektedir. Mesela Arjantin'de 1988-2008 arasında vergi kanunları 80'den fazla kere, kamu maliyesine ilişkin kanunlar 14 kere, bütçe ile ilgili kanunlar ise 16 kere değişmiştir (Bonvecchi, 2010: 2). Böyle bir ortamda, uzmanlaşılması gereken mali yapı oturmadığı için uzmanlaşma ve ayrıntılı denetim mümkün olmamaktadır.

Milletvekillerinin uzlaşması önemli bir sorun olmakla beraber, bütçe ve ilgili dökümanların mümkün olduğu kadar anlaşılır olması da gerekmektedir. Bu, hem milletvekillerinin hem de bütçe hakkının esas sahibi olan halkın, bütçeyi anlamaları için gereklidir. Eski ABD Başkanı olan Thomas Jefferson bu durumu güzel bir şekilde ifade etmiştir: "*Birleşik Devletlerin mali yapısını*

¹⁶ Buna mukabil ABD'de Kongre'de Temsilciler Meclisi üyelerinin %90'ı bir kez daha seçilmeyi istemekte, istekli olanların %90'ı bir kez daha seçilmektedir. Tekrar seçilmeyi isteyen milletvekillerinin oranı Arjantin'de %26, Brezilya'da %70, Şili'de %70'dir. İstekli olanların yeniden seçilme oranları ise aynı sırayla %67, %62 ve %78'dir. Meksika'da ise milletvekillerinin yeniden seçilmesi yasaklanmıştır. (Morgenstern, 2002, s. 415, 416).

bir tüccar kitabı kadar açık ve anlaşılır görmeyi umabiliriz. Bu sayede, her Kongre üyesi ve Birleşik Devlet içinde farklı düşünceye sahip herkes, onu kavrayabilmesi, kötüye kullanımları araştırabilmesi ve dolayısıyla onları kontrol edebilmelidir" (Walker, 2004: 10). Bu yorumu 19. yüzyıl başında (1801-1809) başkanlık yapmış bir Başkan'ın söylemesi, ABD siyasi kültüründe, yasamanın ve halkın bütçe hakkının nasıl korunduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Şüphesiz halkın doğrudan bütçe hakkını kullanabilmesi için temel kural şeffaflığın sağlanmasıdır. Latin Amerika ülkelerinde bu yönde çabalar olsa da yeterli gelişme gösterilememiştir ve şeffaflık temel bir problem olarak görülmektedir (Curristine & Bas, 2007: 35, 36).

Yürütmenin Aşırı Yetkilere Sahip Olması

Latin Amerika ülkelerinde ABD örneği aksine, Başkanın ciddi yetkilere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle sahip olduğu kararname yetkisi ile başkan her konuda düzenleme yapma hakkına sahiptir. Hatta kimi ülkelerde kararname ile bütçede dahi değişiklik yapma hakkı bulunmaktadır. Ülke yönetiminde kararnameler o kadar çok kullanılmaktadır ki, doktrinde bu hususa "*kararname bağımlılığı*" ismi verilmiştir (Santiso, Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America, 2008: 258). Şüphesiz bu tür bir uygulama bütçe hakkının varlığını ortadan kaldırmaktadır. Zira meclisin onayladığı bütçeyi Başkan, istediği şekilde, sınırsızca değiştirebilmektedir. Bu şekilde yılbaşında onaylanan bütçelerle yılsonu uygulanmış bütçe arasında ciddi farklar oluştuğu görülmektedir. Kesin hesap görüşmelerinin de dünyanın çoğu yerinde olduğu gibi bütçenin gölgesinde kalması sonucu yürütmenin bütçe uygulaması esnasında tam bir hürriyete sahip olduğu söylenebilir.

Yürütmenin bütçe hususunda yetkilerini artıran bir diğer husus, bütçenin merkezileşmesidir. Bu sayede bütçeye dair her karar Başkan'ın kontrolünde olmaktadır. Bunun en zararlı sonucu ise, Başkan ile halk arasındaki bürokraside yozlaşmalar ve yolsuzluklar ortaya çıkmasıdır (Santiso, Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America, 2008: 249).

Arjantin'de her ne kadar bütçeyi onaylama yetkisi yasama organında olsa da, yürütme, kararnamelerle bütçe kanununda değişiklik yapabilir.¹⁷ Bütçenin fazla vermesi durumunda ise artan kısmı dilediği şekilde harcayabilir (Rose-Ackerman, Desierto, Volosin, 2011: 281). Bununla birlikte vergiler konusunda

¹⁷ Arjantin'de yürütmenin kararname yetkisi, başka bir açıdan, ülke içerisinde yasama-yürütme çatışmalarını engellemektedir. Böyle bir çatışma olursa Başkan'ın dediği olmaktadır. Zira Başkan'ın çıkardığı kararnamenin yürürlüğe girmesini engellemek için Kongre karar alabilir. Fakat bu kararı Başkan'ın veto yetkisi vardır. Bu noktadan sonra Kongrenin kararnameyi yürürlüğe girmekten alıkoyması için yapacağı şey, Senato kanadında 2/3 çoğunlukla karar almasıdır. Bu oranı yakalamak ise fiiliyatta çok zordur (Mustapic, 2002, s. 29-32).

yürütmenin değişiklik yapması yasaklanmıştır (Gülener, 2016: 59) (Tunçkaşık, 2017: 93). Nitekim 2011 yılında Başkan, Kongre'den bütçe onayı alamamış olsa da faaliyetlerine devam edebilmiştir. Ayrıca bu ülkede Başkan'ın kamu fonları üzerinde tasarruf yetkisi olduğu için, hem federe devletlere hem milletvekillerine karşı bu fonları pazarlık unsuru yapabilmektedir. Başka bir ifadeyle Başkan, kamu fonlarını kişisel siyasi çıkarı için kullanabilmektedir (Tunçkaşık, 2017: 116, 143). Parlamento'nun bütçe üzerindeki etkisi o kadar azdır ki, uluslararası kuruluşlar, lobiler ve federe devletlerin valileri, federal devlet bütçesinde parlamentodan daha etkin olabilmektedir. Bütçe üzerindeki değişiklikler, onaylanırken parlamentoda değil, uygulanırken yürütme tarafından kararname ile yapılmaktadır. Parlamento istisnai özel durumlar hariç bütçeyi neredeyse aynen onaylamaktadır (Abuelafia, Berensztein, Braun, Gresia 2009: 35, 42). Benzer durumlar Brezilya ve Peru'da da yaşanmaktadır. Öyle ki, Peru'da bütçe henüz uygulanmaya başlamışken, Ocak ayında, kararname ile değiştirildiği görülmektedir (Santiso, 2005: 31, 32). Şili'de sadece olağanüstü durumlarda uygulanması gereken kararnameler adeta olağan kanun yapma yöntemi olmuştur (Siavelis, 2002: 92).

Yürütmenin önerdiği bütçe üzerinde yasama değişiklik yapsa bile, bu değişiklikler yürütmenin vetosuna takılmaktadır. Gerçekten sadece üç Latin Amerika ülkesinin (Ekvador, Kosta Rika, Honduras) bu konuda yürütmeye veto hakkı vermediğini ortaya koymuştur (Santiso, 2005: 22). Bu durumda çoğu zaman milletvekilleri veya partiler bütçede yapmak istedikleri değişiklikleri Başkan'la anlaşarak yapmak zorunda kalmaktadırlar. Zira yasama organının vetoyu aşması ancak nitelikli çoğunluk ile mümkün olmaktadır.¹⁸ Latin Amerika ülkelerinde bu sorunların yeni olmadığı görülmektedir. 1970'li yıllarda yapılan bir çalışmada, Latin Amerika ülkelerindeki kamu harcamalarında yaşanan dalgalanmaların bir sebebi olarak, yürütme organının siyasi çıkarları için yaptığı harcamalar gösterilmiştir (Ames, *The Politics of Public Spending in Latin America*, 1977: 150).

Bütçenin Meclis Tarafından Kabul Edilmemesinin Müeyyidesi

Yürütmenin, yasamaya bütçeyi onaylatmak "zorunda" olması, belki de bütçe hakkının en önemli unsurudur. Zira yürütme, bütçe yasama organı tarafından kabul edilmediğinde veya reddedildiğinde dahi, hiçbir şey olmamış gibi faaliyetlerine devam ediyorsa, bütçe hususunda yasamanın görüşünü çok fazla dikkate almayacaktır. Bütçe hakkının tesisi açısından en iyi yöntemler, önerdiği bütçe kabul edilmeyen yürütme organının istifa etmiş sayılması

¹⁸ Mesela Arjantin'de Kongre'nin Başkan'ın vetosunu aşmak için Senato kanadında 2/3 çoğunluğa ihtiyacı vardır (Abuelafia, Berensztein, Braun, & Gresia, 2009, s. 41).

veya zorunlu olanlar dışında kamu faaliyetlerinin durdurulmasıdır. Bütçesi yasama tarafından kabul görmeyen bir yürütme organı bu tür müeyyidelerle karşılaşır, yasama organının bütçe konusundaki görüşlerini göz ardı edemeyecektir. Bu tür uygulamalara en güzel örnek ABD’de yaşanan “shutdown” olaylarıdır. Bu olaylar, yasama ve yürütmenin mali yılbaşına kadar bütçe hususunda anlaşamaması sebebiyle hükûmetin kapanmasını tavsif etmektedir. Nitekim 2013-14 mali yılında bu sebepten ötürü ABD’de 16 gün süren sistem kapanması yaşanmıştır (Gülener, 2016: 61). ABD’de uygulama bu olmakla beraber, başkanlık sistemine geçiş yapan Türkiye’de, 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği sonucu, TBMM’nin bütçeyi reddetmesinin herhangi bir müeyyidesinin kalmaması, yukarıda ciddi eleştiri konusu yapılmıştı. Latin Amerika uygulamasına bakıldığında, bu hususta, genel itibariyle, Türkiye’den daha iyi olmadığı görülmektedir.

Mesela Arjantin’de bütçe Kongre tarafından 60 günlük süre içerisinde kabul edilmese bile kanunlaşır. Aynı şekilde Şili’de de, yasama bütçeyi kabul etmezse kendiliğinden kanunlaşır. Bu ülkede ayrıca yasamanın bütçe üzerinde sadece giderleri kısma yetkisi vardır (Gülener, 2016: 59, 60).¹⁹ Paraguay, Uruguay, Guatemala’da ise, parlamento bütçeyi kabul etmezse geçen yılın bütçesi yürürlükte kalmaya devam etmektedir (Santiso, 2005: 22). Bu tür yetkiler bütçe sürecinde başkan adeta tek hâkim haline getirirken bütçe hakkını da buharlaştırmaktadır. Fakat uygulamada Şili Devlet Başkanı’nın milletvekillerinin gayri resmi olarak görüşleri doğrultusunda bütçeyi hazırladığı belirtilmiştir (Gülener, 2016: 60).

Bununla birlikte Meksika örneğinde, Başkanın bütçesini geçirememesinin, kendisi açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Meksika yasama organının bütçeyi onaylama, düzeltme ve reddetme hakkı vardır. Buna mukabil Başkan’ın yasama organının düzenlediği bütçeyi veto etme hakkı yoktur (Gülener, 2016: 60). Bununla birlikte Meksika’da Başkan anayasal bir yetki olarak olmasa bile, parti disiplini sayesinde parlamentoyu kontrol altında tutarak bütçeyi tamamen kendisi kontrol etmektedir (Weldon, 2002: 377, 378). Brezilya’ya bakıldığında ise Başkan, Kongrenin onayladığı bütçeyi veto etme hakkına sahiptir. Buna mukabil Kongre, üye tam sayısının

¹⁹ Şili Anayasası’nın 67. maddesine göre;

“Bütçe kanunu teklifi, yürürlüğe girmesinden en az üç ay evvel Başkan tarafından Kongre’ye sunulur ve Kongre 60 gün içinde kabul edip göndermezse, Başkan’ın teklifi yürürlüğe girer.

....

Millet Meclisi, bütçe kanunundaki gelir tahminlerinin ne artırılabilir ne eksiltiler; O, sadece sabit bir kanuna tabi olmayan giderleri kısabilir”.

Benzer şekilde Başkan’ın bütçesi süresinde kabul edilmese kendiliğinden yürürlüğe gireceği diğer ülkeler şunlardır: Bolivya, Kolombiya, Kosta Rika, Ekvador, Peru (Santiso, Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America, 2008, s. 254.

salt çoğunluğu ile vetoyu aşabilir. Bu durumda Başkan başka bir bütçe teklif etmek zorundadır (Santiso, *Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America*, 2008: 254).²⁰ Fakat Brezilya'nın siyasi yapısı sebebiyle Kongre'de çok sayıda parti bulunduğu için, üye tam sayısının salt çoğunluğunu bulabilmek, bunların birçoğunun ittifakına bağlıdır. Bu ise pratikte zor olduğu için Başkan'ın veto yetkisi ciddi bir yetki olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple milletvekilleri parçalı bir şekilde Başkan ile kendi siyasi ajandaları için pazarlık yapmaktadır. Bu pazarlıkta ne kadar başarılı olurlarsa sonraki seçimde yeniden seçilme ihtimalleri artmaktadır. Başkan ise bütçe kanununu geçirecek derecede çoğunluğu ikna edene kadar bu pazarlıklara mahkûm olmaktadır (Solak, 2017: 211, 230, 231). Bütün bu özellikleri ile Brezilya'da da Başkan'ın bütçe üzerinde ciddi etkileri görülmektedir. Arjantin gibi vahamet derecesinde olmasa da, Brezilya'da bütçe hakkı konusunda sıkıntılar vardır. Fakat bu sıkıntıların daha çok parçalanmış Meclis yapısı sebebiyle yasamadan kaynaklandığı belirtilmelidir. Farklı partilere üye olan milletvekillerinin Başkan'ın vetosunu aşmak için bir araya gelmesi zor olduğu için herkes bireysel veya grupsal siyasi çıkarı için Başkan ile pazarlık yapmaktadır. Bu da Başkan'ın bütçe konusunda takdir yetkisini artırmaktadır. Bu durum, başkanlık sistemlerinde ortaya çıkan demokrasi sorunlarının kaynağını yasamaya bağlayan görüşleri haklı çıkarmaktadır (Neto, 2002: 49).

Şili parlamentonun bütçeyi red yetkisi hususunda önemli tecrübelerle sahip bir ülkedir. 1891 yılında yapılan devrim ile parlamentonun bütçeyi reddetmesi durumunda çözümsüzlük durumu kabul edilmiştir. Bu durum parlamentoya yürütme karşısında ciddi bir güç vermiştir. Bu dönemde Başkan olan Jose Manuel Balmaceda'nın bütçesi parlamento tarafından reddedilmiş, Başkan ise kararname ile geçen yılın bütçesinin yürürlükte kalacağını ilan etmiştir. Parlamento bunun üzerine Başkan'ı Anayasayı ihlal ile suçlamış ve devrim olmuştur. Bu olay parlamentonun kazancı ile sonuçlansa da, 1925 Anayasası'ndan itibaren Şili'de yürütme yasamaya karşı güç kazanmaya başlamıştır. 1980 Anayasası güçlü başkan modelini benimsemiştir (Siavelis, 2002: 83). Günümüzde parlamento 60 gün içinde bütçeyi kabul etmezse, bütçe kendiliğinden yürürlüğe girmektedir (Siavelis, 2002: 84) (Santiso, 2005: 14, 19). Bunun sonucu olarak parlamentonun bütçeyi değiştirme oranı çok düşük kalmaktadır. Hatta 2007, 2008 ve 2010 yıllarında yürütmenin önerdiği bütçe parlamentoda aynen kabul edilmiştir (Araya, 2015: 217).

²⁰ Meksika'da da, yasama Başkan'ın bütçesini kabul etmezse sistemde bir çıkmaz bulunmakta, yasama ve yürütme uzlaşmaya zorlanmaktadır (Santiso, *Keeping a Watchful Eye? Parliaments and the Politics of Budgeting in Latin America*, 2008, s. 254).

Bütçenin yanında parlamentoların, kesin hesap kanunlarını veya bütçe hesaplarını onaylamaması durumunda nasıl bir durum ortaya çıkacağı belirsizdir.²¹ Bu durum bütçenin uygulanmasından sonra yapılan denetimi daha da etkisiz hale getirmektedir. Zira yukarıda belirtildiği üzere milletvekilleri, gelecek yılın bütçesini etkilemek adına geçen yılın bütçesinin denetimini es geçmektedir. Bunun yanında kesin hesapların parlamentoya sunulması gecikebilmektedir. Mesela Arjantin’de 1990 senesinin kesin hesabı 1993’te, 1992 kesin hesabı 1997’de, 1999-2005 yıllarına ait yatırım bütçelerinin kesin hesabı ancak 2007 yılında görüşülebilmiştir (Rose-Ackerman, Desierto, Volosin, 2011: 279).

Sonuç

Türkiye’de 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile birlikte bütçe sistemi de ciddi biçimde değişmiştir. Yapılan değişiklik ile beraber, yürütmenin önerdiği bütçeyi yasamanın kabul etmemesinin herhangi bir müeyyidesi kalmamıştır. Parlamentar dönemde bir nevi güven oylaması niteliğinde olan bütçelerin bu özelliği buharlaşmıştır. Başkanlık sisteminde sert kuvvetler ayrılığı ilkesi gereği parlamentonun Başkan’a güvenmesi gerekmemekle birlikte, yine kuvvetler ayrılığı ilkesi gereği parlamentoya ait olması gereken bütçe hakkı, yürütmenin yetkisine bırakılmıştır. Bu husus şüphesiz parlamentonun, “*mali demokrasi*” açısından yerini sorgulanır hale getirmiştir.

Türkiye’nin 2017 yılında kabul ettiği başkanlık sisteminin dünyada en bilinen örneği ABD’de uygulanmaktadır. Bu ülkede Kongre’nin bütçeyi kabul etmemesi, devlet işlerinin durmasını, bunun sonucu olarak halk nezdinde hem Kongre’nin hem de Başkan’ın siyasi sorumluluğunu doğurmaktadır. Şüphesiz ABD vatandaşları, devleti hukuken işlemez hale getiren sorumlulara seçimlerde hesap soracaktır. ABD’de bütçe görüşmeleri, yasama-yürütme arasındaki denge-denetleme mekanizmasının en önemli unsurlarındandır. Başkanlık sisteminin ABD’de iyi bir şekilde uygulanmasının temel sebebi, denge-denetleme mekanizmalarının iyi çalışmasıdır.

Bununla birlikte başkanlık sistemini uygulayan Latin Amerika ülkelerinin, ABD örneğinden ciddi şekilde farklılaştığı görülmektedir. Latin Amerika ülkelerinde ya mevzuattan doğan yetkilerle veya hukuki yetkisi olmamasına rağmen, ülkelerin spesifik durumları gereği fiili olarak, yürütmenin yasama karşısında çok daha fazla yetkiye ve kontrole sahip olduğu belirtilmelidir.

²¹ Sadece Peru’da böyle bir durumda, bütçe hesaplarının Sayıştay benzeri kurumlar tarafından doğrudan yürütmeye gönderileceği ve yürütme tarafından bir kararname ile onaylanacağını belirtmiştir. Bu Ülke’de de sorun yürütmeyi güçlendirecek şekilde çözülmüştür. Bkz: (Santiso, 2005, s. 23).

Demokrasinin mali alana yansması olan bütçe hakkı hususunda bu ülkelerde önemli sorunlar bulunmaktadır. Ülkeler arasında ciddi farklar bulunmakla beraber, bütçenin şekillenmesinde, değiştirilmesinde, uygulanmasında yürütme ön plandadır. Yasamanın yapması gereken denetim ise gereği gibi icra edilmemektedir. Meksika ve Brezilya örnekleri dışında yasama organlarının, yürütmenin önerdiği bütçeyi kabul etmemesinin bir sonucu olmamaktadır. Ya başkanların önerdiği bütçe her durumda yürürlüğe girmekte ya da geçen yılın bütçesi geçerliliğini korumaktadır. Brezilya ve Meksika örneklerinde ise, parti disiplini veya başkanlarının yüksek pazarlık gücü sebebiyle istedikleri bütçenin yürürlüğe girmesi zor olmamaktadır.

Türkiye’de 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği neticesinde, özellikle bütçe hakkı açısından Latin Amerika ülkelerine benzer bir hukuki yapı oluşmuştur. Bütçenin parlamento tarafından kabul edilmemesinin yürütmeyi etkilememesi, geçmiş dönemden gelen tamamlayıcı ödenek ve ödenek aktarma problemleri ile birleşince, yürütmeye ciddi bir *“bütçe hürriyeti”* sağlamıştır. Nitekim yürütme, şekillendirdiği bütçeyi parlamentoya sunacak, parlamentodan kabul çıkmazsa geçen yılın bütçesini yeniden değerlendirilme oranında artırarak uygulamaya devam edecek, bunun yanında ödenek aktarma ve tamamlayıcı ödenek araçlarını kullanarak, bütçe üzerinde, günün koşulları gereği istediği değişiklikleri yapabilecektir. Parlamento tamamen farklı bir bütçe kabul etse bile yine, ödenek aktarmaları ve tamamlayıcı ödenek yoluyla istediği bütçeyi uygulayabilecektir. Bu durumda Türkiye’de, cumhurbaşkanlığı sistemi ile beraber, parlamentonun bütçe hakkından daha çok yürütmenin *“bütçe hürriyeti”* ne sahip olduğunu belirtmek gerekir.

Mevcut uygulama bu olmakla birlikte, öğretilerde Üstün’ün görüşüne katılarak, denge-denetim mekanizmasının tesisi için, yürütmeye bütçesinin reddi durumunda tek seferlik geçici bütçe uygulama hakkı verilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir (Üstün, 2019: 377). Yürütme ikinci kez bütçesini parlamentoya onaylatamazsa seçimlerin yenilenmesi demokratik meşruiyet açısından yararlı olacaktır. Bunun yanında, Türkiye’de eski dönemden beri bütçe hakkı sorunu olan tamamlayıcı ödenekler ile kesin hesapların daha etkin denetlenmesi gereği ortada durmaktadır. Bu hususta iktidar kadar muhalefetin de kabahatli olduğu aşikârdır. Zira parlamentoda kesin hesap kanunlarının ne iktidar mensuplarınca ne diğer milletvekillerinca yeterli ilgiye mazhar olamadıkları görülmektedir.

Kaynakça

- Abuelafia, E., Berensztein, S., Braun, M. ve Gresia, L. D. (2009), "Who Decides On Public Expenditures: The Importance Of The Informal Budget Process In Argentina", M. Hallerberg, C. Startascini, E. Stein (Ed), Who Decides The Budget, Inter-American Development Bank, ss. 23-57.
- Akçakaya, M. ve Özdemir, A. (2018), "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Siyasal İstikrar", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, c. 53 s. 3, ss. 922-944.
- Alston, L., Melo, M., Mueller, B. ve Pereira, C. (2009), "Presidential Power, Fiscal Responsibility Laws, And The Allocation Of Spending: The Case Of Brazil". M. Hallerberg, C. Scartascini, E. Stein (ed.), Who Decides The Budget, Inter-American Development Bank, ss. 57-91.
- Ames, B. (1977), "The Politics Of Public Spending In Latin America", *American Journal Of Political Science*, c. 21 s. 1, ss. 149-176.
- Ames, B. (2002), Party Discipline In The Chamber Of Deputies. S. Morgenstern, B. Nacif (ed.), *Legislative Politics In Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 185-222.
- Anayasa Mahkemesi (2019), *Kararlar Bilgi Bankası*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/kararlar-bilgi-bankasi/> (E.T. 12.10.2019).
- Araya, I. A. (2015), "Budgetary Negotiations: How The Chilean Congress Overcomes Its Constitutional Limitations" *The Journal Of Legislative Studies*, c. 21 s. 2, ss. 213-231.
- Ataay, F. (2017), "Türkiye'de Hükümet Sistemi Değişikliği: Parlamenter Sistemden Başkanlık Sistemine Geçiş" *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10 s. 2, ss. 77-98.
- Ateş, Leyla (2017), *Yatırım Vergi Teşvik Politikasının Hukuki Çerçevesi*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Avcı, Mehmet Alpertunga (2015), "Yasamanın Birincil Güçlü Silahı Bütçe Hakkı: Teorik Bir Yaklaşım" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 19 s. 1, ss. 69-80.
- Bağlı, Mehmet Selim (2012), "Teorik ve Tarihsel Açından Bütçe Hakkı" *Yasama Dergisi*, s. 20, ss. 39-77.
- Bağlı, Mehmet Selim (2014), *Tbmm'nin Bütçe Hakkı Kullanım Durumu: 5018 Sayılı Kanun Sonrası Bütçe Hakkının Kullanımında Etkinlik Düzeyinin Ölçümü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sbe Maliye Abd Doktora Tezi.
- Başaran Yavaşlar, Funda (2013), "Hukuki Güvenlik İlkesinin Bir Alt İlkesi Olarak Vergi Hukukunda Yasallık İlkesi", E. Göztepe (ed.), *Hukuk Güvenliği*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları ss. 189-238.
- Bonvecchi, A. (2010), *The Political Economy Of Fiscal Reform In Latin America: The Case Of Argentina*. Inter-American Development Bank.
- Bülbül, Duran (2017), "Bütçe Hakkının Etkin Kullanılması: Sayıştay Raporlarının Tbm'm'de Görüşülmesi" *Legal Mali Hukuk Dergisi*, c. 13 s. 152, ss. 1903-1916.
- Casar, M. A. (2002), "Executive-Legislative Relations: The Case Of Mexico (1946-1997)". S. Morgenstern, & B. Nacif (ed.), *Legislative Politics In Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 114-147.
- Cilavdaroğlu, Ahmet A., & Kıcı, Birol (2013), "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Bütçe Hakkını Kullanabilme Kapasitesi" *Amme İdaresi Dergisi*, c. 46 s. 3, ss. 59-88.
- Currstine, T. ve Bas, M. (2007), "Budgeting In Latin America: Results Of The 2006 Oecd Survey", *Oecd Journal On Budgeting*, c. 7 s. 1, ss. 1-37.
- Çataloluk, Cuma (2008), "Batı Toplumlarında Toplumsal Yapı Değişimleri Ve Bütçe Hakkının Gelişimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 10 s. 2, ss. 72-94.
- Desposato, S. W. (2008), "Explaining Patterns Of Oversight In Brazilian Subnational Governments", R. Staphenurst, R. Pelizzo, D. M. Olson, & L. V. Trap (ed.), *Legislative Oversight*

- And Budgeting*, Washington/Abd: The World Bank, ss. 193-201.
- Dorotinsky, B. (2008), "A Note On What Happens If No Budget Is Passed Before The Fiscal Years Begins" R. Stapenhurst, R. Pelizzo, D. M. Olson, & L. V. Trap (ed.), *Legislative Oversight And Budgeting*, Usa/Washington: World Bank Institute, ss. 111-115.
- Ekinci, Ahmet (2019), "Latin Amerika Ülkelerinde Başkan'ın Sorumluluğunu İşletmek İçin Parlamentoların Kullandığı Araçlar" *Tbb Dergisi*, s. 144, ss. 13-58.
- El, Banu (2014, 01 03), A Haber Moderatöründen Rüşvete Skandal Savunma! Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=F1dvouallay#!> (E.T. 19.11.2019).
- Erdoğan, Mustafa (2016), *Başkanlık Sistemi, Latin Amerika Tecrübesi ve Türkiye*. Ankara: Özgürlük Araştırmaları Derneği / Liberal Perspektif.
- Ertekin, Ş. ve Gül, H. (2018). "Hükümet Ssitemlerinin Bütçe Hakkının Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" S. Stanciu, A. R. Gökbunar, & T. Gündüz (ed.), *Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar*, Londra/İngiltere: Ijopoc Publication ss. 280-292.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin (2016), "Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Ombudsman Denetimi: İdarenin Kamu Kurumu Denetçiliği Tarafından Denetlenmesi" *Ombudsman Akademik* s. 5, ss. 13-36.
- Feyzioğlu, Bedi Necmettin (1954), *Nazari Tatbiki Mukayeseli Bütçenin Kontrolü*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Feyzioğlu, Bedi Necmettin (1983-84), "Modern Anayasalarda Bütçe Hakkı", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, ss. 3-28.
- Gölcek, Ali Gökçen (2014), "Bütçe Kavramı ve Bütçe Hakkı: Tarihsel Bir İnceleme", *Vergi Raporu Dergisi* s. 182, ss. 132-139.
- Gözler, Kemal (2017, 02, 24), *Cumhurbaşkanlığı Sistemi Mi, Başkanlık Sistemi Mi, Yoksa Nerveerland Sistemi Mi? 16 Nisan'da Neyi Oylayacağız?* <http://www.anayasa.gen.tr/neverland.htm> (25.11.2019).
- Gülener, Serdar (2016), *Başkanlık Sistemlerinde Denge ve Denetleme*, İstanbul: Setta.
- Güneş, Gülsen (2000), "Hukuksal Teknik Açısından Bütçede "Önceden İzin İlkesi" nin Vergi Gelirleri Yönüyle İşlevini Kısmen Yitirmesinin Bütçe Hakkı Açısından İrdelenmesi". 13. *Türkiye Maliye Sempozyumu*, Muğla: Marmara Üniversitesi, ss. 173-196.
- Gürsoy, B. (1981), *Kamusal Maliye Bütçe*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hiroi, T. (2013), "Governability And Accountability İn Brazil: Dilemma Of Coalitional Presidentialism", *The Journal Of Social Science* s. 75, ss. 39-59.
- Holt, J. C. (2015), *Magna Carta (Third Edition)*, (G. Garnett, & J. Hudson, (ed.)) Uk/Cambridge: Cambridge University Press.
- İlal, Ersan (1968), "Magna Carta", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 34 s. 1-4 ss. 210-242.
- Jones, M. P. (2002), "Explaining The High Level Of Party Discipline İn The Argentine Congress", S. Morgenstern, & B. Nacif (ed.), *Legislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 147-184.
- Kıral, Halis ve Akdemir, Tekin (2019), "Bütçe Hakkı Kapsamında Türkiye'de Ödenek Aktarmalarının Değerlendirilmesi" *Sayıştay Dergisi* s. 112, ss. 107-135.
- Kızılot, Şükrü. (2014, 10, 12). *Türkiye Aynı Borcu İki Kez Ödemiş*, Hürriyet, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sukru-kizilot/turkiye-ayni-borcu-iki-kez-odemis-27370292> (11.12.2019).
- Konukman, Aziz (2015), "Türkiye'de Bütçe Hakkının Kullanımı: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 1 s. 1, ss. 23-65.
- Küçük, Adnan (2017), "Yeni Anayasa Değişikliği ile Getirilmek İstenen Türkiye'ye Özgü Başkanlık Sistemi: Korkular, Algılar, Beklentiler", *Liberal Düşünce Dergisi* s. 85, ss. 157-189.

- Morgenstern, S. (2002), "Explaining Lagislative Poitics İn Latin America", S. Morgentern, & B. Nacif (ed.), *Lagislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 413-446.
- Mustapic, A. M. (2002), "Oscillating Relations: President And Congress İn Argentina", S. Morgenstern, & B. Naciff (ed.), *Legislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 23-48.
- Narter, Recep (2012), "Anayasal Açıdan Bütçe Hakkı", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, ss. 35-52.
- Neto, O. A. (2002), "Presidential Cabinets, Electoral Cycles, And Coalition Discipline İn Brazil". S. Morgenstern, & B. Naciff (ed.), *Legislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press. ss. 48-79.
- Nieto-Parra, S. ve Santiso, J. (2009), *Revisiting Plititcal Budget Cycles İn Latin Amerika*, Paris/Fransa: Oecd Working Paper No: 281.
- Rose-Ackerman ve S., Desierto, D. A., Volosin, N. (2011), *Hyper-Presidentialism: Seperation Of Powers Without Checks And Balances İn Argentina And The Philipinnes*, Yale/Abd: Yale Law School Faculty Scholarship Series: 4155.
- Santiso, C. (2005), *Budget Institutions And Fiscal Responsibility: Parliaments And The Political Economy Of The Budget Process İn Latin America*, Washington/Abd: World Bank Institute.
- Santiso, C. (2008), "Keeping A Watchful Eye? Parliaments And The Politics Of Budgeting İn Latin America", R. Stapenhurst, R. Pelizzo, D. M. Olson, & L. V. Trap (ed.), *Lagislative Oversight And Budgeting*, Washington/Abd: The World Bank, ss. 243-267.
- Siavelis, P. M. (2002), "Exaggerated Presidentialism And Moderate Presidents: Executive-Legislative Relations İn Chile", S. Morgenstern, & B. Nacif (ed.), *Legislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 79-114.
- Solak, Mehmet (2017), "Koalisyoncu Başkanlık Sistemi: Brezilya" S. Gökçimen (ed.), *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Başkanlık Sistemi*, Ankara: Tbbm Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, ss. 203-259.
- Şahin İpek, E. A. (2017), "Bütçe Hakkının Kullanılması Bakımından Tbbm'nin Bütçe Sürecindeki Rolünün Değerlendirilmesi", *Maliye Finans Yazıları* s. 107, ss. 69-108.
- Şahin, M., ve Uysal, Ö. (2013), Bütçe ve Mali Demokrasi. F. Altuğ, A. Kesik, & M. Şeker (ed.), *Kamu Bütçesinde Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Seçkin, ss. 203-220.
- Tunçkaşık, H. (2017), "Siyasi İstikrar ile Demokratik Kurumsallaşma Arasında Denge Arayışı: Arjantin Başkanlık Sistemi", S. Gökçimen (ed.), *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri: Başkanlık Sistemi*, Ankara: Tbbm Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, ss. 85-155.
- Üstün, Ümit Süleyman (2019), *Türkiye'de Vergi ve Bütçe Hakkı*, Ankara: Nobel.
- Walker, D. M. (2004), "Addressing Fiscal Risks: A Case For Greater Truth And Transparency İn Government Financial Reporting", *International Journal Of Government Auditing*, c. 31 s. 1, ss. 7-10.
- Wehner, J. (2008), "Assessing The Power Of The Purse: An Index Legislative Budget Institutions", R. Stapenhurst, R. Pelizzo, D. M. Olson, & L. V. Trap (ed.), *Legislative Oversight And Budgeting*, Usa/Washington: World Bank Institute, ss. 79-96.
- Weldon, J. A. (2002), "The Legal And Partisan Framework Of The Legislative Delegation Of The Budget İn Mexico". S. Morgenstern, B. Nacif (ed.), *Legislative Politics İn Latin America*, Cambridge/İngiltere: Cambridge University Press, ss. 377-413.
- Yılmaz, H. H., ve Biçer, M. (2010), "Parlamentonun Bütçe Hakkını Etkin Kullanımının Yeni Bütçe Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Maliye Dergisi* s. 158, ss. 201-225.
- Yılmazcan, D. (2000), "Bütçe Hakkı ve Bütçe Uygulamaları", 13. *Türkiye Maliye Sempozyumu*, Muğla: Marmara Üniversitesi, ss. 163-172.

Türkiye’de Partilerin Milliyetçilik ve Din Anlayışları¹

Harun Saygı* & Cahit Aslan**

Öz

Dünyada ve Türkiye’de popülist siyaset yükselişe geçmiş durumda. Günümüzde popülist siyasetin merkezinde de milliyetçilik ve din söylemi bulunmaktadır. Bu yüzden milliyetçiliğin ne olduğu, tarih içerisinde ne zaman ortaya çıktığı, nasıl gelişim gösterdiği, ne zaman sosyal bilimlere konu olduğu, üzerine yapılan tartışmaların ve araştırmaların neler olduğu gibi sorulara yanıt arayarak milliyetçiliğin Türkiye’deki tarihsel dönüşümünün çalışılması gerekmektedir. İşte bu çalışma, Türkiye’de mevcut milliyetçi görüşleri, siyasi partilerin tüzüklerini milliyetçi kuramlar doğrultusunda incelemeyi, milliyetçi olarak değerlendirilen görüşlerinin ne olduğuna dair yeni bir fikir ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırmanın veri kaynağı önceden tespit edilmiş günümüz siyasi partilerin tüzükleridir. Bunun için özgül ağırlığı yüksek ve toplamda en çok oyu alan yedi siyasi parti seçilmiştir. Milliyetçilik konusunda dünya çapında otorite kabul edilen Smith’in geliştirmiş olduğu sekiz kategoriye göre partilerin tüzükleri söylem analizine tabi tutulmuştur. Söylem analizi yöntemiyle üretilen veriler alana ilişkin kavramsal ve kuramsal çerçevede yorumlanmıştır. Elde edilen bulgular ve yorumlara göre örneklem olarak seçilen yedi partinin de milliyetçiliğin belli bir türüne atıfta bulunduğu tespit edilmiştir. Bazı partilerin dinî ağırlıklı bir milliyetçilik söylemine sahipken bazılarının laiklik ağırlıklı söylem geliştirdikleri görülmüştür. Bazı partilerin ise milliyetçilik ve dinin sentezlendiği bir tüzüğe sahip oldukları tespit edilmiştir. Sonuçta bütün partiler tüzüklerinde bu milliyetçi ve dinî popülist siyaseti üretmektedirler. Aralarındaki farklar milliyetçiliğin türünden kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Milliyetçilik Kuramları, Türkiye’de Milliyetçilik, Din, Popülizm.

Understandings of Nationalism and Religion of Political Parties in Turkey

Abstract

The populist politics trend to rise in Turkey as well as in the world. Today, nationalism and religious discourse are at the center of populist politics. Thus, historical transformation of nationalism in Turkey is required to be studied. This study aimed to understand nationalistic views that exist in Turkey, to examine the statutes of political parties with nationalist theories, to come up with a new idea of what their nationalist views are. The data source of the research is the statutes of the present political parties. For this, seven political parties with high specific gravity and the most votes in total were elected. The statutes of the parties were subjected to discourse analysis according to eight categories developed by Smith, who is accepted as a scholar on nationalism. The data produced by the discourse analysis method were interpreted within the conceptual and theoretical framework. According to the findings and interpretations, it was determined that seven parties selected as samples were referring to a certain type of nationalism. While some parties have a religious-dominated discourse of nationalism, others have been found to develop secular-based discourse. It is determined that some parties also have a charter in which nationalism and religion were synthesized. As a result, all parties determine populist politics based on nationalism and religion. The differences among them derive from the types of nationalism.

Keywords: Nationalism, Theories of nationalism, Nationalism in Turkey, Religion, Populism.

¹Bu çalışmanın ilk hali Doç.Dr. Cahit Aslan’ın danışmanlığında 28.06.2018 tarihinde Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Grubu Eğitimi Anabilim Dalında başarıyla sunulmuş olan “Yüksek Lisans Tezi”nden üretilmiştir / Bu çalışma Çukurova Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenmiştir, proje no: SYL-2017-8122

*Uz. | Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi | harunsaygi@windowlive.com
ORCID: 0000-0003-0043-1858 | DOI: 10.36484/liberal.776692

**Doç. Dr. | Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi | cahitaslan138@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9793-4285 | DOI: 10.36484/liberal.776692

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss. 79-104.
Gönderim Tarihi: 3 Ağustos 2020 | Kabul Tarihi: 25 Eylül 2020

Giriş

Milliyetçilik, adının anılır olmaya başladığı dönemden bu zamana kadar siyasi, kültürel ve toplumsal alanlar başta olmak üzere pek çok alanda etkisini hissettirdi. Öyle ki ortaya çıktığı zamanlarda tetiklediği güçlerin imparatorluklar çağını kapattığı yazılmaktadır. Treitschke'ye göre milliyetçilik iki büyük gücü harekete geçirmişti. Bu iki güç, her devletin kendi milletini kurma isteği ile her milletin kendi devletini kurma isteğiydi. Harekete geçen bu güçlerin çatışması sonucunda imparatorluklar çağından ulus-devletler çağına geçilmiştir. Yaşanan bu tarihsel olayların ardında büyük ölçüde milliyetçilik ideolojisinin olduğu bilinmektedir (Özkırımlı, 2013: 42).

Bu dönemin gelişmelerinden etkilenen imparatorluklardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Milliyetçilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun da yaşa küçülüp sonunda çökmesinde ciddi bir rol oynamıştır. Ancak bu olumsuz sürecin sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Yani milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu'nu bir yandan yıkarken bir yandan da onun mirası üzerinde yeni, demokratik, laik, bir hukuk devletinin kurulmasının yolunu açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Türkler kendi milli kimliklerini İslamiyet içerisinde eritecek kadar Ümmetçidir (Lewis, 1993: 15). İşte buna bağlı olarak o dönemde kendi milli kimliklerini Müslüman olarak tanımlamalarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı olarak laik ve milli bir devletin inşa edilmesi Türk tarihinin önemli bir özelliği olarak görülmektedir (Kushner, 2009: 15). Tüm bunların milliyetçilik ideolojisi doğrultusunda olduğu göz önüne alınırsa, Türk milliyetçiliğinin Türkiye Cumhuriyeti üzerinde köklü bir etkisi olduğu söylenebilir. Bora'ya göre bu yüzden milliyetçilik Türkiye'de ideolojiler zemininde bir tür başat etkiye sahiptir (Bora, 2008: 15-16).

Milliyetçilik Türkiye içerisinde kurucu ideoloji olarak kabul gördüğü için, bazı zayıf yönlerini hegemonik etkisi yoluyla bertaraf etmiş ve ideolojiler zemininde gücünü korumuştur. Ancak yine kendi hegemonik etkisiyle gücünü koruyan milliyetçiliğin, birikimsel eksikliklerinden dolayı ideolojik olarak zamanla eklemlemeye uğradığı da başka bir gerçektir (Bora, 2008: 16-17).

İşte bu makalenin konusu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasına vesile olmuş Türk milliyetçiliğinin zaman içerisinde yaşadığı ideolojik eklemlemelerin bugünün siyasi partilerinin söylemlerine nasıl yansıdığı ve din olgusunun bu eklemlemelerdeki yerinin ne olduğudur. Özellikle milliyetçilik içerisinde din olgusunun bir farklılık aracı olarak seçilmesinin sebebi, Türk milli kimliğinin Osmanlı İmparatorluğu içerisinde İslam ümmeti ile eş

değer görülmesidir. Türk milli kimliğinin, bir ümmet kimliği olarak var olması Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi bir politikası iken ardılı olan Türkiye Cumhuriyeti’nde bu durum yerini laik bir anlayışa bırakmıştır. Türkiye’de milliyetçiliğin böyle bir çizgide gelişmiş olmasından ötürü, din olgusunun milli kimlik ve milliyetçilik içerisinde ciddi bir yeri vardır ve bu durum Türkiye Cumhuriyeti öncesinde var olan milli kimlik ve milliyetçilik ile alakalıdır.

Makalenin ilk kısmında kavramsal ve tarihsel çerçeve oluşturulduktan sonra Türkiye’de milliyetçi düşüncenin izleri sürülmüş, ideolojik ve siyasal hayatta kendisini göstermiş olan milliyetçilik türleri ana hatları ile açıklanmıştır. Böylece milliyetçiliğin tarih içerisinde nerede ve nasıl ortaya çıktığına değinilmiştir.

Makalenin ikinci kısmı araştırmanın yöntemidir. Araştırmanın problemi, önemi, sayıltıları, hipotezi, sınırlılıkları ve evreni, örnekleme burada açıklanmıştır. Araştırmanın yöntemine dair temel kavram ve kuramlara değinilmiş, araştırmanın örnekleme üzerinden verilerin nasıl toplandığı ve yorumlandığı belirtilmiştir.

Makalenin üçüncü kısmı ise araştırmada siyasi partilerin parti tüzüklerinin ideolojik kısımları, eleştirel söylem çözümlemesi yoluyla, metin analizine tabi tutulmasıyla elde edilen sonuçlar işlenmiş ve elde edilen bulgular burada ortaya konmuştur.

Araştırmanın son bölümünde elde edilen verilerle sonuçlar yorumlanmıştır. Tüm anlatılar birleştirilerek, yapılan analizler doğrultusunda ortaya atılan hipotezlerin doğrulanıp doğrulanmadığına yönelik açıklamalar ve elde edilen sonuçları değerlendirilmiştir.

Kuramsal, Kavramsal Açıklamalar ve İlgili Çalışmalar

Milliyetçiliğin ve milletin hem ne olduğu hem de ne zaman ortaya çıktığı üzerine halen sosyal bilimciler bir fikir birliği sağlayabilmiş değillerdir. Bu yüzden de sosyal bilimsel olarak, milliyetçilik ve milletin tam olarak ne olduğuna dair, zengin ve görüş farklılıkları ile dolu bir literatür söz konusudur. Literatürde var olan bu farklılıklara bağlı olarak da yine farklı kuram ve yaklaşımlardan bahsedilebilir. Bu yaklaşım ve kuramlar başlıca ilkçi (pdimordialist), modernist (inşacı) ve etno-sembolcü olarak sınıflandırılabilir (Özkırımlı, 2013: 27).

Smith’e göre milliyetçilik düşüncesinin bazı çekirdek unsurları vardır. Bu unsurlar, dünyanın her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüş olması, milletin bütün siyasal toplumsal gücün kaynağı olması ve millete bağlılığın diğer bütün bağılıklardan üstün olması, özgür olmanın

ve kendilerini gerçekleştirmek isteyen insanların, kendilerini bir milletle özdeşleştirmeleri zorunluluğu ve dünyaya adalet hakim olacaksa, bunun ancak milletlerin özgür ve güvenlik içerisinde bulunduğu bir ortamda olabileceğidir. Ancak milletlerin özgür ve güvende olmaları için, bir ulus-devlete sahip olmaları fikri evrensel değildir. Bu noktalardan hareketle en genel hali ile milliyetçilik, bir milletin özerklik, birlik, milli bir kimlik kazanmasına ve bunların idame ettirilmesine yönelik ideolojik bir harekettir (Smith, 2014: 121-122).

Fakat milliyetçilik ve milletin ne olduğuna dair tartışmaların devam etmesi ve bu olgulara dair literatürde henüz bir fikir birliği sağlanmamasından ötürü, milliyetçilik ve millete dair tarihsel bir anlatım yapmak güçtür. Bu yüzden millet ve milliyetçilikle ilgili tartışmanın tarihi dikkate alınmalıdır.

Milliyetçilik Kuramları

Milletlerin ve milliyetçiliğin, tam olarak ne oldukları ve ne zaman ortaya çıktıkları konusunda, sosyal bilimcilerin arasında halen tam olarak bir görüş birliği yoktur.

Milliyetçiliğin ne olduğuna ilişkin ilk kuramsal deneme doğacı, biyolojik ve kültürel bakış açıları içeren İlkçi (primordialist) yaklaşımdır (Smith, 2002: 137). Milliyetçilik modernist yaklaşıma göre sanayileşme, kapitalizm, merkezi devletlerin ortaya çıkması, bürokrasi, kentleşme, kitle iletişimi ve laikleşme gibi, sanayi devriminin araçları sonucunda son şeklini almıştır (Smith, 2014: 33-34; Geertz, 1994). Milliyetçilik etnik kimlik ile bu kimliğin temelinde yatan bağların gücüne bağlı olarak şekillenmiştir (Özkırımlı, 2013: 83). Bu bakış açısına göre “etnik kimlik, insanın duyuları ya da cinsiyeti kadar doğaldır. Kişiler nasıl bir aileye doğuyorlarsa bir de etnik grubun içerisine doğmaktadırlar. Milletler ve milliyetçilik her dönemde var olmakla birlikte insanlığın temel bir niteliğidir” (Smith, 2002: 29). Biyolojik bakış açısına göre etnik bağların kökenleri genetik özellikler ve içgüdülerdedir. Böylece biyolojik bakış açısının temelinde sosyo-biyolojik kuramların olduğu söylenebilir. Sosyo-biyolojik kuramların genel çerçevesine bakıldığında, üreme eyleminin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesine büyük önem verildiği görülmektedir ve birey için bu gerekliliği en düzgün şekilde yerine getirmenin en güvenilir yolu, kendisine en çok benzeyen bireylere yönelmesidir (Özkırımlı, 2013: 90). Bireyler üremek için ihtiyacı olan eşleri, kendilerine benzerliğini kültürleri ve akrabalıkları yoluyla tespit edecektir. Kültürün bu seçimde oynadığı rolden ötürü de geniş bir akrabalık ağı olarak görüldüğü, din, dil ve renk gibi sembollerinin içerisinde barındırarak, bireyler için kendilerine benzeyenleri bu yollarla işaretlediği söylenebilir (Smith, 2001: 52). Geertz ve Shills ise kültürel açıdan

milliyetçiliği değerlendiren (Smith, 2001: 53). Bireyleri etnik topluluğa ya da (din, dil, ortak geçmiş gibi) milleti oluşturan öğelere bağlayan temel şey, bu öğelerin ilk olma niteliği taşıdığına ve diğer her şeyden önce var olduğuna dair duyulan inançtır (Özkırımlı, 2013: 94).

Bu görüşlerin tam tersi modernist milliyetçilik kuramlarına göre milletler ve milliyetçilik modernizmin ve modern toplumun bir ürünüdür. Buna bağlı olarak milliyetçilik inşa edilmiş ya da oluşturulmuştur ve bu oluşturma modern dönemin araçları ile gerçekleştirilmiştir. Böylece milliyetçiliğin varlığından modern öncesi dönemde bahsedilemez. Tam tersine millet inşa edilmiştir. Örneğin Karl Deutsch, milletin kuruluşunu toplumsal-demografik süreçlerle açıklamaktadır. İnşası kuramına göre, geleneksel toplum, bahsedilen tüm modern araçlarla sanayi toplumuna çevrilirken, bu geçiş esnasında kuvvetli bir toplumsal hareketlilik ortaya çıkacaktır. Bu yolla Deutsch’e göre modernleşme kaçınılmaz olarak etnik özgürlükleri yok edecek ve azınlık grupları baskın grupların bünyesinde eritecektir. Tüm bunların sonunda ise ulus inşası gerçekleşmiş olacaktır (Jaffrelot, 2010: 31-32). Tom Nairn’e göre ise milliyetçiliğin kökleri toplumların kendi iç dinamiklerinde değil, dünyanın genel tarihsel gelişim süreci ile alakalıdır (Özkırımlı, 2013: 111). Nairn’e göre milliyetçilik, Fransız ve Sanayi Devrimlerinden bugüne kadar olan dönemde, dünyaya egemen olan politik ekonominin bazı özellikleri tarafından belirlenmiştir (Nairn, 1981: 320). Hobsbawm da milletlerin tarihsel olarak yakın bir dönemde ortaya çıktığını söylemekte ve milletlerden ancak “modern toprağa bağlı devletlerin (ulus-devletler) ortaya çıkmasından sonra” söz edilebileceğini belirtmektedir (Hobsbawm, 2006: 24). Gellner de ne şehir devletlerinde ne feodal yapılarda ne de imparatorluklarda milliyetçiliğin izine rastlanmadığı konusunda Hobsbawm ile görüş birliğine sahiptir (Gellner, 2008: 49). Anderson’un milliyetçilik bakış açısında akrabalık ve din gibi olgular ön plana çıkarılmaktadır. Buna bağlı olarak milletler bu bakış açısında “hayal edilmiş cemaat” olarak tanımlanmaktadır (Anderson, 2015: 20).

Bir diğer milliyetçi kuram girişimi etno-sembolizmdir. Bu bakış açısına göre milletler ve milliyetçilik modern döneme ait yapılar olsalar da milliyetçiliğin bireyler üzerinde yarattığı büyük duygusal etkinin kökleri modern öncesi dönemdedir. Örneğin John Armstrong milletlerin gelişim süreçlerini, onların tarihsel süreçleri içerisinde derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Müslüman ve Hristiyan toplulukların etnik kimlik oluşumlarını inceleyerek, milletlerin modern öncesi dönemleriyle bağlantılar kurmuştur (Armstrong, 1982: 4). Milliyetçilik Smith için ise, bir milletin özerklik, birlik, milli kimlik kazanmasına ve bunları sürdürmesine yönelik bir ideolojidir. Milliyetçiliklerin ortak özelliği olarak, milliyetçi düşünceye sahip bazı üyeler tarafından bir

millet kurulmasını öngören ve bir halk adına özerklik, milli birlik ve milli kimlik elde etmeye ve bunları korumaya çalışan ideolojik hareketler olmasıdır (Smith, 2002: 170).

Türkiye’de Milliyetçilik Düşüncesi

Batı’ya göre Türk milliyetçiliğinin yeni bir olgu olmamasına karşın, milliyetçilik yazınında geç milliyetçilik olarak tanımlanmaktadır. Çünkü Türk milliyetçiliğinin kökenlerine inildiğinde, modern bir düşünce tarzı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda kök saldığı görülmektedir. Ancak Batı’da Rönesans ve Reform hareketleri içerisinde doğan milliyetçilik fikri, Aydınlanma ile ciddi bir gelişim gösterirken, milliyetçilik fikrinin Osmanlı İmparatorluğu’nu tehdit etmesi ile imparatorluğun yönetici sınıfının Türk olarak nitelenmesinden ötürü emsallerine göre geç gelişim göstermiştir.

17. yüzyıldan sonra Avrupa devletlerinin üstünlüğünün açıkça hissedilmesi ve Rusya’nın da güçlenerek Osmanlı İmparatorluğu’nun iç dengelerini bozmaya çalışması reform kanısını güçlendirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan iç ve dış olaylarla birlikte, döneme hâkim fikirlerin benimsenmesi, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasını sağladı (Karpas, 1972: 245, 12-13).

Örneğin Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal’in yazılarında işlediği vatan ve hürriyet kavramları milliyetçidir. Bu eğilim Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı toprak kayıpları ve bu topraklardan yaşayan Türklerin yaşadığı zulümler sonucunda Anadolu’ya göç etmeleri ile hız kazanmıştır (Kalaycıoğlu, 2005: 35). Ayrıca Kazan, Kırım ve Azerbeycan’da bulunan Türk burjuvazisinin geliştirmekte olduğu Türklük bilinci de dönemin entelektüelleri tarafından Osmanlı İmparatorluğu’na getirilmeye başlanmıştır.

Namık Kemal, Türklerin altın çağlarına ve askeri başarıları üzerine vurgu yaptığı yazılarını kaleme almıştır (Poulton, 2006: 55-56). Namık Kemal’in yanı sıra Şinasi ve Ziya Paşa yabancı kelimelerden arındırılmış bir Türkçe’nin kullanılmasını savunmuştur (Oba, 1994: 193-189). Yine aynı dönemde Ahmet Mithat Efendi ise, Osmanlı soyunun, Orta Asya’ya dayandığını savunarak, milliyetçiliğin ırki bir temele dayandığını vurgulamıştır (Öğün, 2000: 111). Ali Suavi’nin bakış açısına göre ise, Müslüman oldukları için bu toplulukların bir önemi vardı ve İslam’ın yardımıyla Slavcılık ve Avrupalılıkla mücadele edilebilirdi (Berkes, 2003: 282-284). Bu görüşleri ile birlikte Ali Suavi, kendi tabiri ile Türk ırkını askeri, sosyal ve uygarlık açısından diğer tüm ırklardan üstün görmektedir ve Suavi’ye göre Türkçe diğer tüm dillerden daha mükemmeldir. Böylece Ali Suavi için Türkler, kültür tarihinde en önemli faktördür

ve İslam kültürü de Türkler tarafından var edilmiştir (Danişmend, 1942: 25). Namık Kemal’e göre Müslümanlar, dini söylemleri dinlemeli ve dini kitapları okuyarak, birlikteliklerini korumalı, mezhepsel farklılıklarını böylece bertaraf etmeliydi (Özön, 1997: 88).

Bu arada II. Abdülhamit’in, Osmanlı-Rus Savaşı’nı bahane ederek kaldırdığı meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için Jön Türk dernekleri kurulmuştur. Buna bağlı olarak yapılan çalışmalar sonucunda 1908 yılında meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. Ayrıca 1913’de, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara gelmesi ile de Türk milliyetçiliği devletin resmi ideolojisi olmuştur. (Çağap-tay, 2006: 9-10). *Genç Kalemler ve Türk Yurdu* gibi önemli milliyetçi yayınların da ortaya çıkmasıyla milliyetçilik rüzgarı güçlenmiştir (Ahmad, 2008: 69-70).

Saf milliyetçilik ideolojisinin fikir babası Ziya Gökalp’tir. Gökalp, İslamcılık, Batıcılık ve Milliyetçilik düşüncelerini bir potada eritmiştir (Karpat, 1972: 25). Gökalp, ideolojik hayatının başlarında, tüm Orta Asya’yı kapsayan Turancı fikirlerden bahsetse de bir süre sonra bunların uzak hayaller olduğunu kabullenerek, milliyetçilik anlayışını kültürel birlik üzerinde temellendirmiştir. Böylece onun milliyetçilik düşüncesi, etnik ve ırki temellerden uzaklaşarak milleti, ortak kültürün ve dinin paylaşıldığı, aynı dilin konuşulduğu, aynı eğitimin alındığı, dinin ahlaki ve estetik ideallerinin paylaşıldığı bir topluluk olarak tanımlamıştır (Heyd, 1950: 62-63).

Bu dönemde güçlü bir milliyetçi ideoloji dile getirenlerden biri de Yusuf Akçura’dır. Onun bu konuda en önemli eseri, 1904 yılında yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset”tir. Akçura, Türkçülüğün, Osmanlıcılık ve İslamcılıktan daha sağlam ve gerçek temellere oturduğunu iddia etmiştir. Ona göre Asya’dan Avrupa’ya kadar yayılmış olan tüm Türkler bir çatı altında toplanmalı ve buna Osmanlı öncülük etmeliydi. (Akçura, 2008: 35-62).

Bu arada ülkenin işgal edilmesi, bu işgale karşı verilen kurtuluş mücadelesinin ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti 29 Ekim 1923’te kurulmuştur. Kuruluş milliyetçi ideolojiler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu milliyetçilik akımları, Kemalist milliyetçilik, Türkçülük, Türk-İslam sentezi ve Ulusalılık olarak siyasi ve toplumsal alanda kendisini göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk resmi ideolojisi olarak da kabul edilen Kemalist milliyetçiliğe göre kurucu ve kurtarıcı Atatürk mitosu temel dayanak noktadır, ideolojiye ve sisteme otoriter bir sadakat söz konusudur (Bora, 2008: 19). Milli sınırlar içerisinde bulunan tüm Müslümanların Türk milletinin asli unsuru sayılmasının ardından, Kemalist milliyetçilik, Batılılaşma idealine sıkı

sıkıya bağıllık göstererek, Türk vatandaşlığına da ciddi önem vermiştir. Mille-tin asli unsurlarının böylece tanımlanmasına karşın ırkçılık ve İslamcı milli-yetçilik reddedilir. (Çagaptay, 2006: 1-2).

Türkçülük ideolojisi ise ana kaynaklarını Türkçü ve Turancı fikirlerden alan Türklüğü genel olarak kültürel etnisite temeline oturtan, popülist karaktere sa-hip güçlü bir etnisist milliyetçilik türüdür (Bora, 2008: 20). Fakat ırkçılığa ba-kış açısından, İslam dinine verilen yere kadar, Türkçülük kendi içerisinde esne-mektedir. Örneğin, Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç'ın Türkçülük tezine göre, İslam milli ruhun en önemli unsudur. Bu görüşe, Nihal Atsız ve Cevdet Sançar, İslam'ın Türk milli ruhuna bir unsur olarak giremeyeceği karşı tezi-ni savunmaktadır. Reha Oğuz Türkkkan, Türk ırkının antropolojik belirlemeleri üzerinden bir tez oluştururken, *Çınaraltı Dergisi* çevresi, Türk milli ruhunun manevi ve ahlaki bir ruhu olduğu görüşündedirler (Ertekin, 2008: 370-371).

Muhafazakar milliyetçilik olarak da adlandırılabilir olan Türk-İslam sentezli milliyetçilik ise çoğunlukla İslamcı fikirlerle paralellik göstermekte-dir. Türk milli kimliği içerisinde, etnisiteye verilen değere denk olarak İsla-miyet'e de değer verilmektedir ve bu yolla milliyetçi geleneğin yeniden inşa edildiği söylenebilir (Bora, 2008: 20).

Milliyetçilik içerisinde, Türk-İslam Sentezi yoluyla da varlık gösteren si-yasal İslam ve muhafazakarlık, 1990'ların sonuna gelindiğinde, liberal ve dini önceleyen politikaların zirveyi görmesiyle, toplumsal ve siyasal olarak ciddi karşıtlıklar bulmaya başlamıştır. Laiklik vurgusu ile birlikte, anti-em-peryalizm ve küreselleşme karşıtlığı fikirleri bir potada eriyerek "ulusalcılık" bu dönemde meydana gelmiştir.

Türkiye'de ciddi sonuçları olan bir milliyetçilikten de bahsetmek gerekir: Kürt Milliyetçiliği. Kürt milliyetçiliği ilk olarak II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkmıştır. Başlarda kültürel bir özelliğe sahip olan Kürt milliyetçiliği, 1914'ten itibaren diğer milliyetçilik akımlarından etkilenerek, daha siyasi bir yöne doğru kaymıştır (Bozaslan, 2008: 841).

Yöntem

Bu çalışma "milliyetçilik Türkiye Cumhuriyeti'nde ideolojik olarak başat bir konumda; siyasi partilerin iktidarı ele geçirmek için tüzüklerinde kurgula-dıkları milliyetçi söylemler, parti tüzükleri ile doğrudan ilişki içerisinde" ol-duğunu kabul etmektedir. Bu sayıtlara dayalı olarak da bu çalışmaya göre "Türkiye'de günümüz siyasi partilerin milliyetçilik anlayışları farklıdır ve din önemli bir farklılaşma yaratmaktadır."

İşte bu hipotezin kanıtlanması için toplumu milliyetçi söylemle etkileyebilen siyasi partilerin milliyetçilik anlayışlarının birbirlerinden nasıl farklılaştığını, bu farklılaşmada din olgusunun nasıl bir yeri olduğunu siyasi partilerin tüzüklerinden hareketle, sahip oldukları ideolojik bağlamları da kullanılarak çözümlenmiştir. Bundan dolayı araştırma sosyolojik olduğu kadar tarihsel ve siyasal anlamda da bir öneme sahiptir.

Analizler için seçilen siyasi partilerin milliyetçilik anlayışlarının en temel halini yansıttığı varsayılan siyasi parti tüzükleri ile araştırma sınırlandırılmıştır.

Katılımcılar

Araştırmanın ihtiyaç duyduğu veriler doğrudan yedi siyasi partilerin tüzüklerinden üretilmiştir. Seçilen siyasi partiler genel seçimlere girmeye hak kazanmış, günümüzde var olan hegemonik milliyetçi söylemleri üreten ve özgül ağırlığı olan partilerdir. Ayrıca bu partiler seçmenlerin %90 oyunu alan partilerdir. Tüzükleri incelenmiş olan bu siyasi partiler, AK Parti, BBP, CHP, HDP, İyi Parti, MHP ve Vatan Partisidir. Bu siyasi partilerin tüzüklerindeki siyasal ideolojilerini içeren amaç ve ilkeler gibi kısımlarından örneklem oluşturulmuştur. Milliyetçilik anlayışı analiz edilmek istenen sekizinci parti olan Saadet Partisi, tüzüğünde ideolojik geniş bir açıklamaya yer vermediği için, bu örnekleme dâhil edilememiştir.

Veri Toplama Aracı

Veri kaynağı siyasi parti tüzüklerinin metinleri olduğu için veri toplama aracı da belge incelemesi olarak seçilmiştir. Siyasi parti tüzüklerinin içerdiği ideolojik kısımları cümle cümle çözümlenerek nitel kategorik/tipolojik bir okuma yapılmıştır.

Analiz

Araştırmanın temel analizi, kategorik çözümlerdir. Tüzüklerde partilerin ideolojik görüşlerini yansıtan amaç, görüş, ilke gibi kısımları her cümle bazında milliyetçiliğe ilişkin ifadeler tespit edilmiş, ayrı ayrı tablolar oluşturulmuş, yoğunlukları çıkarılmış, partilere göre çapraz tablolar hazırlanmıştır.

Bu kısımda öncelikle, genel olarak milliyetçiliğin ve Türkiye’deki milliyetçiliklerin tipolojik kodları verilmiştir. Belirlenmiş olan bu kategorik kodlardan hareketle, siyasi parti tüzükleri ideolojik kısımlar içeren cümleler

incelenmiştir. Ardından her partinin kuramsal milliyetçilik anlayışı ve Türkiye'deki milliyetçiliğe ait bir örüntü oluşturulmuştur.

Söylem Analizi

Söylem analizi, metodolojik ve kavramsal öğelerden meydana gelen sosyal hayata dair bir bakış açısı olup, söylem üzerine düşünme ve söylemi veri haline getirme yolu olarak karakterize edilir. Söylem analiz yöntemi sadece geleneksel yöntemlere bir seçenek olmayıp, aynı zamanda bu yöntemlerin içine sokulmuş bakış açılarına bir seçenek sunmaktadır (Wood & Kroger, 2000).

Söylem analizi, nitel araştırmalarda öne çıkan bir araştırma yöntemi olmakla birlikte, odağını anlamın değişkenliğine çeviren bir girişim olarak da kabul edilmektedir. Bu yaklaşım dilin sosyal eylem yönünü etkin hale getirmek için dil felsefesinde yer alan konuşma-eylem teorisini ve insanların kendi algı dünyalarını yaratmak için günlük olaylarda dili nasıl kullandıkları üzerine odaklanan ethno-metodolojiyi de kullanır. Bu açıdan bakıldığında söylem analizi "anlam"ın çeşitliliğini ve değişkenliğini araştıran ileri düzey bir hermeneutik ve sosyal göstergebilim olarak algılanabilir (Elliot, 1996).

Söylem analizi farklı disiplinlerden (psikoloji, sosyoloji, dilbilim, antropoloji, edebiyat çalışmaları, felsefe, medya iletişim çalışmaları) beslenerek ilerleyen ve bu farklı disiplinlerin teorik bakış açılarına dayanan bir analiz tekniğidir (Potter & Wetherell, 1987). Söylem analizi bu bakış açısına göre bütünleşmiş tek bir teori, metot ve uygulama değildir. Bunun aksine farklı disiplinler ve farklı araştırma teknikleri içinde yürütülen, heterojen özelliğe sahip nitel bir araştırma yöntemidir (Tonkiss, 2006).

Söylem analizi en basit anlatımı ile dilin irdelenmesidir. Fakat bu irdeleme ile ifade edilen dilsel öğelerin basit bir incelenmesi olmayıp söze dökülenlerin söz dizimsel ve semantik sınırlarının ötesine gitmeyi ve bu ötede yatan anlam ve içeriği incelemeyi gerektirmektedir. Söylem analizi, söylem ya da dil kullanımının sadece biçimsel yönü ile ilgilenmez. Bunun aksine ilgi odağını sosyal ve kültürel bağlam içinde iletişim kuran dil kullanıcılarının oluşturduğu sosyal olaylara çevirir (Barker & Galansinski, 2001).

Foucault söylemi dil ve sosyal yapılar arasındaki ilişkiye göndermede bulunarak açıklar (Potter & Wetherell, 1987). Ona göre söylem ilk olarak sosyaldır. Yani kelimeler ve kelimelerin anlamları nerede, kim tarafından, kim için kullanıldığına bağlı olarak açıklanır. Sonuç olarak kelimelerin anlamları sosyal ve kurumsal ortamlara göre değişir. Bu yüzden evrensel söylem diye bir şey de mümkün değildir. İkinci olarak birbirleri ile çatışan farklı söylemler olabilir.

Son olarak söylemler birbirleri ile çatışma halinde olabilecekleri gibi hiyerarşi içinde düzenlenmiş olarak da görülebilir (Punch, 2005). Foucault’nun söylem üzerindeki görüşlerini temel alan söylem analizi, geleneksel düşünme ve yazma uygulamalarının kültürel yapı içerisinde politik ve ideolojik amaçlara nasıl hizmet ettiğini, benzer şekilde insanların düşünme biçimlerinin ve sosyal bir varlık olarak eylemlerin nasıl sınırlandırıldığına, kısıtlandığına yönelik açıklamalar getirmeyi amaçlar (Woffit, 2005).

Kim nasıl ve niçin konuşuyor? Kim nasıl dinliyor ya da susuyor? Kim nasıl yazıyor veya okuyor? gibi sorularla başlayan söylem analizi varsayımlardan değil belirsizliklerden hareket eder. Ayrıntılara odaklanan söylem analizi pragmatiktir. Yani, dili kullanan insanların o dille ne yaptıkları sorusuna cevaben bir söylemin özelliklerini onların ne yaptıklarını anlamak amacı ile inceler (Sözen, 1999).

Milliyetçiliğe Dair Kuramsal Kodlama ve Analiz İlkeleri

Daha önce de vurgulandığı üzere, Türkiye’deki milliyetçiliklerin derin tarihsel bir bağı ve köklerinin modern öncesi döneme uzanmasından kaynaklı olarak, burada etno-sembolcü yaklaşımın yardımıyla milliyetçilik analiz edilmiştir. Smith’e (2017: 89-90) göre milliyetçilikler kendi aralarındaki farklara rağmen belirli özellikleri paylaşırlar. Bu özellikler ise şöyledir:

Tablo 1. Milliyetçilik ilke ve kodları

İlkeler	Açıklama
1 Özerklik ilkesi	Milletin üyelerinin, ait oldukları milli cemaatin tüm dış müdahalelerden uzakta, kendi kural ve düzene göre yaşama arzusudur.
2 Birlik ilkesi	Milletin üyelerinin hem toprak bütünlüğü hem bu topraklarda engelsizce dolaşma hem de dayanışma ve kardeşliğe olan arzusudur.
3 Kimlik veya ayırt edilirlilik ilkesi	Milli cemaatin “fitri” benliğinin üyeler tarafından geri kazanılması, ayinsel ve sanatsal biçimlerde somutlaştırılması ve görünür kılınmasıdır.
4 Özgünlük ilkesi	Milletin eşsiz kökeni, tarihi ve kültürüyle milli cemaatin “gerçek doğasını” ve varoluş algısının bazı üyelerce yeniden keşfedilmesidir.
5 Vatan ilkesi	Milletin üyelerinin yalnızca “kendilerine ait” olarak gördükleri, atalardan kalma veya tarihi bir bölgeye ilişkin aidiyet, hatıra ve bağlılık anlayışıdır.
6 Şeref ilkesi	Millet üyelerinin cemaatlerine, onun “manevi değerlerine” layık biçimde saygı gösterilmesi ve itibar edilmesi gerektiğine dair inançtır.
7 Süreklilik İlkesi	Millet üyelerinin çoğu zaman, nesiller öncesine dayanan atalara ve vatanlarındaki eski kültürlerle nispeten bozulmamış bir veraset içinde bağlı olmasıdır.
8 Kader ilkesi	Milletin kendine mahsus, önceden belirlenmiş ve genellikle şanlı bir ilerleme yoluna sahip olduğuna dair kanının olmasıdır

Bulgular

Aslında siyasi partilerin milliyetçilik anlayışlarında dinin yerinin anlaşılabilmesi için pek çok kaynağın incelenme imkânı vardır. Ancak değişen siyasi iklime göre söylem değiştirilmesinden ötürü, bu kaynakların birbirleri ile çatışması ve temiz çıkarımları engellemesi söz konusu olduğundan, ideolojinin kaynağı olan parti tüzükleri tercih edilmiştir. Yöntem olarak partilerin tüzükleri olgusal bir okuma yapılarak içerikleri milliyetçiliklerine göre kategorize edilmiştir. Kategorik okuma ile sağlanan veriler, istatistiksel olarak gösterilmiş ve metinlerin nitelik açısından tabii tutulduğu söylem analizi ile oluşturulan anlamsal örüntüler ile birlikte yorumlanmıştır.

Yukarıda bahsedilen milliyetçiliğin kuramsal ilkelerine göre parti tüzüklerinde ilkelerin ağırlıklı dağılışı şu şekildedir:

Tablo 2: Özerklik İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkeleredeki payı %
AK Parti	41	8	19,51	28,57
BBP	18	5	27,78	33,33
CHP	23	2	8,70	22,22
HDP	17	4	23,53	66,66
İyi Parti	8	2	25,00	33,33
MHP	28	2	7,14	9,52
Vatan Par.	25	3	12,00	20,00

Tabloya göre ve partilerin parti tüzüklerinde yer alan ifadelerin söylem analizlerine göre AK Parti'nin, milliyetçiliğin **özerklik ilkesini** yerine getirme yöntemi olarak, milli iradenin kullanımını ön plana çıkardığı söylenebilir. Özellikle hukuk devleti normlarının tesis edilmesi ile milli iradenin yurt içinden ve yurt dışından gelen etkilere maruz kalmadan devam ettirileceği vurgulanmaktadır. BBP'nin özerklik ilkesi büyük ölçüde milli iradeye ve bağımsızlığa yönelik olduğu görülmektedir. Milli iradenin gerçekleştirilmesinin yolu olarak yine Cumhuriyet ve hukuk devleti gösterilmiştir. CHP'nin özerklikle ilgili göndermeleri iki nokta üzerinde durmaktadır. İlki halkın kendi kendisini yönetmesi ikincisi emperyalizme karşı mücadele edilmesidir. Bu durum, partinin sahip olduğu Kemalist milliyetçilik ve sol cenahın varlığıyla açıklanabilir. Böylesine bir ideolojiye bağlı olarak da tüzük içerisinde emek ve hakça bölüşüm, milliyetçilikten bağımsız olarak olumlanmıştır. HDP'nin özerklik ilkesinde ezilen halkların demokratik haklarının iadesi yoluyla bunun gerçekleştirilebileceği vurgulanırken, devam eden ifadelerde Kürt sorununa

yapılan göndermeyle Kürt halkının özerkliğine yönelik bir milliyetçilik yapıldığı doğrulanmış, ardından ulusların kaderlerini tayin haklarından bahsedilmesiyle bu yargı pekiştirilmiştir. İYİ Parti, özerklik ilkesini millet egemenliği ile göstermiştir. MHP’nin özerklik ilkesinin milli irade ile birlikte kullanıldığı görülmüştür. Vatan Partisi’nde özerklik ilkesine yapılan atıflarda devamlı olarak milletin bağımsızlığına vurgu yapılmıştır.

Tablo 3: Birlik ilkesine göre partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkeleredeki payı %
AK Parti	41	6	14,63	21,43
BBP	18	4	22,22	26,67
CHP	23	3	13,04	33,33
HDP	17	0	0,00	0,00
İyi Parti	8	1	12,5	16,66
MHP	28	4	14,29	19,04
Vatan Par.	25	2	8,00	13,33

AK Parti’nin **birlik ilkesinin** gerçekleşmesinde ise insana hizmet ve ortak bir devlet içerisinde ortak bir vatanda özgürce yaşama imkânı ön plana çıkarılmıştır. BBP’nin birlik ilkesine yapılan göndermelerle Türk milletinin vatanyla bölünemez bir bütün olduğu vurgulanmaktadır. CHP’nin birlik ilkesi ise ülkenin ekonomik ve siyasal bağımsızlığıyla dile getirilmiştir. HDP’nin tüzüğünde birlik ilkesi üzerine bir vurgu yoktur. Bu durum da ayrılıkçı etiketlenmesine bir zemin hazırlamaktadır. İYİ Parti’nin birlik ilkesi ise özerklik ilkesi ile aynı noktada, Türk milletinin, ülkesi ve devleti ile bölünemez bir bütün olduğu vurgulanmıştır. MHP’nin birlik ilkesine bakıldığında ise üç yerde milli birlik ve bütünlüğe vurgu yapılırken, bir yerde kültürel zeminde yeri olmayan farklılıklara vurgu yapılmıştır. Bu görüşlere göre MHP tüzüğü Türk milletini Türkiye içerisinde bir bütün olarak görmekle kalmıyor, mevcut farklılıkları da temelsiz olarak görüyor. Vatan Partisi’nin birlik ilkesine yapılan atıflarda ise halkın kendi içerisinde çatışmasına vurgu ve onun birlikteliğinin sağlanmasına göndermeler vardır.

Tablo 4: Kimlik İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkelerdeki payı %
AK Parti	41	1	2,44	3,57
BBP	18	0	0,00	0,00
CHP	23	1	4,35	11,11
HDP	17	2	11,76	33,33
İyi Parti	8	1	12,5	16,66
MHP	28	6	21,43	28,57
Vatan Par.	25	1	4,00	6,66

AK Parti'nin **kimlik** ve ayırt edilebilirlik ilkesine bireylerin kanun önünde eşit olmaları ve hukuka bağlı olarak istedikleri gibi yaşamaları yoluyla gönderme yapılmıştır. CHP'nin kimlik ilkesine yapılan atıfta yalnızca bireyin kültürel farklılıklarını korumasına yönelik olduğundan zayıf bir milliyetçi ifadeye sahiptir. HDP'nin kimlik ilkesi halkların yok sayılması şeklinde dillendirilmiş ve ardından anadilde eğitim ibaresi ile de Kürt milli kimliğinin tesisine yönelik bir yaklaşımı içermektedir. İYİ Parti, kimlik ilkesini bir sonraki ilke olan özgünlük ilkesiyle bir arada işleyerek milli ve manevi değerlerin yaşatılması şeklinde ifadelendirmiştir. MHP'nin kimlik ilkesinde Türk milletinin sahip olması gereken özelliklerden çokça bahsedilmiş ve bunların içerisinde sıklıkla da ahlaka vurgu göze çarpmaktadır. MHP'nin ideolojik bağlamının Türk-İslam sentezli bir milliyetçilik olduğu düşünüldüğünde, kimlik göndermelerinin ahlakla birlikte anılması, Türklük gurur ve şuru ile İslam ahlak ve fazileti düsturu tüzük içerisinde örtük bir şekilde ifadelendirilmiştir. Vatan Partisi'nin kimlik ilkesinde yalnızca milletin parçaları olmaları yoluyla bir gönderme yapılırken, açık bir şekilde milletin kendisinin olduğu söylenmemiştir.

Tablo 5: Özgünlük İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkelerdeki payı %
AK Parti	41	3	7,31	10,71
BBP	18	2	11,11	13,33
CHP	23	0	0,00	0,00
HDP	17	0	0,00	0,00
İyi Parti	8	1	12,5	16,66
MHP	28	5	17,86	23,80
Vatan Par.	25	3	12,00	20

AK Parti küreselleşmenin yaratacağı olumsuz etkilerden korunmadan bahsederek **özgünlük** ilkesine atıfta bulunulmuştur. BBP’nin özgünlük ilkesini tam bağımsız bir Türkiye ve iktisadi açıdan da dış tehditlere karşı korunmuş bir toplumla birlikte kullanırken, yine bu özgünlüğün bir ifadeyle Türk Devletleri ile olan iş birliği anılması, Turancı fikre işaret etmektedir. Ayrıca Türk devletleri ile iş birliği yapılmasını ön gören ifade içerisinde, İslam coğrafyasına da benzer bir yer verilmesi, İslamcı bir bakış açısına işaret etmektedir. Böylece BBP’nin Türk-İslam sentezli bir milliyetçilik benimsediğini güçlü bir şekilde ifade ettiğini ve milliyetçilik anlayışı içerisinde dinin ciddi bir yerinin olduğunu ve dinin bu görüş içerisinde olumlandığını söylemek yersiz olmayacaktır. CHP’nin ve HDP’nin tüzüklerinde milliyetçiliğin özgünlük ilkesine yönelik bir ifadeye rastlanmamıştır. MHP’nin özgünlük ilkesinde maneviyat, mukaddesat ve ahlak kavramları ile Türk milletine bir özgünlük biçildiği görülmektedir. Böylece Türk-İslam görüşü bu noktada da desteklenmektedir. Vatan Partisi’nin özgünlük ilkesinde yine milleti oluşturan parçalardan ve Kemalist ya da Milli Devrim’in tamamlanmasıyla ortaya çıkacak bir millete atıf yapılmaktadır.

Tablo 6: Vatan İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkeleredeki payı %
AK Parti	41	3	7,31	10,71
BBP	18	1	5,56	6,67
CHP	23	0	0,00	0,00
HDP	17	0	0,00	0,00
İyi Parti	8	1	12,5	16,66
MHP	28	0	0,00	0,00
Vatan Par.	25	2	8,00	8,70

AK Parti’nin **vatan** ilkesinden Türkiye coğrafyası olarak bahsedilerek, doğrudan tanımlanma yoluna gidilmiş ve tek vatan ibaresi ile tekrar desteklenmiştir. Böylece tüzük içerisinde bulunan milliyetçi anlayışın Türkiye coğrafyasını kapsayarak yayılmacı bir tutum içermediği söylenebilir. BBP’de vatan ilkesine vurgu yapılırken, Türk milleti ve Türk yurdu ifadeleri birlikte kullanılmış ancak, Türk yurdunun vatan olarak neresi olduğu tanımlanmamıştır. Daha önceki ifadelerden çıkarımı yapılan Turancılık fikrinin burada pekiştirildiği, öncüllük-ardıllık ilişkisine bağlı olarak söylenebilir. İyi Parti’nin vatan ilkesi ise yine Türk milletinin birliği ve bütünlüğü ile birlikte kullanılmıştır. Her ne kadar bir yurt sınırı bu ifade ile tam çizilmemiş olsa da ifadeyle geçen Türkiye Cumhuriyeti vurgusu, belirtilen vatan ilkesini tanımlamıştır. Vatan Partisi’nin vatan ilkesinden de bütünlükten bahsedilirken coğrafyadan

bahsedilmemiştir. Ancak Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrim'iyle bağlantı kurulmuş, bahsedilen vatanın Türkiye olduğu örtük olarak mevcuttur.

Tablo 7: Şeref İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkelerdeki payı %
AK Parti	41	4	9,75	14,29
BBP	18	2	11,11	13,33
CHP	23	0	0,00	0,00
HDP	17	2	11,76	33,33
İyi Parti	8	2	25,00	33,33
MHP	28	5	17,86	23,80
Vatan Par.	25	4	16,00	13,33

AK Parti'nin **şeref** ilkesi manevi değerlere saygının kültürel farklara saygı ve buna bağlı olarak hukukun üstünlüğünün gözetilerek sağlanacağı kanısının yanı sıra, vatan şehitlerin bir emaneti olarak manevi değerler arasında anılmıştır. Şehitlik kavramının dini bir kavram olduğu göz önüne alındığında, AK Parti'nin vatan kavramını bu şekilde konumlandırması, milliyetçilik anlayışlarında dinin var olduğunu ve olumlandığı göstermektedir. BBP'nin tüzüğünde şeref ilkesi Türkiye ülküsünün, milli ve manevi değerlerle, gücünü Hakk'tan alma ifadeleri ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Milli ve manevi değerlerin ne olduğu açıklanmamış olmasına karşın, gücün Hakk'tan alınması ifadesi, Hakk'ın İslam dininde Allah'ın 99 adından birisi olmasından dolayı, yine İslami motiflere gönderme yaptığı söylenebilir. Böylece partinin milliyetçilik anlayışında dinin yeri daha da güçlü hale gelmektedir. MHP'nin şeref ilkesinden Türk milletinin dünya toplumları içerisinde yer alması gereken noktalardan ve bu noktaların üstünlüğünden bahsedilmektedir. Bu noktada Türkçü ideolojinin, Türk milletinin diğer milletlerden üstün olduğu fikri örtük olarak ortaya çıkmaktadır. Vatan Partisi'nde şeref ilkesine metin içerisinde, milletin bağımsız olması ve emperyalizmden kurtulması gerektiği söylenen her yerde atıflar yapılmıştır.

Tablo 8: Süreklilik İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkelerdeki payı %
AK Parti	41	2	4,88	7,14
BBP	18	0	0,00	0,00
CHP	23	3	13,04	33,33
HDP	17	0	0,00	0,00
İyi Parti	8	2	25,00	33,33
MHP	28	0	0,00	0,00
Vatan Par.	25	7	28,00	46,66

AK Parti’nin **süreklilik** ilkesinde ailenin, milli ve manevi değerlerin aktarımında önemli bir rol oynadığına değinilmektedir. Ayrıca yine bu ilkeye vurgu yapılırken geçmişten gelen değerler ile Atatürk’ün muasır medeniyetler seviyesine ulaşma ülküsü harmanlanarak, Atatürk öncesi değerlerin aktarımına da bir gönderme yapılmıştır. Buradaki eğilim, Cumhuriyet öncesi dönemde sahip olunan milli değerlerin, Osmanlı millet sisteminin yapısına bağlı olarak İslamiyet kaynaklıdır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti’nin milli kimlikte var olan dinle alakasız özellikleri özellikle koruduğunu göz önüne aldığımızda, geçmiş değerlere yapılan örtük göndermenin Müslümanlıkla alakalı olduğu söylenebilir. Burada açıkça bir dini gönderme söz konusudur. BBP’nin Süreklilik ilkesi tüzük içerisinde, millete hizmet edecek ahlaki değerlere sahip nesillerden bahsedilirken kullanılmıştır. Böylece yine milliyetçiliğe açık gönderme vardır. CHP’nin süreklilik ilkesinin saptandığı yerlerde Mustafa Kemal Atatürk ile Kurtuluş Savaşı ibaresinin olması tekrar Kemalist Milliyetçiliğin türlerinden sol milliyetçiliği pekiştirmektedir. İyi Parti süreklilik ilkesini tarihsel bağları itibarıyla Atatürk ve Kurtuluş Savaşı ile kurduğu söylenebilir. Ayrıca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre ile bağ kurulmasına karşın, bu karakterlerin oynadıkları tarihsel ya da milli role değil dünyaya bakış açılarına ve yaşam felsefelerine atıf yapılması, milliyetçilik anlayışları için tarihsel açıdan değer taşımadığını göstermektedir. MHP’nin tüzüğünde milliyetçiliğin süreklilik ilkesine yönelik bir ifadeye rastlanmamıştır. Vatan Partisi’nin süreklilik ilkesine yapılan atıfların ise Mustafa Kemal ve onun mücadelesi ile ilintili olduğu gözlemlenmiştir. Vatan Partisi milliyetçiliğinin tarihsel sürekliliğini kodlarken, Osmanlı Modernleşmesi ile başlayan Türk Milli Devrimine göndermeler yapmaktadır.

Tablo 9: Kader İlkesine Göre Partiler

Partiler	Cümle Sayısı	Geçme Sayısı	Toplam cümle sayısına oranı %	Bu ilkenin tüm ilkeleredeki payı %
AK Parti	41	1	2,44	3,57
BBP	18	1	5,56	6,67
CHP	23	0	0,00	0,00
HDP	17	0	0,00	0,00
İyi Parti	8	1	25,00	33,33
MHP	28	5	17,86	23,80
Vatan Par.	25	1	4,00	4,35

AK Parti’nin **kader** ilkesi yine geçmişten gelen değerlerin korunarak, Atatürk’ün koyduğu muasır medeniyetler seviyesine ulaşma hedefi içerisinde, daha önce sözü edilen dini etkinin varlığından bahsedilebilir. Ayrıca herkesin Türkiye sevdalısı olmasının ortak bir ahlaki değer olarak tayin edilmesinde,

yine kader ilkesi kendisini göstermektedir. BBP'nin kader ilkesi, güçlü Türkiye hedefi, Türk milletinin bir kaderi olarak görülmektedir. Burada da CHP'nin ve HDP'nin tüzüklerinde milliyetçiliğin özgünlük ilkesine yönelik bir ifadeye rastlanmamıştır. MHP kader ilkesine dair atıfların geçtiği noktalarda da Türk milletinin taşınması gereken noktaların diğerlerinden daha yüksek ya da üstün milletlerle bir olduğu ve milletin buraya taşınmasının bir kader olduğu söylenmektedir. Yani Türkçülüğe dair üstünlük ifadesi bu yolla desteklenmektedir. Vatan Partisi'nin kader ilkesini bağımsızlık, özgürlük, barış ve bilgi birikimi olarak gördüğü dünyada gerçekleşmiş diğer devrimlerden yola çıkarak vatanın bütünlüğünü yurtta ve dünyada barış olarak görür.

Özetle, AK Partisinin parti tüzüğü içerisinde milliyetçi ideolojinin unsurlarına güçlü bir şekilde rastlanmıştır. Ancak tüzükte Türkiye'de mevcut olan milliyetçi ideolojilerden herhangi birisine atıf yapmadığı söylenebilir. Türk milletinden ve onun maneviyatından sıkça bahsetmesi ve ayrıca şehit göndermesinden ötürü, sahip oldukları milliyetçi ideolojinin Türk-İslam sentezi milliyetçiliğinin zayıf bir şekilde vurgulandığı görülmektedir. AK Parti tüzüğü içerisinde milliyetçiliğin kuramsal ilkelerinden en çok özerklik ilkesine %28 atıf yaparak, bağımsızlık ve özgürlüğü ön plana çıkarmıştır. Ardından %21 ile atıfta bulunduğu birlik ilkesi ile milli birliğe ve beraberliğe ikinci sırada önem vermektedir. Milletın sahip olması gereken değere ve yere atıf yapan şeref ilkesi ise %14 ile üçüncü sırada değer görmektedir. Milletın özgün geleneklerinin devam etmesine atıfta bulunan özgünlük ilkesi ile yaşadığı toprağa göndermede bulunan vatan ilkesine eşit şekilde ancak ortalamanın altında değer verildiği görülmektedir. Son olarak %3 düzeyinde milletın kaderine ve kimliğine değinildiği tespit edilmiştir. Ayrıca AK Parti tüzüğünün %70'e yakın kısmında milliyetçilik tespit edilmiştir. Türkiye'deki milliyetçilik türlerine göre yapılan analizde, cumhuriyet fikri, Atatürk miti ve laiklik konularına değinildiği görülmüştür. Böylece zayıf olsa da Kemalist milliyetçiliğe göndermeler olduğu istatistiksel olarak söylenebilir.

BBP'nin tüzüğünün ideolojik kısmında, güçlü bir milliyetçilik vurgusu vardır. Partinin ideolojisinin milliyetçi bir ideoloji olduğu ifadesi doğrulanmıştır. Ayrıca ideolojik bağlamının Türk-İslam sentezi olması da tüzüğe güçlü bir şekilde yansımış ve milliyetçilik anlayışlarında dine ciddi bir yer verdikleri gözlemlenmiştir. Milliyetçilik kuramlarına bağlı olarak en çok özerklik ilkesine rastlanmıştır. Yani anlayışlarında en büyük değer bağımsızlık ve özgürlüğe verilmektedir. Ardından %26 ile birlik ilkesine yani milletın birliğine ve bütünlüğüne gönderme yapıldığı gözlemlenmiştir. Özgünlük ve şeref ilkeleriyle kendi milletinin özelliklerine ve görmesi gereken değere atıf %13'tür. Bunu %6 ile vatan ve kader ilkeleri takip etmiştir. Milletın ortak

kaderine ve ülkesine en az değinildiği görülürken, milletin kimliği ve tarihsel bağlantılarına kuramsal açıdan yer verilmediği tespit edilmiştir. Partinin tüzüğünde milliyetçi ilkeleri yaklaşık %85’lik bir yer tutmaktadır. Türkiye’deki milliyetçilik türlerinin özelliklerine göre yapılan analizde, cumhuriyet fikri, Atatürk miti, ekonomik kalkınma, İslamiyet ve Turancılık motiflerine rastlanmıştır. Böylece metnin Türk-İslam sentezi ile Türkçülük öğeleri taşıdığı, ayrıca Kemalist milliyetçiliklere zayıf da olsa gönderme olduğu söylenebilir.

CHP’nin tüzüğünde milliyetçiliğin kuramsal anlamda tüm ifadelerine rastlanmamıştır. Bu da partide milliyetçi ideolojinin zayıf olduğunu göstermektedir. Üstelik partinin bağlı olduğu ana ilkelere birisinin de milliyetçilik olduğu göz önüne alındığında, milliyetçiliğin kapsadığı konuların tamamına değinilmemesi ciddi bir eksiklik. Kısaca kuramsal açıdan Cumhuriyet Halk Partisinin tüzüğü milliyetçilik ideolojisi açısından zayıftır. Temas edilen tüm noktalar da Kemalist sol milliyetçilikle alakalı zayıf ifadelerdir. Tüzüğün diğer kısımlarında bu ideoloji pekiştirilerek övülmüşse de bu ek öğeler milliyetçilik olarak değerlendirilebilecek yapıda değildir. Tüzüğün milliyetçilik yönünden zayıf olduğu ve dinin bu milliyetçilik görüşü içerisinde hiçbir yerinin olmadığı söylenebilir. CHP’nin tüzüğü milliyetçiliğin kuramsal ilkelerine göre istatistiksel olarak incelediğinde, tüzük içerisinde bulunan milliyetçi söylemin %40 civarı olduğu tespit edilmiştir. Bu söylem içerisinde en büyük yer %33 ile birlik ve süreklilik ilkelerine verilmiştir. Böylece milliyetçilik anlayışının, milli birliğe ve onun tarihsel bağlantılarına en büyük önemi verdiği görülmektedir. Milletin özgürlüğüne ve bağımsızlığına gönderme yapan, özerklik ilkesine %22 ile ikinci sırada değer verildiği görülmektedir. Kimlik ilkesi ise %11 ile üçüncü sırada milliyetçilik anlayışı içerisinde yer bulurken, kuramsal açıdan, özgünlük ilkesine, vatan ilkesine ve kader ilkesine, incelenen metinde yer verilmemiştir. Türkiye’deki milliyetçilik türlerine göre yapılan analizde, cumhuriyet fikri, Atatürk miti, ekonomik kalkınma, laiklik, Kurtuluş Savaşı, bağımsızlık söylemi ve anti-emperyalizm söylemlerine rastlanmıştır. Böylece metnin Kemalist sol milliyetçilik görüşünü yansıttığı söylenebilir.

HDP’nin tüzüğünün milliyetçi ifadeler yönünden güçlü olmadığı söylenebilir. Neredeyse tek bir ilke üzerinden yapılan göndermeler bunun göstergesidir. Kürt hareketinin milliyetçi karakteri bağlamında düşünüldüğünde, parti tüzüğünde harekete dair pek çok olgunun pas geçildiği görülmüştür. Ayrıca tüzük içerisinde var olan milliyetçilik anlayışında dinin yeri yoktur. Genel olarak parti tüzüğünde dinin yerine bakıldığında ise mevcut düzen tek dinli hegemonik görüp eleştirilmektedir. Buradan hareketle milliyetçilik görüşü içinde değilse bile HDP’nin parti tüzüğünde dine özel bir vurgu yapılmadığı söylenebilir. Kuramsal ilkelere göre HDP’nin tüzüğünün yaklaşık %48’lik

kısımında milliyetçilik ile ilgili ifadelere değinildiği görülmüştür. HDP'nin milliyetçilik anlayışı içinde %66 ile en büyük yeri özerklik ilkesinin kapladığı söylenebilir. %33'erlik değerlerle kimlik ilkesi ve şeref ilkesi, milliyetçilik anlayışlarının önemli kısımlarını oluşturmaktadır. Fakat birlik, özgünlük, vatan, süreklilik ve kader ilkelerine analizi yapılan metin içerisinde rastlanmamıştır. Türkiye'de milliyetçilik türlerine göre yapılan analizde, Kürt halkı ve anti-emperyalizm öğelerine vurgu yapıldığı görülmüştür. Böylece metnin Kürt milliyetçiliği izleri taşıdığı söylenebilir.

İyi Parti'nin tüzüğü'nün ideolojik kısımları içerisinde milliyetçiliğe dengeli bir biçimde ve tüm ilkeleriyle yer verdiği görülmektedir. Yine de milliyetçilik anlayışının bağlamsal olarak henüz şekillenmediğini söylemek doğru olacaktır. Partinin kurucuları, MHP'nin muhalif kanadı olduğu için parti tüzüğü'nün de milliyetçi motiflerden etkilendiği hatta parti ideolojisinin milliyetçi olduğu söylenebilir. Ancak MHP'nin ideolojik bağlamının Türk-İslam sentezi olduğu göz önüne alındığında, İyi Parti'nin milliyetçi bir ideolojiyi, tüzüğü'nde barındırdığı gözlemlenmesine karşın, dine dair bir görüşe rastlanmamıştır. İyi Parti bu özellikleri yoluyla milliyetçiliğe tüzüğü'nde yeteri kadar yer vermiştir. Ancak dini olgulara milliyetçi kavramlar içerisinde rastlanmamıştır. Sürekliliğin, Kurtuluş Savaşı ve Atatürk ile bağlanmasından kaynaklı olarak, Türkiye'de Atatürk milliyetçisi bir ideolojinin tüzükte olduğu söylenebilir. Kısaca İyi Parti tüzüğü'nün neredeyse tamamında milliyetçi öğelere rastlanmıştır. Bu öğeler içerisinde tamamı birbirine yakın şekilde vurgulanırken, özerklik, şeref ve süreklilik ilkelerinin diğerlerine göre biraz daha ön plana çıktığı görülmektedir. Türkiye'deki milliyetçilik türlerine göre yapılan analize göre, cumhuriyet fikri, Atatürk miti, ekonomik kalkınma, laiklik, Kurtuluş Savaşı ve bağımsızlık söylemlerine rastlanmıştır. Böylece metnin Kemalist milliyetçiliğe daha yakın olduğu ve bunun açıkça vurgulandığı söylenebilir.

MHP'nin tüzüğü içerisinde, vatan ve süreklilik konularına girilmemiş olması partinin ideolojik bağlamına ters bir duruştur. Bu ideolojide Türk milleti vatanının tüm Turan ve Turancılık fikrine bağlı görülürken, aynı zamanda tarih içerisinde Türk milletinin bilinen tüm geçmişine büyük önem verilmektedir. Genel olarak parti tüzüğü'nde ideolojik olarak milliyetçilik ciddi olarak işlenmiş, İslami öğeler ise açıktan olmasa dahi farklı kavramlar üzerinden verilmiştir. Yani MHP'nin milliyetçilik anlayışında dinin yeri vardır ve olumlanmıştır. MHP tüzüğü milliyetçiliğin kuramsal ilkelerine göre istatistiksel olarak analiz edildiğinde, metnin tamamına yakınında milliyetçiliğin vurgulandığı söylenebilir. Partinin milliyetçilik anlayışında en büyük yeri kimlik ilkesi tutmaktadır, böylece milli kimliğin en önemli unsur olarak burada öne çıktığı tespit edilmiştir. Özgünlük, şeref ve kader ilkeleri yaklaşık %18 ile en çok yer verilen di-

ğer ilkelerdir. Özgünlük ilkesi milletin değerlerine ve yeniden üretilmesi atıfta bulunduğundan, kimlik ilkesinin başat değere sahip olmasıyla örtüşmektedir. Bu değerleri birlik ilkesi %14 ile takip etmektedir. Özerklik ilkesine %7 ile en az değinilirken, özgünlük ve süreklilik ilkelerine metin içerisinde kuramsal olarak değinilmediği tespit edilmiştir. Türkiye’deki milliyetçilik türlerine göre yapılan analizde, cumhuriyet fikri, ekonomik kalkınma, İslamiyet fikri ve Müslüman kimliği öğelerine zayıf da olsa rastlanmıştır. Böylece metnin Türk-İslam sentezini çok açık olmamak kaydıyla verdiği söylenebilir.

Vatan Partisi’nin tüzüğünün ilgili kısımlarında güçlü milliyetçi ideolojiye rastlanmıştır. Ancak tarihsel süreklilik ilkesine bağlı olarak yapılan çözümleme neticesinde bir noktada, Namık Kemal’e gönderme yapıldığı görülmüştür. Namık Kemal’in vatan kavramını ilk geliştirenlerden birisi olduğunu bilinmektedir. Fakat Namık Kemal’in kendisi şeriatı da fikirleri içerisinde karıştırmış ve şeriatla moderniteyi sentezlemeye çalışmıştır. Oysa Vatan Partisi tüzüğü içerisinde “Ortaçağdan kalma bu yapıların yıkılması gerektiği” vurgulanmaktadır. Bu yolla metin içerisinde bir çelişme olduğu söylenebilir. Özetle Vatan Partisi tüzüğünde ideolojik olarak ciddi milliyetçi öğelere yer vermiştir. İdeolojik bağlamının Kemalî sol milliyetçiliğe uyduğu da göz önüne alındığında, tüzük ile bağlam arasında güçlü bir örtüşme olduğu söylenebilir. Ayrıca milliyetçilik anlayışları içerisinde de dini olgulara rastlanmamış hatta örtük olarak olumsuzlanmıştır. İstatistiksel olarak Vatan Partisi tüzüğünde %60’ın üzerinde kuramsal manada milliyetçilik ilkelerine rastlanmıştır. %28 ile en büyük atfın süreklilik ilkesine yapıldığı görülmüştür. Buna göre bu milliyetçilik anlayışında tarihsel bağların büyük önemi vardır. Ardından şeref ilkesine %16’lık bir değer verilmiştir. Yani milletin görmesi gereken değere yer verilmiştir. Özerklik ve özgünlük ilkeleri %12 ile aynı değeri alarak milliyetçilik anlayışlarında aynı noktada yer almıştır. Vatan ve birlik ilkeleri de %8’lik değerlerle birbirlerine yakın ağırlıklardadır. Son olarak kader ve kimlik ilkeleri %4’lük değerleri ile birlikte sınıflanmışlardır. Türkiye’deki milliyetçilik türlerine göre yapılan analizde, Atatürk miti, laiklik, Kurtuluş Savaşı, bağımsızlık söylemi, anti-emperyalizm ve militarizme güçlü vurgular yapıldığı gözlemlenmiştir. Böylece metnin Kemalî sol milliyetçiliği açık bir şekilde savunduğu söylenebilir.

Genel olarak, kuramsal ilkelerin bütünü göz önünde bulundurulduğunda partilerin milliyetçilik göstergesi olan belli ilkelerde yoğunlaştıkları görülmüştür.

Metinlerin toplamında en çok gönderme yapılan ilke %21 ile özerklik ilkesidir. Tüzükleri incelenen siyasi partilerin hepsi bu ilke yoluyla belirli bir

topluluk için bağımsızlık, özgürlük gibi konulara değinmiştir. İkinci en çok atıf yapılan ilke %16 ile birlik ilkesi olmuştur. Buna göre siyasi partiler belirli bir topluluk için birlik, beraberlik ve huzur içerisinde yaşama gibi konulara değinmiştir. Üçüncü olarak %15 ile şeref ilkesi siyasi partilerin milliyetçilik söylemleri içerisinde yer etmiştir. Buna göre belirli bir topluluğa maddi ve manevi değerleri için eşit ya da üstünlük hakları vurgulanmıştır. Özgünlük ve süreklilik ilkelerine %11 oranında siyasi partilerin milliyetçilik söylemlerinde yer verilmiştir. Özgünlük ilkesine göre bireylerin kendi maddi manevi geleneklerini devam ettirmesi ile tarihsel sürekliliğin ve bağlantıların milliyetçilik içerisinde tuttuğu önem, parti söylemlerine göre eş değerdir. Tabloya göre bu ilkeleri kimlik ilkesi %9 ile takip derken, %7 ile kader ilkesi ve %5 ile vatan ilkeleri takip etmektedir.

Sonuç

Çalışmanın amacı Türkiye'deki mevcut siyasi partilerin milliyetçilik anlayışlarında dinin yerini analiz etmektir. Bunun için seçilen partilerin, milliyetçilik anlayışları incelenmiştir. İncelemenin nesnesi olarak, siyasi partilerin ideolojilerini en özenli olarak kurguladıkları düşünülen parti tüzükleri üzerinde çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmalar ışığında, ilk olarak Türkiye'de siyasi ve toplumsal anlamda "milliyetçi" olarak algılanan pek çok nesnenin aslında milliyetçilik ideolojisine uygun düşmediği ya da bu düşünsel sistemin dışında kaldığı görülmüştür. Türkiye'de milliyetçiliğin köklerinin karmaşık olması, Türk milliyetçiliğinin bir geç milliyetçilik olması ve ulus-devletin kuruluşunda rol oynayan milliyetçi ideolojinin bulanıklığı, çalışma içerisinde tespit edilmiştir.

Ayrıca resmi milliyetçilik ideolojisi dışında kalan ya da sonradan kurgulanan milliyetçilik ideolojilerinin kendisini Kemalist ideoloji veya Mustafa Kemal Atatürk kavramı üzerinden meşru göstermek istediği de yine tüzüklerin analizi sonucunda doğrulanmıştır.

Bu çalışmanın hipotezlerine göre, mevcut siyasi partilerin milliyetçilik anlayışları birbirlerinden farklıdır. Hem tüzükler içerisinde yapılan nitel analizin dilsel bağlamında hem de nicele dökülmüş milliyetçilik ilkelerinde, milliyetçilik anlayışları içerisinde farklı unsurlara değer vermeleri vasıtasıyla bu durum tespit edilmiştir.

Çalışmaya göre milliyetçiliğin kuramsal ilkelerinden olan özerklik ilkesi siyasi partilerin çoğunun büyük önem verdiği ilkedir. AKP, BBP ve HDP özerklik ilkesine en çok değer veren partiler olmuştur. Birlik ilkesinin de ça-

lışmada değer gören diğer bir ilke olduğu görülmüştür. Kimlik ilkesi partilerin çoğu tarafından diğerleri kadar önem verilen bir değer kadar milliyetçilik düşünceleri içerisinde yer kaplamasa da MHP ve HDP için önemli bir konu olduğu, milliyetçilikleri içerisinde verdikleri yer dolaysı ile tespit edilmiştir. Özgünlük ilkesine ise en büyük yerin MHP tarafından verildiği gözlemlenmiştir. CHP ve HDP dışında kalan partilerin bu ilkeye az da olsa atıfta bulunduğu görülmüştür. Vatan ilkesine gelindiğinde CHP, HDP ve MHP dışındaki tüm partilerin, bir yeri vatanları olarak milliyetçiliğin ilkelerine göre belirledikleri, tüzüklerinde verdikleri yere göre söylenebilir. Şeref ilkesi konusunda yalnızca CHP yorum yapmazken, diğer partilerin bu ilkeye dönük olarak görüşlerinde yer verdiği tespit edilmiştir. Şeref ilkesine en büyük vurgu milliyetçilik anlayışındaki oranı yoluyla HDP olmuştur. Milliyetçilik anlayışının tarihsel bağlarının anlatıldığı ilke olan süreklilik ilkesine BBP, HDP ve MHP tarafından hiç değinilmediği tespit edilmiş ve tarihsel bağlara en büyük atfın Vatan Partisi tarafından yapıldığı gözlemlenmiştir. Ardından CHP milliyetçilik anlayışları içerisinde tarihsel bağlara büyük bir yer vermiştir. Geriye kalan AKP ve İyi Parti de milliyetçilik anlayışlarını tarihsel bağları ile belirtmiştir. Milliyetçiliğe dair kader ilkesine bakıldığında, HDP ve CHP’nin bu ilkeye göndermede bulunmadığı tespit edilmiştir. AKP ve Vatan Partisi bu konuda ilkesel olarak milliyetçilik anlayışlarında zayıf bağlar kurarlarken, en güçlü bağın MHP tarafından kurulduğu görülmüştür. BBP ve İyi Parti de milliyetçilik anlayışlarında kader ilkesine yer veren partilerdendir.

Milliyetçiliğe oransal olarak en çok yer veren partinin İyi Parti olduğu tespit edilmiştir. MHP, Vatan Partisi ve BBP de oransal olarak yakın sayılabilecek ölçüde milliyetçiliğe güçlü vurgular yapmışlardır. Bu sıralamayı AKP de güçlü sayılabilecek bir milliyetçi görüş ile takip etmiştir. CHP ve HDP ise oransal olarak milliyetçiliğe normal vurgular yapsalar da diğer partilere göre milliyetçilik ideolojilerinin daha az yoğunluğa sahip olduğu söylenebilir.

Böylece çalışmaya konu olan mevcut siyasi partilerin ideolojik görüşleri içerisinde milliyetçiliğin önemli bir yer tuttuğu gözlemlenmiştir. Ayrıca milliyetçilik anlayışlarının birbirlerinden farklı olduğu da kesinlikle gözlemlenmiştir.

İncelemeye konu olan siyasi partilerin milliyetçilik anlayışlarında dine farklı yerler verildiği tespit edilmesine karşın, sahip olunan farklılıkların temelini din olduğu söylenememektedir. Ortada farklı milliyetçilik anlayışlarının olduğu ve dinin de bu farklılıklardan birisi olduğu su götürmez bir gerçek iken, daha önceki anlatılardan hareketle ve yapılan çözümlemeler ışığında, milliyetçilik anlayışlarının farklılık göstermesinde başta tarihsel koşullar olmak üzere, farklı değişkenlerin rol oynadığı söylenebilir.

Dinin, milliyetçilik kuramları açısından da etnik kimlik açısından da önemli olmasından kaynaklı olarak, milli kimlik üzerinde yadsınamaz bir etkisi olduğu açıktır. Siyasi partilerin millet anlayışları gibi milliyetçilik anlayışlarında da dinin bir farklılık yaratacak olması kaçınılmazdır. Millete ve milliyetçiliğe din olgusu yüklenildiğinde, Türk milli kimliği modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ötesine götürülerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Türklerle bir bağlantı kurulduğu gözlemlenmiştir. Tarihsel olarak ve coğrafi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin dışına çıkmak isteyen milliyetçi anlayışların tamamının, Türk milli kimliğinin, tarihsel olarak bir önceki durağı İslamiyet olduğu için, yollarının dinden geçtiği söylenebilir.

Milliyetçilik ideolojisi ekseninde yapılmış olan bu araştırma, Türkiye'de hegemonik bir etkiye sahip olan ve neredeyse her siyasi partinin kendi meşrutiyetini milliyetçilik üzerinden kurgulamaya çalışmasından dolayı geçmiştir, bugünün ve yarının siyasi ve toplumsal olarak anlamlandırılmasında büyük önemi vardır. Her ne kadar siyasi partilerin ideolojileri dönemsel olarak farklılıklar gösterse ve değişse de tüzüklerinde bulunan ilkelerden beslenmektedirler. Böylece bu partilerin söylemlerinin ve eylemlerinin anlaşılabilmesi için, milliyetçilik ideolojisinin tarihsel ve kuramsal köklerinin bilinmesine ihtiyaç vardır.

Ayrıca Türkiye'de başat bir yere sahip olan milliyetçilik dilinin, siyasi iktidarlar tarafından kullanıldığı gerçektir. Söylemin toplumu dönüştürme özellikleri de göz önüne alınırsa, toplumun dönüşümünün ve değişiminin de anlaşılabilmesi için de bu bilgiler son derece gereklidir.

Partilerin ideolojik bağlamları düşünüldüğünde, dine karşı tutumları daha net bilinmesine karşın, tüzük içerisindeki söylemlere bunlar ya yansıtılmamış ya da örtük olarak ifade edilmiştir. Açıkça ifade edilen örneklerde dahi konu derinleştirilmemiştir. Böylece bu farklılığın açıklanmasına yönelik olarak yapılması gereken açıklama da milliyetçilik anlayışının kavranmasına yönelik olarak yapılması gerekli daha önce belirtilen faktörleri gerektirmektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2008), *The State and Intervention in Turkey*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akçura, Y. (2008), *Üç tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Lotus Yayınları.
- Anderson, B. (2015), *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Armstrong, J. A. (1982), *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: University of North California Press.
- Barker, C., & Galansinski, D. (2001), *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on*. London: Sage.
- Berkes, N. (2003), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bora, T. (2008), Sunuş. T. Bora (Ed.), *Türkiye’de Modern Siyasi Düşünce / Milliyetçilik*, (4) içinde (ss.15-22). İstanbul: İletişim Yay.
- Bozaslan, H. (2008), *Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1828-2000)*. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce / Milliyetçilik (4). içinde (ss. 841-880). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çağaptay, S. (2006), *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who Is A Turk ?* London: New York: Routledge.
- Danişmend, İ. H. (1942), *Ali Suavi’nin Türkçülüğü*. Ankara: CHP Genel Sekreterliği.
- Ertekin, O. (2008). Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce / Milliyetçilik* (4), içinde (ss. 345-388). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gellner, E. (2008), *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Giddens, A. (2008), *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Heyd, U. (1950), *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. London: Luzac Company and Harvill Press.
- Hobsbawm, E. (2006), *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*. (Çev. O. Akınhay,) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jaffrelot, C. (2010), Bir Milliyetçilik Kuramı İçin. A. Dieckhoff, & A. Jaffrelot (Eds), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek - Kuramlar ve Uygulamalar* içinde (ss. 23-82). İstanbul: İletişim Yay.
- Kalaycıoğlu, E. (2005), *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands*. Gordonsville: Palgrave Macmillan.
- Karpat, K. (1972). The Transformation of the Ottoman State 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243-281. Doi: 10.1017/S0020743800025010
- Kushner, D. (2009), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. (Çev. Ş. S. Türet, R. Ertem, F.Erdem,) İstanbul: Kesit Yayınları.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Çev. B. Turna), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Nairn, T. (1981), *The Break-up of Britain*. London: Verso.
- Nairn, T. (1997), *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London: Verso.
- Oba, A. E. (1994), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Öğün, S. S. (2000), *Mukayeseli Sosyal Teori Bağlamında Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa Yay.
- Özkırmı, U. (2013). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yay.

- Özön, M. N. (1997), *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Poulton, H. (2006), *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic*. London: Hurst & Company.
- Punch, K. F. (2005), *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Smith, A. (2001), *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. (2002), *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*. (Çev. D. Kömürcü), İstanbul: Everest Yayınları.
- Smith, A. (2014), *Milli Kimlik*. (B. S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, A. (2017), *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa araştırma.
- Sözen, E. (1999), *Söylem: Belirsizlik, Mücadele, Bilgi, Güç ve Refleksivite*. İstanbul: Paradigma Yay.
- Tonkiss, K. (2006), *Analysis Text and Speech: Content and Discourse Analysis*. C. Seale (Ed), *Researching Society and Culture*, içinde (ss. 367-383). London: Sage
- Woffit, R. (2005), *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction*. London: Sage.

Syrian Asylum Seekers and The Question of Living in Turkey or Returning to Their Home Country: Mardin Case

Sibel Doğan* & Faik Tanrıkulu**

Abstract

Turkey, having faced mass migration since April 2011, has been the country hosting world's largest population asylum seekers. Within Turkey, the question as to whether Syrians will return to their country has often been the subject of debate. The main objective of the study is to discuss and evaluate the issue of Syrians living in Turkey for short, medium, and long-term periods. This study, via a survey, empirically examines the situation of Syrians from multiple perspectives on their returning tendency. The results of face to face interviews with 284 Syrian asylum seekers in Mardin have been reviewed and according to the results, 56.3% of them are reluctant to leave Turkey. In addition, the Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS), another assessment tool applied in the study, argued that there was no significant relationship between the social adaptations of the asylum seekers and their tendency to return to their home countries ($p>0.05$). The low, medium, or high levels of social cohesion of asylum seekers do not affect their views on returning. Furthermore, the results of this study indicate that 60.0% of individuals who have spent 5 years and more in Turkey do not plan to return to their home country.

Keywords: Asylum-seekers, Returns, Syrian Civil War, Migration, Syrians.

Mardin Örneğinde Suriyeli Sığınmacılar: Türkiye'de Kalmak ya da Geri Dönmek Öz

Nisan 2011'den itibaren kitlesel göçlerle karşı karşıya kalan Türkiye dünyanın en fazla mülteci barındıran ülkesi olmuştur. 'Suriyeliler ülkelerine geri dönecek mi' sorusu Türkiye'de sıkça tartışma konusu olmaktadır. Türkiye'de yaşayan Suriyelilerin kısa, orta ve uzun vadede ülkelerine dönme veya Türkiye'de kalma ihtimalleri hususunda gerçekçi tespitler yapılması gerekmektedir. Bu araştırma Suriyeli sığınmacıların mevcut durumunu çoklu açılardan ele alarak hem bir durum saptaması hem de "geri dönme eğilimleri" anket ve sosyal uyum modeliyle ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. 284 Suriyeli ile Mardin'de yapılan yüz yüze görüşmelerin sonucuna göre sığınmacıların %56,3'ü Türkiye'den ayrılmak istememektedir. Çalışmada uyguladığımız bir diğer değerlendirme aracı olan Sosyal Uyum Kendini Değerlendirme ölçeğine göre ise sığınmacıların sosyal uyumları ile ülkelerine geri dönme eğilimi arasında bir ilişki bulunamamıştır ($p>0.05$). Sığınmacıların sosyal uyum düzeylerinin düşük, orta veya yüksek olması ülkelerine geri dönme düşüncelerini etkilememektedir. Ayrıca bu çalışmada Türkiye'de yaşama süresi 5 yıl ve üstü olan bireylerin %60,0'ının ülkesine dönmeyi düşünmediğini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sığınmacılar, Geri Dönüş, Suriye İç Savaşı, Göç, Türkiye'deki Suriyeliler.

*Dr. Öğr. Üyesi | İstanbul Medipol Üni., Sağlık Meslek Yüksek Okulu
sdogan@medipol.edu.tr | ORCID: 0000-0003-4026-1419

**Dr. Öğr. Üyesi | İstanbul Medipol Üni., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ftanrikulu@medipol.edu.tr | ORCID: 0000-0002-0654-3140

DOI: 10.36484/liberal.785172

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss.105-123.
Gönderim Tarihi: 25 Ağustos 2020 | Kabul Tarihi: 28 Eylül 2020

Introduction

Human history has recorded numerous examples of millions of people, been forced to leave their home countries for different reasons. Immigrants face the reality of adapting multiple factors, including different languages and cultures.

Throughout different periods of history, Turkey has been exposed to migration from neighboring countries for many reasons like war or civil unrest. However, 3.6 million Syrians living in Turkey is the most extensive mass migration in country's history. It is difficult for countries to manage mass migration, and while they can try to plan or manage movements efficiently, it always results in challenges. When the civil war in Syria first broke out, it was assumed that the war would be over in short time, and asylum seekers would return to their country. Yet, over a brief period, the unrest that started in Syria in 2011 has now become a global issue with an unresolved state and the involvement of international actors (Kirişçi, 2014:5).

Given the fact that conflicts have been going on for many years in Syria, the question whether Syrians living in neighboring countries will *ever* return to their home countries, bears in minds This is frequently discussed in host countries, and there is no an easy answer. This situation does not cause instability but also constitutes an obstacle to take permanent, holistic, and sustainable steps. In case of asylum seekers continue to live in Turkey under temporary protection, they will eventually become permanent citizens of the country. Confronting this reality, Turkey will benefit from taking measures to reduce the adverse effects and adopting long-term holistic social adaptation policies. This study aims to uncover the tendency of Syrian asylum seekers living in Turkey to return to their country using surveys, models, and a descriptive field study.

The method of the study

This research was conducted with Syrians in Turkey, who are over 18 and inhabited Kızıltepe and the city center of Mardin province- where asylum seekers are mostly located. Between the dates 15.07.2019 - 15.09.2019, data collection was completed through face-to-face interviews. The study was conducted with 284 Syrians, and the research was compiled with a questionnaire form containing the socio-demographic characteristics of asylum seekers that used (SASS) the Social Adaptation Self-evaluation Scale (Bosc, Dubini, Polin and et al. 1997).

SASS is a 21-item survey, and it questions four main areas of social functionality: the ability to streamline and cope with work, leisure, family, and the environment. It looks for answers to complementary questions to evaluate the motivations, behaviors, self-perceptions, and interests in different roles that asylum seekers have in their daily lives, as well as their overall satisfaction. The score range of the scale is between 0-60, and adaptation of the scale was developed by Bosc et al., (1997) into Turkish, while validity and reliability studies were performed by Akkaya et al. (2008). In a case where a person gets a score below 25 points, it is thought that there is a problem with social functionality. During the field study, communication with asylum seekers who did not speak Turkish was established through translators who spoke Arabic and Kurdish.

Data Analysis

While analyzing the research data, IBM SPSS 22 statistics package program was used. Descriptive statistics of the data were given as percentage values, arithmetic mean, standard deviation, median, minimum and maximum values. Both the Shapiro-Wilk normality test and Q-Q plots have initially been examined when the data showed normal distribution. However, since the data did not provide normal distribution, the Mann-Whitney U test was used in two independent-samples group comparisons and the Kruskal-Wallis test in more than two independent samples group comparisons. The statistical significance level was accepted as $p < 0.05$.

Demographic Transformation in Syria

The 2011 Syrian civil war and related international migrations point to a significant moment in world political history and the most extreme population mobility. The pre-war population of the Syrian Arab Republic was 22 million- including citizens and residents. Today, according to United Nations (UN) data, the Syrian population has decreased to 16.6 million (Kumaraswamy and Singh, 2016:416). And, since 2011, according to the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 11 million Syrians have had to leave their homes (6.7 million of which were in the country). The Syrian crisis has deepened as the uncertainty in the region persists, and multinational actors are increasingly involved in the Syrian issue. Moreover, as Syria has started to become a multinational rather than a regional problem, all European countries, particularly neighboring countries, have been most affected by this crisis. Within this environment, Turkey, which has a 911 km-long borderline

with Syria, has become the largest refugee-hosting country in the world. According to UN figures, as of January 15, 2012, 9,500 Syrians were living in Turkey, and as of late, on January 9, 2020, the Syrian population in Turkey has continuously increased to current numbers of 3,576,369 ((UNHCR, 2019).

Additionally, according to the Turkish statistical institute (TSI), as of February 2020, Turkey's population has reached 82.3882 with the proportion of Syrians under temporary protection across the country now reaching 4.3% of the Turkish population (TSI, 2020). As a whole, Syrians have asylum seekers in many countries: Lebanon with 914.368 asylum seekers, Jordan with 654.692, and Egypt with 129.210 (UNHCR-Syria Regional Refugee Response, 2019). And, more than a million Syrian war asylum seekers have fled to Europe outside of neighboring countries. In Europe, Germany, which implemented an open-door policy against human drama, is currently home to 770.000 Syrians (Helms, Van Esch and Crawford, 2019:316).

Will Syrians Return to their Home Country?

In Turkey, bureaucrats and politicians initially assumed that the civil war in Syria would end within an abbreviated period, and Syrian would return to their countries when the crisis had ended. But, as the number of Syrians has increased, human mobility has also drastically increased. Indeed, countries can generally plan or organize for migration, an event that happens regularly or is on-demand; however, managing mass migration is also tricky for countries, even those with a comprehensive migration history. Yet, for Turkey, such a mass migration had to be managed within a certain framework of international law because the Syrians taking asylum-seeker status in Turkey (from eastern countries), according to the 1951 Geneva Conventions, are not accepted as refugees. Turkey, under this contract, was obliged to give only refugee status from European countries. Yet, for the first time in international literature, Turkey set a conceptual and legal framework for asylum seekers who enter the country from neighboring countries under the name 'temporary protection'. In this way, Turkey established the legal framework for refugees using the 'Temporary Protection Directive No. 2014/6883, as well, numbered 6458 Law on Foreigners and International Protection 04.04.2013 (Eren,2019:128). Moreover, significant steps have been taken towards health and employment, especially education.

But, the question as to whether Syrians will return to their countries are still among the issues that are frequently discussed in public at this time. In particular, the presence of immigrants is discussed in Turkey just as much as

in Western countries, especially during the election period. In fact, the chief ombudsman Şeref Malkoç, emphasized the permanence of Syrians, stating that

“after such migration and population movements, there appear to be very few returns, according to UN records, with only 20% of refugees returning to their countries. Indeed, 80% of them stay in the country they are visiting. No matter how much we encourage them to return, nearly 80% seems to stay” (www.hürriyet.com., 2017).

According to a social and economic evaluation’s report prepared by a team of 70 experts from the World Bank, t four main factors will be effective in helping Syrians return to their country: security, livelihood, shelter, and basic needs (such as education, health, water, and electricity). Indeed, 103.000 Syrians who took asylum-seeker status in neighboring countries were able to return to their countries. The research reveals that while elderly asylum seekers tend to return more often, those who do not return are mostly families with children (Onder, 2019).

In point of fact, the Syrian regime actually calls for Syrians to return to Syria. However, after hundreds of Syrians have returned, they are arrested, interrogated, or tortured. Shockingly, eyewitnesses and human rights institutions found that almost two thousand Syrians were interrogated after their return. The fact that many of the questioned and arrested people are from the regions under the control of the opponents further increases the anxiety (Loveluck, 2019).

At times within Turkey, politicians, bureaucrats, and administrators raise the issue of the return of the Syrian agenda. Deputy Prime Minister Numan Kurtulmuş stated in 2014,

“it seems that the matter of temporary migrants in Turkey will continue to remain as a matter for more time. Unfortunately, it is unlikely that our brothers, who have left their lands under these conditions and have gone to this land or other countries, will return to their land for a long time. Thus, we need to produce a set of permanent policies to protect the fundamental rights and freedom of our brothers and to solve their problems.” Still, there is often similar controversy in Turkey’s public opinion (www.aa.com.tr, 2014).

In specific, government agencies have tried to encourage voluntary returns through different mechanisms. The Ministry of Interior in this context has authorized the Turkish Red Crescent to process those who want to return voluntarily based on the instruction dated 30.03.2012: The instructions for hosting and the admission of Syrian Arab Republic citizens coming to Turkey

for collective asylum and Stateless Persons residing in the Syrian Arab Republic (Hoffman and Samuk, 2016:9). In this context, according to the report of the Ombudsman institution, 3205 asylum seekers made voluntary repatriation to the country as of 2017 (Ombudsman Institution, 2018: 186).

Overall, since the onset of the Syrian crisis, additional comments have been made on Syrian asylum seekers by both politicians and bureaucrats. Some studies and politicians report that if Syrians are given permanent status, they would not prefer to return to their country after the war. For this reason, giving temporary protection status would be the right choice (Baban, Ilcan, and Rygiel, 2017). Moreover, it is stated in the Turkish Grand National Assembly (TGNA) report that 100.000 asylum seekers who returned to their countries had their temporary protection status removed after the Fırat operation (Turkish Grand National Assembly, 2019:248). In contrast, on the report, prepared by the Ombudsman Institution regarding the Syrian Special Report, it is noted that “the tendency of Syrians to continue staying increases with each passing day. (Ombudsman Institution, 2018:35). Similarly, it is emphasized in the report that policies were determined within the framework of the temporal dimension of the Syrian crisis; however, it is necessary to develop social adaptation policies considering that they might become permanent. Black et.al (2004) reports that for states it is a difficult issue deciding on the legality and humanity of returning asylum seekers to their countries. According to him, three basic conditions are required for the return of asylum seekers: voluntary returns, safety issues, and sustainability. However, these conditions are not fulfilled in Syria, and for this reason, it seems difficult for Syrians to return to their countries before the end of the war in Syria.

On the other hand, there have been asylum seekers who, as a result of civil conflicts and economic-related issues, have migrated from different countries but still returned to their country of origin over time. For example, the migrants who took refuge in Turkey between 1989 and 1990 voluntarily returned to Bulgaria. Likewise, Ethiopian refugees came to their home countries from Somalia and Djibouti between 1984-1986. However, the number of refugees who migrated from Afghanistan, due to ongoing terrorist incidents and instability, had a very low rate of return to their home country. In reality, Afghan asylum seekers, instead, migrated to neighboring countries such as Pakistan, Iran, and Turkey. Although UNHCR or developed countries supported them through return programs, their return efforts weren't very successful (İçduygu and Karadağ, 2018).

Furthermore, the World Bank report states that it may take at least 30 or 40 years for Syria to rebuild and stabilize. In addition, the reconstruction of Syria will involve serious cost. Therefore, in the near future, the conditions don't appear suitable for the return of asylum seekers, both in terms of time and cost (World Bank, 2017).

The Effect of Uncertainty in the Region on Returning Asylum Seekers

Between 2011 and 2015, the Assad regime-controlled less than a fifth of the Syrian territory. Yet, with the support of Iran and Russia under the Damascus administration, Assad has regained two-thirds of the land. Additionally, in 2016 and 2018, Turkey created a security corridor with the Fırat and Olive Branch Operations. In addition, the Afrin and Jarabulus regions were also added to the corridor and are now under Turkey's control. Turkey intended to create a safe area as a base to purify the area from terrorists and facilitate the return of Syrians. However, the conflict continued in the region, and the Assad forces, who did not comply with the agreements made after Sochi in Idlib, caused a new wave of immigration. Rather than returning asylum seekers to safe districts in Turkey, Turkey began to see the influx of immigration from Idlib to Turkey increase (Aktürk, 2019).

On the ground, the military attacks of Russia and Iran against Idlib have encouraged the regime and forced the processes in the region into uncertainty. For this reason, the atmosphere of insecurity has caused those asylum seekers in neighboring countries to lose their hope of returning to Syria (Parker, 2019). Increasing rocket attacks of the terrorist organization YPG against Kilis province, and the anxiety of the desired terrorist state to be established in the region, have forced Turkey to take active measures in conducting military operations. Thus, Turkey felt compelled to create safe zones in the region with a depth of 32 km and 460 km, extending free areas from terror along the borderline. Despite the fact that financial support was requested from the international community on this matter, in the past period, the expected support was not received (Alptekin, 2019). However, President Erdoğan declared that he wanted to establish a safe zone with or without US support (Mckay, 2019). In this manner, Turkey has struggled in many areas to reduce the influx of new immigrants in Turkey and to sustain a return of asylum seekers, either through diplomacy or the creation of a safer zone. First, the Geneva process was initiated within the UN, but as time passed, the negotiations proved unsuccessful. Therefore, Turkey entered into a search for a diplomatic alternative. Under

the leadership of Russia, Turkey, and Iran, as the guarantor country's status, started negotiations in Astana in the hope that the wars in the region would be resolved through diplomatic means. The Parties made short, medium, and long-term plans on mostly free and fair elections and the establishment of the constitution, which received the approval of the Syrian people. With the agreement, it was announced that the patrol forces of the three countries in Idlib, Latakia, Hama, and Aleppo regions would take part as controllers and observers, aiming to prevent possible conflicts and monitor violations of the ceasefire (Cengiz, 2020:204). Despite these measures, the attacks of the Assad regime on Idlib continued. Finally, the Esad regime attacked the Turkish Armed Forces' observation sites, and 8 Turkish soldiers were killed. In response to this, Turkey reported that 80 regime troops were also killed (www.bbc.com.tr, 2020). While diplomatic relations in the region have gained momentum, the regime's attacks and the Russian and Iranian equation deepen instability in the region. So, as a result, the conditions required to provide returns have become more complicated, and asylum seekers who were thinking of returning have become increasingly hesitant and often tend to give up.

Despite all, the international migration organization has encouraged those who fled the country due to civil wars, economic and political instability to return to third countries or their own countries, and settlement of more than 150.000 people from Turkey to 16 other countries has been completed. International institutions and immigration authorities support migrants whose asylum requests are rejected or who have not been able to reach the destination country on the condition that they return. Alongside Syrians, Pakistanis and Afghans are also being assisted in returning to their countries.

Peace Spring Operation and Istanbul Elections

After the Olive Branch, Fırat Shield, and Peace Spring operations partially made in the north of Syria, it is reported by official institutions that asylum seekers have returned. However, they disclose different data on the exact number. Despite this, the Minister of Justice Abdülhamit Gül did give a number after the operations by stating, "315000 Syrian brothers returned to their own country in Syria. As the safe areas in Syria occur, all guests will return to their countries" (Acet Ince, 2020:67). Both local governments and governorates desire to facilitate returns by supporting those who want to return, and after this process, Turkey has frequently begun to emphasize that it would provide a safe zone for the return of asylum seekers, yet at the same time, the Turkish Representative of the EU Delegation, Christian Berger, pointed out that

“rather than return, the focus needs to be on the integration of Syrians, {and} there is a need to ensure security and stability in Syria in order to obtain mass rotation of returns (www.dw.com.tr, 2018).

Since 2011, administrative and legal changes have been made for Syrians to receive access to basic rights in different fields, from education to health and employment. It was even on the agenda for Syrians to become citizens with President Erdogan, stating, in Kilis province, that they were working on providing Syrians with citizenship opportunities, *“I believe that among our brothers, there are those who want to become citizens of Turkey”* (www.hurriyet.com.tr,2016). In regard to skilled labor, public opinion in Turkey is that talented asylum seekers went to the Western countries while unskilled Syrians stayed in Turkey. Therefore, the proposal to make qualified Syrians legal citizens was advanced, albeit partially. However, after 2015, the presence of Syrians in social media and public opinion has heightened the debate, and as a result of increased responses, decision-makers and politicians have signaled a policy change regarding immigrants.

Moreover, in the general and local elections held in recent years, stereotypes and prejudices related to Syrians have been promulgated by political parties during the selection process. Particularly in the polls conducted in local elections, politicians expressing their discomfort about Syrians have forced the political parties to make policy changes. This was especially prevalent in the election on the 23rd of June 2019, with the AK Party, in which Istanbul’s loss to the CHP had been attributed by the central government to the Syrians and appeared to have greatly influenced the election. Accordingly, CHP won the election. After the election, although the decision of the governorship of Istanbul to send the informal Syrians to the provinces where they are registered is not related to the election, some circles reported that the election results were effective in this decision. In the press release, titled “irregular migration, unregistered Syrians, informal employment”, the governor’s office announced that 16,423 illegal immigrants were sent to the removal centers, and 4,500 Syrians in the province were sent to designated accommodation centers between the dates of July 12 and August 25, 2019 (Istanbul Governorship, 2019).

Survey Details

In the study, 52.1% of asylum seekers were women, 32.4% were between 24-29 years old, 35.9% were high school graduates, 52.5% were married, and 64.8% had children. It was also discovered that most of those who had children (58.7%) had more than three children. In addition, 3.9% of the Syrian who participated

in the study had two individuals in their family, and the majority of them were students (39.4%, 25.7) and housewives (24.6%, 25.0%), both in their countries and in Turkey. And, reasons for migrating to Turkey differed: 88.0% of them left the country because of the war; 27.1% chose to migrate to Turkey because of relatives in Turkey, most of which had lived in Turkey for more than four years. For living conditions and overall adjusting, 67.3% of them perceived their living conditions as moderate; 26.4% of them had difficulty in communication due to language differences, 25.7% wanted to have a professional job in a few years, and 56.3% of them did not consider returning to their country.

Table 1. Gender

Gender	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Female	87	58.8	61	41.2
Male	73	53.7	63	46.3

In Table 1, the opinions of asylum seekers participating in the study on returning to their country by gender are given. It was found that 58.8% of women and 53.7% of men did not consider returning to their country.

Table 2. Age

Gender	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
18-23 years	40	44.0	51	56.0
24-29 years	52	56.5	40	43.5
30-35 years	28	62.2	17	37.8
36-41 years	17	73.9	6	26.1
42 years and above	23	69.7	10	30.3

Table 2 shows the opinions of asylum seekers participating in the study on returning to their country by age groups. While most of the individuals aged 18-23 (56.0%) who participated in the study considered returning to their country, it was found that most of the individuals over the age of 24 did not consider returning to their country.

Table 3. Educational Level

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Illiterate	2	50.0	2	50.0
Literate	14	87.5	2	12.5
Primary School graduate	19	63.3	11	36.7
Secondary School graduate	24	64.9	13	35.1
High School graduate	53	52.0	49	48.0
Bachelor's Degree	48	50.5	47	49.5

The opinions of Syrian participating in the study on returning to their country by educational degrees are shown in Table 3. It was found that 50.0% of illiterate individuals, 87.5% of literate individuals, 63.3% of primary school graduates, 64.9% of secondary school graduates, 52.0% of high school graduates, and 50.5% of university graduates did not consider returning to their country.

Table 4. Marital Status

Marital Status	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Married	86	57.7	63	42.3
Single	46	47.9	50	52.1
Spouse-dying individuals	20	74.1	7	25.9
Divorced individuals	8	66.7	4	33.3

According to the marital status of the Syrians participating in the study, the idea of returning to their country is given in Table 4. The findings were that 57.7% of married individuals, 47.9% of single individuals, 74.1% of spouse-dying individuals, and 66.7% of divorced individuals did not think about returning to their country.

Table 5. Families with Children

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Families with Children				
Yes	112	60.9	72	39.1
No	48	48.0	52	52.0
Number of Children (n=184)				
1- 2	18	40.9	26	59.1
3-4	39	59.1	27	40.9
5 and above	55	74.3	19	25.7

The opinions of asylum seekers participating in the study on returning to their country by the families with children are shown in Table 5. The findings showed that 52.0% of individuals without children and 39.1% of individuals with children were considering returning to their country. Considering the idea of returning to the country, based on the number of children, showed that while most of the individuals who had 1-2 children (59.1%) considered returning to their country, it was found that individuals with three or more children did not think of returning to their country.

Table 6. Family Members

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
2-4	24	42.1	33	57.9
5-7	70	55.6	56	44.4
8 and above	66	65.3	35	34.7

The opinions of asylum seekers participating in the study on returning to their country by the number of family members are given in Table 6. It was found that most of the participants (57.9%) who had 2-4 family members considered returning to their country, while most of the participants who had five or more family members did not consider returning to their country.

Table 7. Reasons of Leaving Own country

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Due to war	138	55.2	112	44.8
After losing loved ones	6	75.0	2	25.0
Completing education (for self or children)	10	50.0	10	50.0
Due to spouse	1	100.0	0	0.0
Finding a job	5	100.0	0	0.0

In the study on returning to their country, reasons for leaving their own country are shown in Table 7. It was found that 55.2% of individuals left their country due to war, 75.0% of the individuals lost their beloved ones, 50.0% of the individuals had intended to receive education for their own or their children, and all of the individuals who had a spouse or wanted to find a job did not think of returning to their country.

Table 8. Reason Why They Chose Turkey

The reason why they chose Turkey	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Love of Turkey	27	57.4	20	42.6
Having relatives in Turkey	43	55.8	34	44.2
Turkey is a neighboring country	32	56.1	25	43.9
Turkey is an Islamic state	10	76.9	3	23.1
Turkey accepts them into the country	18	43.9	23	56.1
Turkey is safe	12	50.0	12	50.0
Similarities in terms of culture and tradition	9	69.2	4	30.8
To have a job	9	75.0	3	25.0

The reasons why Syrian refugees chose Turkey were presented in Table 9. 57.4% of those individuals chose Turkey due to a general fondness to the country; 55.8% had relatives in Turkey; 56.1% chose Turkey because it was a neighboring country; 76.9% chose Turkey because it is an Islamic state; 43.9% chose Turkey because Turkey accepted them into the country; 50.0% chose Turkey because they found the country safer in comparison; 69.2% chose Turkey because it has similarities to their country in terms of culture and tradition, and 75.0% of those individuals chose Turkey because of current jobs. All groups listed prior did not think of returning to their home country.

Table 9. Staying Time in Turkey

Staying time in Turkey	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Less than 5 years	46	48.9	48	51.1
5 years and more	114	60.0	76	40.0

According to the period of staying time in Turkey listed in Table 9, 51.1% of individuals who have lived in Turkey for less than 5 years thought of returning to their home country, while 60.0% of those whose period of living time in Turkey was 5 years and over did not think of returning to their home country.

Table 10. Assessment of Living Conditions

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Good	29	74.4	10	25.6
Moderate	112	58.6	79	41.4
Bad	19	35.2	35	64.8

The opinions of asylum seekers participating in the study on returning to their country, specific to the assessment of living conditions, are shown in Table 10. As reasons to stay in Turkey, 74.4% of the individuals who evaluated their living conditions viewed them as satisfactory and 58.6% of the individuals assessed their conditions as above satisfactory. In contrast, 64.8% of the individuals who evaluated their conditions as poor thought of returning to their country.

Table 11. Challenging in Turkey

	Yes		No	
	Number (n)	Percentage (%)	Number (n)	Percentage (%)
Language (not being able to communicate)	38	50.7	37	49.3
Social environment (humiliation, exclusion, racism)	27	46.6	31	53.4
Economic difficulties	28	43.8	36	56.3
No challenging cases	45	83.3	9	16.7
Homesickness	5	71.4	2	28.6
Problems with a travel permit	9	69.2	4	30.8
Problems with university acceptance	2	40.0	3	60.0
Not finding a good job	6	75.0	2	25.0

According to the most challenging situation in Turkey as presented in Table 11, the results showed that the following asylum seekers with related percentages did not consider returning to their country. Along with this, the most challenging situation in Turkey was the language barrier (not being able to communicate), and the percentage was 50.7%. While those with no challenging cases were 83.3%, there were multiple other issues that were considered challenging to the asylum seekers: homesickness was 71.4%, 69.2% for those who had problems with traveling permits, and the percentage of difficulty in finding a good job was 75.0%. It was found that individuals who had difficulties in the social environment and considered returning to their country were based on multiple issues: humiliation, exclusion, racism at 53.4%, economic challenges at 56.3%, and trouble entering the university at 60.0%.

Table 12. Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS) scores of the asylum seekers participating in the study (N = 284)

Scale	Mean \pm SD	Median (Min-Max)
SASS	26.07 \pm 8.29	26.00 (0.00-51.00)

It was found that the total Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS) score average of the asylum seekers participating in the study was 26.07 \pm 8.29, as presented in Table 13. It appears that the level of social adaptation of asylum seekers, in general, is moderate.

Table 13. Comparison of the scores of the asylum seeker's Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS) according to returning to their country

	SASS Totals
Yes	25.91±8.91
No	26.28±7.45
p*	0.875

*Mann Whitney U test

A comparison of the scores of the asylum seekers' Social Adaptation Self-evaluation Scale (SASS) is presented in Table 13. It was found that asylum seekers' opinions on returning to their country did not affect their SASS average score ($p>0.05$).

In this study, SASS mean scores and the socio-demographic characteristics of asylum seekers were compared and analyzed. There was no statistically significant relationship between the socio-demographic characteristics of the asylum seekers participating in the study and the SASS mean scores ($p>0.05$). This result shows that the citizens of Kurdish and Arabic origin, who know Kurdish and Arabic and are mostly Muslim, live in the Mardin region where the study is carried out and have social harmony within their Syrian communities with similar characteristics. In fact, they were not affected negatively, but in contrast, they easily adapted.

Conclusion

Since the 2011 Syria crisis, terminologies, such as 'temporary training centers, temporary protected status, and Ansar-immigrant', have reflected Turkey's viewpoint toward the Syrians. Between 2011 and 2015, administrative and legal regulations were designed under conditions of temporality. After 2016, significant changes were made regarding education, health, and employment, especially the international protection law (Tanrikulu,2018). Although making Syrians citizens were briefly discussed, this idea was abandoned due to reactions within domestic public opinion. After 2016 and following Turkey's general and local elections, the issue of Syrians has become the subject of political debate, and the idea that the presence of Syrians has influenced the election results has taken hold within the political parties. Subsequently, Syrian returns were supported by local and central governments with recommendations for safe zones being offered as an alternative. Therefore, the Syrian crisis has become a global issue rather than a regional issue. Although it was expected that a stable and comprehensive reconciliation would be achieved in Syria with the agreements of Astana and Sochi,

the attacks on Idlib caused a loss of hope. With Turkey's Peace Spring, Olive Branch, and Fırat Shield operations, the return of Syrians to their country has now been encouraged. Instead, these operations have resulted in Turkey seeking the return of asylum seekers and the implementation of safe zones. Despite requesting support from many countries and institutions regarding the safe zone, the expected support has not been received; therefore, not nearly as many voluntary returns have taken place as Turkey as had been expected.

In the Syrian crisis, which has now lasted over 9 years, the time factor continuously plays an important role in determining whether Syrians are permanent or temporary. Since their first arrival, Syrians who took asylum in Turkey at an early age or were born in Turkey now tend to feel like citizens of the country. As long as migration is well-managed, it has the potential to increase positive outcomes rather than the negative. However, if it is not managed well, it may contain significant risks.

In summary, many factors will affect Syrian voluntary returns. First of all, it seems unrealistic to expect the end of the war environment and safe and secure conditions to return to Syria. Although diplomacy continues in the medium and long-term, these negotiations have mostly been interrupted. Even if permanent peace is established, it is thought that the construction of Syria, employment opportunities, and basic needs will take a long time to recover.

Therefore, the environment that would have formed the return of Syrian in the short, medium, and long term are quite remote. In addition, although there is a tendency for the elderly or people who have spent some of their lives in Syria to return, this research shows that they have adapted over time, and the tendency to return is gradually decreasing. At the same time, asylum seekers who firstly lived in camps now live in cities, and 95% have managed to make a living. Moreover, Syrians, who have since spread to 81 provinces in Turkey, continue to make a livelihood either in business life or working in different sectors. In this context, their tendency to return to Syria will continue to decrease due to the fact that they have created both a steady life and emotional ties.

By addressing the current situation of Syrian from multiple perspectives, this research is significant in terms of both determining the situation and effectively understanding and analyzing the return trends. In the field research, conducted by face to face interviews with 284 Syrian living in Mardin province between the dates 15.07.2019 and 15.09.2019, the return tendencies were examined. According to the research results. First, together with 58.8% of women and 53.7% of men, most asylum seekers do not want to return to their home country. Second, most of the individuals over the age of 24 (56.5% of

those in the age group 24-29, 62.2% of those in the age group of 30-35, 73.9% of those in the age group of 36-41, 69.7% of those in the age of 42 and over) do not consider returning to their home country. When questioned about returning to their country, and according to the education levels of the Syrian, (from the literate to university graduate including 50.0% of illiterate individuals, 87.5% of literate individuals, 63.3% of primary school graduates, 64.9% of secondary school graduates, 52.0% of high school graduates, and 50.5% of university graduates), the majority of the Syrian do not want to return to their home country. Our findings confirm that 57.7% of the married who form the majority, according to their marital status, do not want to return to their home country. We also find that the majority, 60.9% of the asylum seekers with children, do not want to return to their home country, and as the number of children increases, the idea of returning to the country decreases. In fact, the number of Syrian children who were born in Turkey and continue their education in Turkey are not to be underestimated, and Syrian families tend to take up permanent jobs due to their children's educational processes. Clearly, this situation affects their voluntary return decisions. Other findings of this study show that 55.6% of those who have 5-7 individuals living in the family and 65.3% of those who have 8 or above individuals do not want to return to their home country. As the number of individuals in the family increases, the idea of returning decreases. When examining why Syrians chose Turkey, this study has found that 55.2% of those who responded 'due to war' do not want to return to their country. Although there were alternative countries for Syrians who were forced to flee their country, such as Jordan, Lebanon, Iraq, and Egypt (all with similar language, culture, and history), more than 64% arrived in Turkey.

Generally, as a result of this study, it is clear that the majority of Syrians in Turkey with a living period of 5 years and more, 60%, do not want to return to their home country. An important point emphasized by the literature is the relationship between the long period of stay in the host country and the less desirable alternative of returning to the home country. Evidently, there are many examples in the world that confirm this relationship, and especially after the fifth year in an immigrant country, the asylum seeker's tendency to return very rapidly decreases while their tendency to stay permanently increases.

References

- Acet İnce, Gül (2020), "Uluslararası Hukuk Bağlamında Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı Harekatları", *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1 (1) , 65-92 .
- Aktürk, Şener (2019), "Turkey's Operation Peace Spring and the Battle for a Free Syria": *Trt world research center policy outlook*, https://researchcentre.trtworld.com/images/files/policy_briefs/Turkey-Op-Peace-Spring.pdf
- Akkaya, Cengiz, Sarandöl, Aslı, Esen-Danacı, Ayşen, Sivrioğlu, E.Yusuf, Kaya, Ender and Kırılı, Selçuk (2008)," Sosyal Uyum Kendini Değerlendirme Ölçeği (SUKDÖ) Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirliği,*Türk Psikiyatri Dergisi*, 19(3), 292-299.
- Alptekin, Hüseyin (2019), "Suriye'de Oluşturulacak Güvenli Bölgede Taraflar ve Tutumlar", April 2019, Nu. 278, Seta Analiz, İstanbul.
- Anadolu Ajansı (2014)," Yeni göç dalgaları kapıda",24 October 2014, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/yeni-goc-dalgaları-kapıda/98227> (accessed on 01 March 2019).
- Baban,Fevzi. Ilcan,Suzan. ve Rygiel Kim. (2017), "Syrian refugees in Turkey: pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43:1, 41-57.
- Bbc (2020), "İdlib'de Türkiye ve Suriye ordularını karşı karşıya getiren çatışma hakkında neler biliniyor",3 February 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51355155>
- Black, Richard, Koser, Khalid, Munk, Karen,Atfield, Gaby,D' Onofrio ,Lisa ve Tiemoko Richmond.(2004), "Understanding Volunteering Return", Home Office Online Report 50/4.
- Bosc M, Dubini A, Polin V. ve et. al. (1997), "Development and validation of a social functioning scale, the Social Adaptation Self-evaluation Scale", *Eur Neuropsychopharmacol*, 7 (Suppl 1): 57-70.
- Cengiz, Sinem (2020)," Assessing the Astana Peace Process for Syria: Actors, Approaches, and Differences", *Contemporary Review of the Middle East*, 7(2), 200–214. <https://doi.org/10.1177/2347798920901876>
- Deutsche Welle (2018), "Türkiye'deki Suriyelilerin Geri Dönüşü Mümkün mü?" <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyedeki-suriyelilerin-geri-d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F%C3%BC-m%C3%BCmk%C3%BCn-m%C3%BCa-46297498>
- Eren, Esra Yılmaz (2019), "Is Temporary Protection Eternal? The Future of Temporary Protection Status of Syrians in Turkey", <https://doi.org/10.33182/bc.v9i2.718> July-December 2019 Volume: 9, No: 2, pp. 125 – 134.
- Helms, Ludger, Femke Van, Esch ve Beverly, Crawford (2019), "Merkel III: From Committed Pragmatist to 'Conviction Leader'? German Politics", 28:3, 350-370, DOI: 10.1080/09644008.2018.1462340
- Hoffmann,Sophia ve Samuk. Sahizar (2016), "Turkish Immigration Politics and the Syrian Refugee Crisis", *Working Paper Research Division Global Issues*, 2016/No. 01, March 2016 SWP Berlin.
- Hürriyet (2017), "Suriyelilerin yüzde 80'i kalacak gibi duruyor" <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/malkoc-suriyelilerin-yuzde-80i-kalacak-gibi-gorunuyor-40336827>
- Hürriyet (2019), "Adalet Bakanı Gül: 315 bin Suriyeli memleketine döndü", 2 March 2019, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/adalet-bakani-gul-315-bin-suriyeli-memleketine-dondu-41135354>

- Hürriyet (2016), Cumhurbaşkanı Erdoğan: Suriyelilere vatandaşlık imkânı vereceğiz”, 2 July 2016, <https://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-suriyelilere-vatandaslik-imkani-verecegiz-37304608>
- Istanbul Governorship (2019), Dzensiz Göç, Kayıtsız Suriyeliler ve Kayıt Dışı İstihdam İle İlgili Basın Açıklaması”, 15 October 2019, <http://istanbul.gov.tr/duzensiz-goc-kayitsiz-suriyeliler-ve-kayit-disi-istihdam-ile-iligili-basin-aciklamasi>
- İçduyu, Ahmet ve Karadağ, Sibel (2018), “Afghan Migration Through Turkey to Europe”: Seeking Refugee, Forming Diaspora, And Becoming Citizens. *Turkish Studies*, 19(3), 482-502.
- Kirişçi, Kemal (2014), “Syrian Refugees and Turkey’s Challenges: Going Beyond Hospitality” The Brookings Institution, Washington, DC. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Syrian-Refugees-and-Turkeys-Challenges-May-14-2014.pdf>
- Kumaraswamy P. ve Manjari Singh (2017), “Population pressure in Jordan and the role of Syrian refugees”, *Migration and Development*, 6:3, 412-427, DOI:10.1080/21632324.2016.1141500.
- Loveluck, Louisa (2019), “Assad urged Syrian refugees to come home. Many are being welcomed with arrest and interrogation”, June 2 2019, https://www.washingtonpost.com/world/assad-urged-syrian-refugees-to-come-home-many-are-being-welcomed-with-arrest-and-interrogation/2019/06/02/54bd696a-7bea-11e9-b1f3-b233fe-5811ef_story.html
- Mckay, Hollie (2019), “Turkey to create ‘safe zones’ in Syria - with or without US support”, January 28 2020”, <https://www.foxnews.com/world/erdogan-insists-safe-zones-in-syria-will-enable-refugee-return-others-express-skepticism>
- Onder, Harun (2020), “The Mobility of Displaced Syrians An Economic and Social Analysis”, February 6 2019, World Bank, <https://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-mobility-of-displaced-syrians-an-economic-and-social-analysis>
- Ombudsman Institution (2018), “Special Report for Syrians in Turkey”, 2018, Ankara.
- Parker, John (2019), “Between Russia and Iran: Room to Pursue American Interests in Syria”, Center for Strategic Research Institute for National Strategic Studies National Defense University, January 2 2019, https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/INSS_Strategic-Perspectives-27.pdf
- Tanrıkulu, Faik (2018), “Suriye Krizi Sonrası Türkiye’deki Sığınmacıların ve Göçmenlerin Eğitimi: Geçmiş, Bugün ve Gelecek Perspektifleri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3.
- Turkish Statistic Institute (TSI) (2020), “Turkish Population” <http://www.tuik.gov.tr/HbGetir-HTML.do?id=33705>
- Grand National Assembly of Turkey (2019), “Göç ve Uyum Raporu” https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/docs/2018/goc_ve_uyum_raporu.pdf
- UNHCR (2019), “Syrian Regional Refugee Response” <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/36>
- UNHCR (2019), “Global Trends Forced Displacement in 2018”, <https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/5d08d7ee7/unhcr-global-trends-2018.html>
- World Bank (2019), “The Toll of War the Economic and Social Consequences of the Conflict in Syria”, <https://www.worldbank.org/en/country/syria/publication/the-toll-of-war-the-economic-and-social-consequences-of-the-conflict-in-syria>

Syrian Refugees and Peaceful Coexistence: Dining Spaces as Contact Points¹

H. Bahadır Akın* & Yılmaz Seçim** & Şeyma Akın***

Abstract

Due to the civil war in Syria, Turkey has experienced a flow of refugees affecting many regions within the country since 2011. Konya -as one of the major cities in the country- received more than one hundred thousand people, thus being one of the big cities confronted with problems related to immigration. This study is based on the idea that the prejudice and negative attitudes can be reduced by increasing contact points among refugees and locals. With the assertion that along with routine daily relationships, places for dining -which are one of the first entrepreneurial initials of refugees- are ideal places for contact for these groups. A survey was carried out in Konya with 423 locals and four interviews were conducted with Syrian restaurant owners. The results of MANOVA show that besides having any type of contact, visitors of the restaurants run by foreigners have less negative perceptions towards Syrian refugees.

Keywords: Contact, Syrian Refugees, Prejudice, Konya, Migrant restaurants, Immigration.

Suriyeli Sığınmacılar ve Barış içinde Birarada Yaşama: Temas Noktası Olarak Yeme İçme Mekânları

Öz

Suriye'deki iç savaş sebebiyle, 2011 yılından bu yana Türkiye pek çok bölgesini etkileyen bir sığınmacı akımıyla karşı karşıyadır. Ülkenin büyük şehirlerinden biri olan Konya yüz binin üzerinde sığınmacı gelişiyile uzun zamandır göçten kaynaklanan problemlerle yüzleşmektedir. Bu çalışma, zaruri göçle ülkeye gelenlere karşı sergilenen önyargı ve olumsuz tutumların, sığınmacılarla yerel halk arasındaki temas noktalarının artırılmasıyla azalacağı fikri üzerine kurulmuştur. Günlük rutin ilişkiler yanında, çeşitli ülkelerden sığınmacıların genelde ilk ticari girişimleri olan yeme içme mekanlarının, bu çalışmada tatlıcı ve lokantaların, gruplar arasında temas için ideal noktalar olduğu düşünülmektedir. Konya'da -bir proje kapsamında- bu konuda yerel halktan 423 kişi ile bir anket gerçekleştirilmiş, ayrıca dört Suriyeli yeme içme mekanı sahibiyile de temas ve Türklerin ilgisi üzerine mülakatlar yapılmıştır. Araştırmada temel olarak nicel verilerin temasa ilişkin sorularda farklılık gösterip göstermediği varyans analizi kullanılarak anlaşılmaya çalışılmıştır. MANOVA sonuçları genel olarak temasın ötesinde, yabancıların işlettiği mekânları ziyaret edenlerin Suriyelilere karşı daha düşük olumsuz algıya sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Temas, Suriyeli Sığınmacılar, Önyargı, Konya, Göçmen lokantaları, Göç.

¹The data collection process of this work was supported by Necmettin Erbakan University Scientific Research Projects unit (BAP) under Grant (number 181222002) which was conducted by the first two authors. The emphasis on contact hypothesis is the contribution of the third author. The paper was previously presented orally in ICSES 2018 Congress, Budapest and its abstract was printed in the book of abstracts. No potential conflict of interest was reported by the authors.

**Prof. Dr. | Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi
bahadirakin@gmail.com | ORCID: 0000-0003-1352-6338

***Dr. Öğr. Üy. | Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi
ysecim@erbakan.edu.tr | ORCID: 0000-0002-9112-7650

****Öğr. Gör. | Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yabancı Diller Y.O.
sakin@erbakan.edu.tr | ORCID: 0000-0002-2000-2287

DOI: 10.36484/liberal.786122

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss. 125-144.
Gönderim Tarihi: 26 Ağustos 2020 | Kabul Tarihi: 29 Eylül 2020

Introduction: The Refugee Crisis in Turkey

The civil war has led to huge migration waves from Syria to especially neighbouring countries since 2011 and Turkey has experienced a refugee problem especially in bordering regions but also in Istanbul and other big cities (for details, see Akcapar & Simsek, 2018; Alp, Apiş, Hazneci, Küçükçavuş & Ertunç, 2018; Erdoğan, 2015; Erdoğan, 2017; İçduygu & Şimşek, 2016; Kirişçi, 2014). These migration waves were first considered as a humanitarian crisis; however, their settling down in cities and their participation in economic life, and the increasing governmental expenses caused hostility and even hate among Turks from different ideological backgrounds towards refugees over the past years. Due to ongoing conflicts in Syria, it seems that new waves of forced migration will be experienced from Syria to Turkey. Besides, Turkey is a more stable country and a migration culture is arisen as mentioned by Sirkeci (2017) “emerging Turkish-Syrian culture of migration would be just another driver to maintain flows from Syria to Turkey in the near future” (p. 138). On the other hand, with public messages of statesmen made recently, one can notice the change in discourse from considering Syrians as guests to the inability to admit more Syrian refugees and even allowing them to continue to immigrate to Europe by opening borders. The change in discourse is to an extent related to economic conditions and at the same time this hostility towards Syrians harms the ruling Justice and Development Party (Ak Parti) in its domestic policies.

Konya is known as a relatively pious and conservative city has a population of more than two million and a deep-rooted history. It has a significant industry based on production and is integrated with the outer world. Furthermore, Konya is the only metropole that had the highest support for the Justice and Development Party in the latest elections. Approximately 70-80 % of the population –a much higher rate than the average of the rest of the country– favours conservative parties. Official figures show that about 110.000 Syrian refugees have settled in Konya since 2011, which makes about 5 percent of the urban population (İstatistikler, Geçici Koruma, 2019). Syrian refugees are settled by the Directorate of Migration Management to certain areas within the city. They make their living by working as cheap labour in various fields, but some has their own small businesses such as restaurants.

Easy to say that local people of Konya have –to some extent- a negative perception (for example see Koyuncu, 2018: 185; Quadır & Çimen, 2018: 337) towards Syrians as it is the case probably in many parts of Turkey (Karataş, 2015; Özdemir, 2017; Taştan, Haklı & Osmanoğlu 2017; Tümeğ, 2018) and

even getting worse according to a recent survey (Sade, 2019). It is highly likely that a great part of the Syrians who have been living in Konya for about 8 years will not return to their country at least in the short or medium-term. Children of these people started school here, they set up their lives here, and there are no signs that the issues in Syria will be settled soon. Therefore, overcoming prejudice and negative perceptions of locals and Syrians towards each other will lead to better policy making for the future of both groups and will smooth the path for policies of the Turkish government.

This study is based on the idea that increasing contact of both groups will have an effect on the overcoming or decreasing prejudice. Spaces which enable easier contact to the other group are mainly either related to work in some way (such as repairs, gardening in households or workplaces) or places for dining. This study assumes that especially Turks with strong bias against Syrians will be affected positively when visiting dining places owned by Syrians, and when having a simple trade or voluntary relationship. Thus, a survey has been conducted to understand this phenomenon.

Contact Hypothesis and Its Implication for the Refugee Problem

In this study, we refer to Gordon W. Allport's intergroup contact theory, though it needs to be pointed out that it is not a study based on the theory. Allport's intergroup contact theory (1954) is very prominent, applied broadly and developed within many disciplines. In his book "The Nature of Prejudice" of 1954, where he discusses concepts around prejudice in detail, he gives a broad look and handles issues like values and judgements, group formations and how they shape our perceptions, and on what levels group differences are perceived. He also differentiates between types of contact and sentiments it arouses, and evaluates ways to overcome tensions and prejudice. Furthermore, Allport has a detailed analysis on how contact changes, and thus explores group formations and in what way values shape them. He also handles differences, what factors lead to these differences and how stereotypes are formed. Then, he looks into various stages of human development and whether and how intergroup contact leads to a better understanding. As stated before, the aim of this study is not to provide a detailed analysis of the intergroup contact theory, but some concepts, factors and analysis related to the theory will be handled briefly and discussed in the conclusion part of this paper. Some concepts and approaches of the theory will be used to understand the phenomenon as described above.

Allport (1954: 262-263) maintains that contact does not always lead to friendly relationships and supports his view by referring to the Jews in Germany in the 1800s because the period was a peaceful one but could not prevent the Holocaust. To understand this phenomenon, he classifies the characteristics of contact and categorizes them in terms of quantitative and qualitative aspects. Thus, aspects like frequency, duration, number of persons who are involved and variety; and status of members, status of the group, status of the relationship, type of relationship etc., all play an important role in determining the nature of the contact. However, there are also determiners related to the context of the contact; thereby, factors like segregation or voluntary contact determine the outcome of the contact. Another significant classification of Allport is the area of contact, because contact related to occupation, religion or residence will all have a different impact on the nature of contact.

There have been many studies based on Allport's contact theory, especially over the past twenty years. One might say that each of them has a different approach on how to implement the theory; thus, some explore the effects of various factors on the outcomes of intergroup contact, others analyse the differences among types of groups or some choose to look into cross-national issues to understand intergroup contact. Therefore, many scholars used Allport's intergroup contact theory to carry out studies on how contact affects our perception and behaviour towards the other. One of the scholars who needs to be mentioned in this context is certainly Pettigrew. In his article "Intergroup contact theory" (1998), he outlines Allport's theory, refers to studies based on the theory in the 70s, 80s and 90s and points out that the majority of them provide positive results of contact (1998: 68). He further determines which aspects need to be enhanced for the theory to be strengthened. Thus, he defines four main areas that need to be addressed and proposes some methods for researches in the field. For instance, he claims that there is no mention about the process of contact and that the problem of generalization is not properly elaborated. He also stresses the importance of psychological and social factors, highlighting that emotions play an important role in contact (1998: 70-73). Besides, Pettigrew (1998: 69) draws attention to the need for further research, for instance in terms of longitudinal studies; which is taken into consideration with later studies, an example of which is by Vezzali, Giovannini and Capozza (2010). In that sense, it is possible to say that later studies are usually based on Pettigrew's analysis. Pettigrew himself, along with Tropp, continued his studies on intergroup contact theory and focussed on issues related to implementation of the theory (Pettigrew & Tropp, 2006; Tropp & Pettigrew, 2005). For instance, they analysed studies in order to understand

problems in the implementation of the theory and how the results of such studies can be extended and generalised so it is possible to apply it to other studies. Therefore, there have been many studies related to conflict and contact, thus leading to different theories and approaches on how to handle them. Böhm, Rusch and Baron (2018: 12-13) address this issue and point out in their article that there is a need for a common semantic framework, because there are various studies on conflict which apply different types of theory, and for an integration of theories and methods from other disciplines.

Many studies focus on majority and minority group perceptions and relations because they usually provide grounds for prejudice and hostile behaviour. A study which focussed on the relation between majority and minority group and their perceptions towards each other was conducted by Sarigil and Karakoç (2016). Here, they tried to understand how religious identification, (ethno-) nationalism and intergroup contact affect the relationship between Turks and Kurds in Turkey. They found that although religion is an overarching element for these groups, it has got no significant positive effect in overcoming bias and prejudice (2016: 4). A further significant result was that Turks who align themselves with the Turkish state, have stronger national identification or tend to vote for MHP (Nationalist Action Party, a right-wing political party) have lower ethnic tolerance (2016: 11-13). However, this study also reveals that more contact leads to more positive outcomes.

Intergroup studies have mainly focussed on the relationship between the majority and minority groups and their perceptions and attitudes toward each other. Hendriks, van Doorn and van Ewijk (2015) address this issue from a different angle that is, they focus on attitudes between minority groups – here between Turks and Moroccans living in the Netherlands to understand inter-minority attitudes. They found out that compared to Moroccans, Turks have more social distance. They also discovered that strong ethnic identification seemed not relevant for outgroup attitudes. Furthermore, the study revealed that strong identification with the host society led to a decrease in social distance towards ethnic groups. In general, it provided proof that with more contact, social distance seemed to decrease. In this study, we tried to understand the relationship between the majority group, here locals, and the minority group, that is Syrian refugees.

Dining Spaces as Contact Points

Food cannot be simply defined as something that stills our hunger because it encompasses many aspects of life and as Takenaka (2017: 119) mentions

“provides a strategic lens to study this nebulous aspect of immigrant integration... Food is also central to identity and identity making, both at the individual and national levels.” Therefore, food has the ability not only contributing to identity building but also to overcoming prejudice and building bridges.

There are certainly many ways to build up contact and relationships; e.g. a religious minority might join the community by going to their centres. However, the easiest way to “connect” seems to be through eating and drinking that this enables us to include and welcome everyone no matter what the background is. Eating and sharing foods also reflects “a willingness to share many other things” (Oussedik, 2012: 60). Thus, gastronomy represents an access point to explore other cultures (McGregor & Ragab, 2016: 13). Having contact with the “other” group is certainly possible through other means, which is the case in Turkey with migrants working as plumbers or unqualified workers. However, food and restaurants have a less hierarchical structure, which is it can bring all types of people together without pointing at their social status. Therefore, we can see numerous projects and studies aiming to bring different people together with a focus on food (Arvela, 2013; Social, 2016). The idea that migration brings along cultural variety especially through food is quite wide-spread (Testa, 2017). This can be observed in many cities which have a high percentage of migration. Thus, Palermo e.g. is proud with its history of migration (Steavenson, 2018) and provides a rich variety of eating opportunities. It is even described as “less a melting pot of assimilation than as layers of different cultures” (Steavenson, 2018, par. 14), embracing the cultural variety especially in terms of food. Food can also help to overcome prejudice, this can be through food festivals (Frayer, 2015) but also by going to restaurants of the “other” group, which in this case are migrants and locals.

It is easier to bring people together and build bridges through food, but at the same time provides an area where people can find jobs easier compared to other sectors. It might further create a new market, thus promoting goods they provide and at the same time enhancing job opportunities for migrants (Arvela, 2013: 38). Food seems to be helpful in understanding others, because they might show the similarities between cultures; this might have been the case in Konya too because there certainly are similarities between locals and Syrians. However, it needs to be stressed that the case in our study might prove different, that is many locals do not perceive the two cuisines as similar. It is not possible to speak of a variety of “foreign” food in Konya, thus making any other food look “strange” to the locals. Nevertheless, food and therefore

restaurants seem to be a point of contact because it has the capacity to bring all types of people together.

Methods

The study is based on the data collected through a survey on local residents in Konya, and interviews with Syrian restaurant owners. Since the study is supported by Necmettin Erbakan University Scientific Research Projects Office, the number of questionnaires was limited to the project budget. A survey, based on a stratified sample and conducted by a professional firm, comprising of questions on demography, preference of restaurants, and perceptions was carried out with 423 Turkish participants in year 2018, which is roughly a sufficient sample for such a survey, taking the statistical method used into account. In the questionnaire, the Turkish equivalent of “immigrant”, which is more common, was used instead of “refugee” in order to make the term more understandable and we preferred “immigrant” instead of the word “Syrian” because it is a delicate issue in the city. Besides, with the help of two Syrians speaking Turkish, four Syrian restaurant owners were interviewed and the obtained data was used to support the survey. Demographic data are presented in Table 1.

Table 1 Demographic Data

Gender	Frequency	%	Education	Frequency	%
Male	259	61.2	None or primary	49	11.8
Female	164	38.8	Secondary-High S.	127	30.6
Age	Frequency	%	College/University	181	43.6
20 or younger	42	9.9	Graduate	58	14.0
20-24	83	19.6	Marital Status	Frequency	%
25-29	86	20.3	Married	251	60.2
30-34	56	13.2	Single	166	39.8
35-39	41	9.7	Monthly Income	Frequency	%
39 or older	115	27.2	Less than 1000 TL	75	19.5
Occupation	Frequency	%	1001-2000	81	21.0
Jobless	44	11.1	2001-3000	93	24.2
Housewife	70	17.6	3001-4000	66	17.1
Public Sector	94	23.7	4000-5000	39	10.1
Private Sector	140	35.3	More than 5000 TL	31	8.1
Self Employed	49	12.3			

Dependent and Independent Variables

In order to measure the various dimensions of perception of locals towards Syrians which will also give an idea on prejudice, a scale of 28 items were designed; 12 items of the scale were taken from “Social adaptation in Turkey: refugees and hosting society online survey” (Türkiye’de sosyal uyum, n.d) the other items were developed by the researchers. The items were laid out in a “1 totally disagree-5 totally agree” range. We performed an Exploratory Factor Analysis to determine the factors related to the perceptions of local people toward refugees (Extraction method PCA, with Varimax rotation). 5 items were removed from analysis because of factor loads lower than 0.50 or because of loading to more than one factor. Furthermore, although there was a fourth dimension with three items, one item which was incoherent in itself was removed from the scale, and this dimension reduced to two items was not included in the analysis. The sample size for the scale is adequate (KMO=0.93, Bartlett’s Test of Sphericity 6361.80, $p<0.00$).

Consequently, a scale of 21 items and 3 factors was used to analyse the perception of locals toward refugees. The first factor which was labelled as “*Positive Attitude Toward Refugees (PA)*” comprised of 7 items that explained 37.90 per cent of the variance with factor loadings from 0.59 to 0.89, the second factor named “*Loathing Refugees (LR)*” involving 8 items that explained 13.28 per cent of the variance with factor loadings from 0.63 to 0.77 and third factor which was named as “*Searching Coherence (SC)*” consisting 6 items explaining 7.02 per cent of variance with factor loadings from 0.61 to 0.69. The Cronbach’s Alpha values factors are calculated as 0.90, 0.86 and 0.84 respectively. The Confirmatory Factor Analysis which was carried out for the scale indicates a sufficient fit ($\chi^2/DF=3.03$, RMSEA=0.070, CFI=0.97, NFI=0.95, GFI=0.89, AGFI=0.86) (Hahs- Vaughn, 2017, 453).

The dependent variables of the study are the three factors determined by EFA. The items were converted to one single arithmetic mean for each factor. In sum, the dependent variables are coded as “Positive Attitude toward Refugees (PA)”, “Loathing Refugees (LR)” and “Searching Coherence (SC)”.

The independent variables were determined by two questions respectively related to the contact of Turks and Syrians. First, within the context of the main research question, it was assumed that having eaten in a restaurant run by refugees would make a difference for Turks in terms of their perception. Eating at a restaurant from a different culture is a conscious choice and only people with positive perceptions are expected to have such a choice. Besides,

it is believed that a preference like dining can lead to a more positive attitude. So, the first the first IV was formulated as “Having eaten in a restaurant run by refugees (RES)” which has “Yes/No” choices. Then, we tried to see whether any contact has an impact on these DVs, and decided to form the second IV as “Having had any business relationship with refugees (REL)” with “Yes/No” choices. Those responding “Yes” to RES is 9.10 per cent (N=38), and to REL is 16.5 per cent (N=68). The percentage of locals having never eaten at a refugee restaurant is 90.9 per cent (N=380), and of those having never had a business relationship is 83.50 per cent (N=343).

In sum, the dependent variables are coded as “Positive Attitude toward Refugees (PA)”, “Loathing Refugees (LR)” and “Searching Coherence (SC)” and the independent variables as “Having eaten in a restaurant run by refugees (RES)” and “Having had any business relationship with refugees (REL)”.

The arithmetic means (M) and standard deviations (SD) were calculated for each factor. These values were calculated as N=422, M=1.99, S=1.10 for “Positive Attitude toward Refugees (PA)”, as N=421, M=3.86, S=1.06 for “Loathing Refugees (LR)”, as N=421, M=2.27, S=1.05 for “Searching Coherence (SC)”. According to this, an overwhelming majority of the Turkish population in Konya has a negative view towards foreigners, whereas positive perceptions and perceptions related to seeking cohesion have a score much lower than the average.

Analysis of Variance

In the first hand, we observed that there is a significant difference for two Independent Variables “Having eaten in a restaurant run by refugees (RES)” and “Having had any business relationship with refugees (REL)” on three Dependent Variables “Positive Attitude Toward Refugees (PA)”, “Loathing Refugees (LR)” and “Searching Coherence (SC)” by performing independent sample t-tests (and non-parametric Mann Whitney-U tests considering the non-normality) for all independent variables ($p < 0.00$).

However, considering the fact that performing a number of individual tests will inflate the type-I errors because of the high number of dependent variables, we preferred MANOVA instead of a number of independent ANOVAs to see the effects of independent variables in detail and avoid the inflating Type-I errors (Hahs-Vaughn, 2017: 172; Tabachnick & Fidell, 2018: 246-247). Because it is specified that the strength of MANOVA depends on highly negative or moderate correlations (Tabachnick & Fidell, 2018: 270), we proceeded

MANOVA taking our correlation values of three DVs (PA-LI=-0.42**, PA-SC=0.65**, LI-SC=-0.32**).

In order to perform MANOVA, the prerequisites of independence, multivariate normality and linearity, Homogeneity of Variances should be provided (Hahs-Vaughn, 2017, 183-185; Tabachnick & Fidell, 2018: 252-253). For our three dependent variables, we could not provide normality (Saphiro Wilk test, $p < 0.00$). As is mentioned above, the negative attitude towards Syrian refugees causes high skewness values and thus a serious deviation from normality. Yet, Tabachnick and Fidell (2018: 253) specifies that normality may be assumed for MANOVA in case of a total $N=40$ and $N=10$ for cells. Likewise, Huberty and Olejnik (2006: 138) indicate that the violation of multivariate normality has a lower effect on P value in MANOVA hypothesis tests. Also, Norman (2010) suggests that parametric tests can be used under any circumstances for Likert type scales and arguments asserting the strict prerequisites for analysis of variance, including the normality assumption, are not meaningful at all.

Box's M was calculated for homogeneity of variance, and according to the results of Box's test of equality of variances (The Box's $M=33.10$, $F=1,746$, $p=0.02$), the equality of covariance matrices for our data can be assumed, because the p value is not significant at $p < 0.005$ level (Hair, Black, Babin & Anderson 2014:250, 685-686; Huberty and Petoskey, 2000: 193) or $p < 0.001$ (Tabachnick & Fidell, 2018: 254).

Although all the tests produce similar results in general, when the assumptions are not totally secured and relatively unbalanced designs (as in our case), it is suggested to use Pillais' Trace (Hahs- Vaughn, 2017: 175). For Independent Variable "Having had any business relationship with refugees (REL)" the MANOVA effect is not statistically significant (Pillais' Trace=0.14, $F= 1.84$, $p=0.13$). For "Having eaten in a restaurant run by refugees (RES)" (Pillais' Trace=0.23, $F=3.09$, $p=0.02$) and REL*RES (Pillais' Trace=0.24, $F=3.32$, $p=0.02$) the effects are statistically significant, $p < .05$. The effect size for RES is 0.02 and 0.02 for REL*RES.

In conclusion, despite the significant differences indicated by independent parametric and non- parametric tests, the results of MANOVA point out that there is not a significant attitude change for Turks who only meet with refugees for any business affair, but a significant change in positive attitudes of people eating at Syrian restaurants. That is, the people eating at refugee restaurants have more positive perceptions towards refugees. Also, meeting refugees for any reason and eating at refugee restaurants together have a positive effect on attitudes for all three dependent variables towards refugees.

Interviews

Along with the survey, we carried out interviews with four Syrian refugee restaurant owners on doing business in Turkey and how much Turks show interest to these places. Two of these places are bakery-confectionary type businesses (usually serving and selling “baklava” pastry along with other desserts), one is quite a big restaurant serving different type of dishes including fast-food and kabab, and another fast food restaurant mainly serving chicken dishes. The restaurants are both located in the Şükran district which is highly populated by refugees and the two others are in the city centre close to each other but also not far away from the refugee populated districts.

The interviews were carried out with the help of two Syrian translators, could not be recorded but the answers were written down. They included questions on the interests of local people and their contact with them. In this context the owner of the bigger restaurant stated that only about 5 per cent of the customers were Turkish. The percentage in the chicken fast-food restaurant was about 20 per cent; in the bakeries, on the other hand, Turkish customers made up of about 50 per cent or more. The chicken fast-food restaurant has a second branch in Bosna, a district in Konya mainly inhabited by university students, and here the percentage is about 50 per cent; its branch in the industrial zone has a Turkish customer rate of about 80 per cent. This fact shows that locals tend not to go to restaurants located in “refugee districts”. Furthermore, in restaurants within refugee districts the use of credit cards is not very common, but in areas like Bosna where customers are mainly students and in one of the bakeries it was possible to pay by credit card. The menus in both the restaurants and bakeries were completely typical Syrian dishes. All participants expressed that they went through sanitary and hygiene controls of the Turkish state.

Turning back to the survey, when asked in the survey why Turkish people do not tend to go to these restaurants, we came up with several significant findings. The reasons for this were ranked as following (1 for totally disagree to 5 for totally agree) “I am not sure about sanitary issues (hygiene)” (N=351, M=4.36, SD=1.18), “They are located in unsafe areas” (N=321, M=4.13, SD=1.36), “They are not to my taste” (N=336, M=4.09, SD=1.34), “I dislike foreigners” (N=324, M=3.75, SD=1.51), “I’m not aware of these restaurants” (N=315, M=2.78, SD= 1.75) and “I’m hesitant because of language issues (don’t understand Arabic)” (N=317, M=2.45, SD=1.65)

Therefore, the popularity and the difference in language did not seem to be considered as problematic but hygiene, security, gusto and xenophobia can be evaluated as problems. Besides interviews and specific questions, the responses to open ended questions indicate a serious prejudice and even hatred towards foreigners in general and Syrians in particular. Both the survey and the interviews reveal that Turks do not tend to go to restaurants which are in the Syrian populated districts, and that the reason for this is not only prejudice and hatred, but might be also related to factors like security, hygiene, use of credit cards, and gusto. In that sense, Turks seem to be indifferent to the identity of the restaurant in places with less refugees and where employees are Turks or speak Turkish.

Discussion

Contact usually leads to positive results although it needs to be pointed out that there are a few studies which prove the contrary (e.g. Capozza, Trifiletti, Vezzali & Favara 2013; Tropp & Pettgrew, 2006). Various studies with different types of groups conducted in Turkey also show that there is a positive outcome as a result of intergroup contact (Küçükkömürler & Sakalli-Uğurlu, 2017: 19). Liebkind and McAlister (1999) went further and studied the effect of extended contacts through peer modelling, and they conducted this research in Finnish middle schools. Here they focused, for example, on the effect of close friendship of an ingroup member with a member of an outgroup as this might have “spill over” effect on others (p. 769). They also discuss various possibilities to implement such relationships. Another study in that direction was done by Žeželj, Ioannou, Franc, Psaltis, and Martinovic (2017), who conducted a study in which they included three post-conflict societies – that is Serbia, Croatia and Cyprus. They analysed online inter-ethnic relations because in divided societies as these, the chance to have face-to-face contact is less likely. Thus, they claimed that having online relationships is a chance, and they came up with positive results – contact leads to better outgroup attitudes.

It is not the scope of this research to discuss every publication on contact theory; nevertheless, some need to be highlighted here as they either have a similar focus like this study or present some significant results to understand contact and its impact. As expected, all studies highlight the impact of contact, but focus on various issues ranging from “present situations” to longitudinal studies, or from minority-majority relations to the nature of contact etc. Amir (1969) is one of the early researchers of intergroup contact theory. In his paper “Contact hypothesis in ethnic relations”, he gives a summary of studies rela-

ted to the field and discusses situational components of contact. Thus, acquaintance potential is significant as it provides the social setting for contact (restaurants in our case), also, when we aim to change the attitudes especially of majority groups, the status of both groups need to be similar since when this is not the case there is the probability that it will strengthen bias. This last point will be handled below because it has an implication to our study and contact with migrants occur on different contexts with different status.

One further study which included the impact of status of groups is the publication by Tropp and Pettgrew (2006) who analysed the differences between minority and majority groups in terms of relationships between contact and prejudice. The reason why they looked at minority and majority groups was to understand how the social status of a group affects the results of contact (2006: 955- 956). They figured out that the relationship with minority groups is weaker and concluded that this might be because they are exposed to prejudices and therefore develop more negative attitudes. Another study which tries to understand intergroup relationship and the differences in the outcomes as a result of the status or character of the group was carried out by Capozza et al (2013). In this study, they analysed the potential to reduce outgroup infra-humanisation. They observed that there is a tendency to consider other groups as less human and did a pre-test to evaluate what traits were considered human. In their research they organised two levels of study, one between Italians and the other between southern and northern Italians. They concluded that dehumanisation is probably caused by personal feelings; that is, because people have feelings of anxiety and threat, they might justify their negative attitude due to such feelings.

One further aspect is the cooperation versus competition factor because while cooperation leads to more positive outcomes, competition has the potential to undermine it. The outcome will be more positive if there is normative support, that is support from authorities; and if a need is satisfied with the contact. The nature of the contact also plays an important role; that is it depends on whether it is intimate or superficial. Unsurprisingly, if we expect to overcome prejudice the nature of the contact should be intimate. As the study of McKeown and Dixon (2017) proves even in desegregated schools the potential for superficial contact is there. Here, they focus on some points which seem to be neglected in many studies related to contact (2017: 1, 8). They point out that studies based on structured contact might not reveal the reality, because everyday contact might differ from it. They also maintain that contact might lead to negative experience; even desegregated spaces such as schools might not lead to more positive contact and may cause resegregation

due to e.g. seating choice in the classroom. A similar outcome can be seen in a study conducted by Czeranowska (2018: 17) in Poland which shows that contact has positive effects on the perception of immigrants; however, it needs to be pointed out that “basic contact” does not contribute to a positive outcome, whereas having a friend from different origins plays a significant role in changing people’s ideas related to the “other”.

In sum, the nature of contact plays an important role; thus, an intimate or a temporary/ superficial contact did not provide the same positive results. Furthermore, contact between groups and its outcome vary according to the status of the groups. Our study supports this aspect. We asked questions related to contact about restaurant visits and about having any business with Syrian refugees. The reason for these two questions was that Turks and Syrians tend to have very limited contact – which is certainly not the case for children, because they go to school and encounter there. Therefore, one way to meet the other was in restaurants, especially Syrian restaurants, and the other for business. Here, it needs to be pointed out that many Syrian refugees coming to Turkey have a special status according to the Turkish law (Akcapar & Simsek, 2018: 176-177; Akın & Akın, 2017: 143). Therefore, most of them do not receive any or a significant income and have to work for a living. Due to the language barrier and other reasons, they work as unskilled workers in the construction sector or the like; so Turkish people encounter Syrians when there is something to be fixed at homes or work. These two encounters have different natures of contact, the latter of which definitely and openly has a hierarchical relationship. An encounter at a restaurant and a contact in a business context are different in terms of the status of the people and therefore, can have a different outcome in overcoming prejudice.

Furthermore, attitudes and behaviour are certainly shaped by various outer factors, but also demographic factors and ideology play an important role and therefore determine the nature and outcome of contact. Kaya and Kayaoğlu tried to understand in their study which factors increase Islamophobic behaviour and how contact affects attitudes. They found out that with increasing age, nationalism and being male have a positive effect on Islamophobic attitude, whereas religiosity, higher education and the size of town seem to decrease such attitude (2017: 62). In their study they also refer to some solutions, such as which group to target and with which groups to work with for support. Such factors need also to be considered in the Syrian refugee case in Turkey; attitudes of people towards them vary especially in terms of ideology. However, prejudice is rooted in many other aspects as well, as can be seen in McBride’s (2015) comprehensive report on how to cope with prejudice and

discrimination. The report classifies causes of prejudice (2015: 10-11); thus, it might have genetic- evolutionary grounds, might be the result of norms, can be strengthened through mechanisms of social influence such as media or education, and can be caused by personal differences. In the Turkish case (related to Syrian refugees), another factor needs to be added – the “collective historical aspect”- because the attitudes towards an “Arab”, especially who had historical relations with the Ottoman Empire, is often negative (Jung, 2005). Possibly the reason underlying this is that their ancestors are often labelled as traitors to the Empire so prejudice against “Arabs” has a different dimension in Turkey. The negative perception towards Arabs is an ongoing reality (Küçükcan, 2010), and is even reinforced within the Turkish narrative.

One further problem with contact is that prejudiced people usually avoid contact with members of the outgroup. Binder, Zagefka, Brown, Funke, Kessler and Mummendey (2009: 844), e.g., also stress the impact of prejudice on the characteristic and outcome of contact, because prejudiced people either tend to avoid contact or if they cannot they keep it on a superficial level. This study also underlines the differences between majority and minority groups and claim that there is a tendency to focus on the views of majorities, neglecting those of minorities. According to the same study, contact influences prejudice both in terms of the desire for social distance and negative intergroup emotions (2009: 852-853). A similar situation is true for the Turkish case, people usually tend to avoid contact with migrants or do not seek to have contact thus leading to the continuation of negative attitudes.

The results prove that contact between Turks and Syrian refugees is very limited and shaped by prejudice, making contact and thus decreasing prejudice a problematic matter. However, studies prove that this is not the case in general and that contact has positive effects even with biased people (see Hodson, 2011; Leibbrandt & Saaksvuori 2012; Schmid, Hewstone, Küpper, Zick & Tausch, 2014). Communication plays an important role in reducing conflict and communication with rival groups or outgroups proves to be fruitful.

Conclusion

Our study aimed at understanding the perceptions of Turks towards Syrians, and how much contact there is between these groups. Hence, it was assumed that dining spaces - besides business and work settings - are suitable spaces for contact and effective to overcome negative attitudes and prejudice. The findings were that prejudice of Turks going to Syrian restaurants was decreased relatively and positive perceptions increased comparatively. Despite a small sample and a few interviews, they supported the fact that all types of contact and especially contact through dining spaces have an impact in overcoming prejudice on both sides. Because the survey was conducted only in Konya and a relatively small sample was used, we suggest more research focusing on contact issue in terms of migration with larger samples in different cities.

It is certainly not possible to support the idea that contact decreases prejudice between Turks and Syrians or that those who are less biased are open to such contact with only one study. Further research needs to be carried out in other cities and with more samples and deeper interviews including various factors related to prejudice. Furthermore, future studies on intergroup contact related to Syrians in Turkey could include various aspects, such as longitudinal studies so it would be possible to understand how much change is possible through contact. Besides, there needs to be more research on from the minority perspective, that is the attitudes and perceptions of migrants need to be studied further. The results of such studies would provide a helpful ground for official institutions and NGOs in order to carry out their activities related to migrants.

The results of this study highlights various issues that need to be addressed to handle the matter; these are related to hygiene, considering local taste (such as adding local dishes to their menus) and safety. If these are improved and shared with the locals, both refugees and locals will benefit in terms of economic wealth, more chances of employment. Thus it will contribute to the integration of refugees and decrease of prejudice of Turks towards them. Dining spaces are one of the easiest settings to have contact in daily life, so their accessibility for Turks need to be facilitated. Therefore, it is assumed that in time these dining places, will lead to more contact with their opening in other areas such as shopping malls, shopping streets or more cosmopolitan areas. Furthermore, steps like including the Syrian restaurant owners into the legal system, increasing the use of credit cards, adding meals that appeal more to the Turkish taste or even some Turkish meals to their menus might help to overcome prejudice and lead to more contact.

References

- Akcapar, S.K. & Simsek, D. (2018). The Politics of Syrian Refugees in Turkey: A Question of Inclusion and Exclusion through Citizenship. *Social Inclusion*, 2018, Volume 6, Issue 1: 176–187.
- Retrieved from <https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/1323/1323>
- Akın, Ş., Akın & H. B. (2017). The Syrian Refugee Crisis and Turkey-EU Relations: Responses in Politics. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 19 (32): 141-150. Retrieved from <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/files/17-Bahadır%20Akın.pdf>
- Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Alp, Ç., Apiş, İ. Y, Hazneci, H., Küçükçavuş, M. A. & Ertunç, M.A, (2018). *Syrians in Turkey Special Report*. Ombudsman Institution of the Republic of Turkey, Ankara. Retrieved from https://www.ombudsman.gov.tr/syrians/special_report.pdf
- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71(5), 319-342. DOI: 10.1037/h0027352
- Arvela, P. (2013). Ethnic food: the other in ourselves. In D. Sanderson & M. Crouch (Eds.), *Food: Expressions and Impressions*, Oxford, United Kingdom: Inter-Disciplinary Press, pp. 45-56. Retrieved from <https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=2109&context=lhapapers>
- Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T. & Mummendey, A. (2009). *Does Contact Reduce Prejudice or Does Prejudice Reduce Contact? A Longitudinal Test of the Contact Hypothesis Among Majority and Minority Groups in Three European Countries*. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 96, No. 4, 843-856.
- Böhm, R., Rusch, H. & Baron, J., (2018). The psychology of intergroup conflict: A review of theories and measures, *Journal of Economic Behavior and Organization*, (in press): 1–16. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.01.020>
- Capozza, D., Trifiletti, E., Vezzali, L. & Favara, I. (2013). *Can intergroup contact improve humanity attributions?* *International Journal of Psychology*, Vol. 48, No. 4, 527–541.
- Czeranowska, O. (2018). Attitudes towards immigrants of other race or ethnic origin – Polish dataset from round 7 of the European Social Survey, *Centre of Migration Research Research Papers Working Papers 109/167*, Retrieved from <http://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2018/07/WP109167.pdf>
- Erdoğan, M. M. (2017). *Urban Refugees from “Detachment” to “Harmonization” Syrian Refugees and Process Management of Municipalities: The Case of Istanbul*. Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları. Retrieved from <http://marmara.gov.tr/UserFiles/Attachments/2017/05/09/5c68e8fe-6a35-4411-88f1-2f685bf4b1da.pdf>
- Erdoğan, M.M. (2015). *Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum- Syrians in Turkey: Social Acceptance and Integration*. Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi, Ankara. Retrieved from <http://fs.hacettepe.edu.tr/hugo/dosyalar/HUGO-REPORT-SyriansinTurkey.pdf>
- Frayner, L. (2015). Budapest Foodies Hope Cuisine Can Help Heal Anti-Migrant Prejudice. *NPR*, October 6, 2015, Retrieved from <https://www.npr.org/sections/thesalt/2015/10/06/445999732/budapest-foodies-hope-cuisine-can-help-heal-anti-migrant-prejudice>
- Geoff, N. (2010). Likert scales, levels of measurement and the “laws” of statistics, *Adv in*

- Health Sci Educ* 15: 625-632. doi: 10.1007/s10459-010-9222-y.
- Göç İdaresi, 2019. İstatistikler, Geçici Koruma (07 November 2019) Retrieved from <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Hahs-Vaughn, D. L. (2017). *Applied multivariate statistical concepts*, Routledge. Hair, J. F. Jr., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis*. Seventh Edition, Pearson Education Limited.
- Hendriks, P., van Doorn, Lia & van Ewijk, Hans J.P. (2015). Turkish and Moroccan Dutch professionals in social work. *European Journal of Social Work*, DOI:10.1080/13691457.2015.1030362
- Hodson, G. (2011). Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact? *Current Directions in Psychological Science* 20 (3) 154-159. <https://doi.org/10.1177/0963721411409025>
- Huberty, C. J., Olejnik, S. (2006). *Applied MANOVA and discriminant analysis*, 2nd ed. Wiley Interscience.
- Jung, D. (2005). Turkey and the Arab World: Historical narratives and new political realities. *Mediterranean Politics*, Vol.10, No.1, 1-17. <https://doi.org/10.1080/1362939042000338818>
- Karataş, M. (2015). Türk yazılı basınında Suriyeli sığınmacılar ile halk arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Göç Araştırmaları Dergisi, The Journal of Migration Studies*, Cilt: 1, Sayı: 2, Temmuz-Aralık: 112-151. Retrieved from <http://www.gam.gov.tr/files/sayi2-4.pdf>
- Kaya, A., Kayaoğlu, A. (2017). Individual determinants of anti-muslim prejudice in the EU-15. *Uluslararası İlişkiler*, Volume 14, No. 53: 45-68. Retrieved from https://www.ugidergisi.com.tr/source/JUI_2017_53_45_68.pdf
- Kirişçi, K. (2014). *Syrian refugees and Turkey's challenges: Going beyond hospitality*. Brookings, Washington. Retrieved from <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Syrian-Refugees-and-Turkeys-Challenges-May-14-2014.pdf>
- Koyuncu, A. (2018). Misafirlikten vatandaşlığa Türkiye'de geçici koruma altındaki Suriyeliler. *Middle East Journal of Refugee Studies*, Yaz 2018, (3)2: 171-195. DOI: 10.12738/mejrs.2018.3.2.0009
- Küçükcan, T. (2010). *Arab image in Turkey*. SETA Research Report, No.1. Retrieved from <http://file.setav.org/Files/Pdf/arab-image-in-turkey.pdf>
- Küçükkömürler, S. & Sakallı-Uğurlu, N. (2017). Gruplararası ilişkileri düzenlemede sosyal temas kuramları: gruplar arası, yayılcı ve hayali temas. *Nesne*, 5(9), 1-31. Retrieved from <http://www.nesnedergisi.com/makale/pdf/1466592418.pdf>
- Lauren, F. (2015). Budapest foodies hope cuisine can help heal anti-migrant prejudice. *NPR*, October 6, 2015. Retrieved from <https://www.npr.org/sections/thesalt/2015/10/06/445999732/budapest-foodies-hope-cuisine-can-help-heal-anti-migrant-prejudice>
- Leibbrandt, A. & Saaksuori, L. (2012). Communication in intergroup conflicts. *European Economic Review* 56, 1136-1147. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2012.05.003>
- Liebkind, K. M. & Alfred, L. (1999). Extended contact through peer modelling to promote tolerance in Finland. *European Journal of Social Psychology*, 29, 765-780. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(199908/09\)29:5/6<765::AID-EJSP958>3.0.CO;2-J](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(199908/09)29:5/6<765::AID-EJSP958>3.0.CO;2-J)
- McBride, M. (2015). *What works to reduce prejudice and discrimination? A review of the evidence*. Scottish Government Social Research. Retrieved from <https://www.gov.scot/publications/works-reduce-prejudice-discrimination-review-evidence/>, retrieved 1.8.2019.

- McGregor, E. & Nora, R. (2016). The role of culture and the arts in the integration of refugees and migrants. *European Expert Network on Culture and Audiovisual (EENCA)*, Retrieved from <https://www.merit.unu.edu/publications/uploads/1473335881.pdf>
- McKeown, S. & Dixon, J. (2017). The 'contact hypothesis': Critical reflections and future directions. *Social and Personality Psychology Compass*, 11(1), [e12295]. <https://doi.org/10.1111/spc3.12295>
- Oussedik, S. (2012). Food and cuisine: part of the migration process. *Quaderns de la Mediterrània*, 17, pp.55-60 Retrieved from https://www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxius-adjunts/qm-17-originals/qm17Oussedik.pdf-fr/at_download/file
- Özdemir, E. (2017). Suriyeli mültecilerin Türkiye'deki algıları. *Savunma Bilimleri Dergisi, The Journal of Defense Sciences* Mayıs/May 2017, Cilt/Volume 16, Sayı/Issue 1: 115-136. <https://doi.org/10.17134/khosbd.405253>
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49:65-85. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F. & Tropp L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 90, No. 5, 751-783. DOI:10.1037/0022-3514.90.5.751
- Quadir, S. E. & Kabaklı, L. Ç. (2018). Türk vatandaşlarının Suriyeli sığınmacılarla ilgili görüşleri (Konya ili örneği). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*,53 (2): 327-345. DOI:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.18.05.906
- Sade, G. (2019). Suriyeli sığınmacılara bakış 3 yılda büyük oranda olumsuz yönde değişti, Retrieved from <https://tr.euronews.com/2019/07/29/suriyeli-siginmacilara-bakis-3-yilda-buyuk-oranda-olumsuz-yonde-degisti>
- Sarigil, Z. & Karakoc, E. (2016). Inter-ethnic (In)tolerance between Turks and Kurds: Implications for Turkish Democratisation. *South European Society and Politics*, p. 1-20. <http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1164846>
- Schmid, K., Hewstone, M., Küpper, B., Zick, A. & Tausch, N., (2014). Reducing aggressive intergroup action tendencies: effects of intergroup contact via perceived intergroup threat, *Aggressive Behavior*, Volume 40, p. 250-262. DOI:10.1002/ab.21516
- Sirkeci, I. (2017). Turkey's refugees, Syrians and refugees from Turkey: A country of insecurity. *Migration Letters*. 14. 127-144. Doi 10.33182/ml.v14i1.321.
- Social Innovation Europe (2016). *Options foodlab: How food making and sharing is supporting migrant integration in Greece*. Retrieved from <https://socialinnovationexchange.org/insights/options-foodlab-how-food-making-and-sharing-supporting-migrant-integration-greece>
- Steavenson, W. (2018). 'Our island is like a mosaic': how migrants are reshaping Sicily's food culture. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2018/jun/17/our-island-is-like-a-mosaic-how-migrants-are-reshaping-sicilys-food-culture>
- Tabachnick, B. & Fidell G. L. S. (2018). *Using multivariate statistics*. Pearson, Boston.
- Takenaka, A. (2017). Immigrant integration through food: Nikkei cuisine in Peru. *Contemporary Japan*, 29:2, 117-131. <https://doi.org/10.1080/18692729.2017.1351022>
- Taştan, C., Haklı, S. Z. & Osmanoğlu, E. (2017). *Suriyeli sığınmacılara dair tehdit algısı: önyargılar ve gerçekler*. Polis Akademisi Yayınları.
- Testa, G. (2017). A taste of the world: the global importance of food and dining, Retrieved

from <https://pos.toasttab.com/blog/a-taste-of-the-world-the-global-importance-of-food-and-dining>

- Tropp, L. R & Pettigrew, T. F. (2005). Relationships between intergroup contact and prejudice among minority and majority status groups. *Psychological Science*, Volume 16, Number 12, 951-957. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2005.01643.x
- Tümeğ, D. (2018). *Türk halkının Suriyeli sığınmacı/mülteci algısı mevcut durum, saha çalışması ve politika önerileri*, Türksam Yayınları, Ankara. Retrieved from <http://turksam.org/dosyalar/2018/07/TU%CC%88RKSAM-Rapor-l%CC%87c%CC%A7.pdf>
- Türkiye’de Sosyal Uyum: Mülteci ve ev sahibi topluluk online anketi (n.d). Retrieved from <https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000039743/download/>
- Vezzali, L., Giovannini, D. & Capozza, D. (2010). Longitudinal effects of contact on intergroup relations: the role of majority and minority group membership and intergroup emotions. *Journal of Community & Applied Social Psychology* 20: 462–479. <https://doi.org/10.1002/casp.1058>
- Žeželj, I. L., Ioannou, M., Franc, R., Psaltis, C. & Martinovic, B. (2017). The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus, *Computers in Human Behavior* 76, p. 386-395. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.07.04>

Coğrafya Nedir?

Münür Bilgili* & Ali Osman Kocalar**

Öz

Bu çalışmada coğrafi disiplinin en temel sorusu olan "coğrafya nedir" sorusu üzerine odaklanılmıştır. Bu tür bir soruyu elbette her disiplin kendi içerisinde sormakta ve sorgulamaktadır. Zira disiplinlerin zaman zaman nereye doğru evrildikleri ve bilim yapma şekilleri üzerine düşünmeleri sıkça rastlanılan bir durumdur. Böylece disiplinler kendi pratiklerine refleksif bir şekilde yaklaşırken aynı zamanda disiplinlerinin çizdiği yol üzerine de çıkarımlar yapmaktadırlar. Bu anlayıştan yola çıkarak çalışmamızda "coğrafya nedir" sorusuyla; coğrafyada yaşanan değişimleri, dönüşümleri, anlayışları ve coğrafyanın diğer disiplinlerle olan ilişkilerini bu soru üzerinden okumaya çalıştık. Çalışma boyunca disiplinlerin bilim yapma pratiklerinde tam bağımsız olmadıkları fikrini benimsediğimiz için, geniş bir şekilde sosyal bilimler felsefesinden, farklı yaklaşımlardan ve diğer disiplinlerden yararlanma yoluna gidilmiştir. *Coğrafya nedir* sorusuna yanıt ararken bilimsel alanlarda keskin sınırların ve sınıflandırmaların olmadığına; ilişkiselliğin merkezi konumuna; disiplinlerarası yaklaşımların önemine daha fazla vurgu yapmaya çalıştık. Çalışmada; coğrafya tanımında meydana gelen değişiklikler, Beck'in metodolojik milliyetçilik kavramı, disiplinler arası yaklaşımların gerekliliği, Coğrafyada tarih yazımı konularına daha ayrıntılı yer verilmiştir. Özellikle disiplinler sınırların neden katı olamayacağı üzerine eleştirel bir yaklaşım getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Mekân, Disiplinlerarasılık, Metodolojik Milliyetçilik, Coğrafya Felsefesi.

What is Geography?

Abstract

In this study, we focused on the question of- what is geography, which is the most basic question of the geographical discipline. Admittedly, every discipline asks and ponders on this kind of question. Therefore, it is very common for disciplines to frequently think about the direction they have taken and the ways of doing science. Thus, as disciplines approach their own practices in a reflexive manner, they also make inferences on the path of their discipline that takes. Based on this understanding, we tried to interpret the changes, transformations, understandings and their relations with other disciplines through the question of what is geography. While doing this, we tried to make use of the philosophy of social sciences, different approaches and other disciplines; in that we believe that disciplines are not totally independent when it comes to practicing science. By trying to find answers to the question of what is geography, more emphasis put especially on not constructing the sharp boundaries and classifications; the central position of relationality; the importance of the interdisciplinary approaches in scientific endeavours. In this study, definitional changes in geography, Beck's concept of methodological nationalism, the need for interdisciplinary approaches, and geographical historiography are covered in more detail. In particular, a critical approach has been adopted as to why disciplinary boundaries cannot be strict.

Keywords: Geography, Space, Interdisciplinarity, Methodological Nationalism, Philosophy of geography.

*Doç. Dr. | Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi | munur.bilgili@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6841-4926 | DOI: 10.36484/liberal.771132

**Doç. Dr. | Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi | ali.kocalar@marmara.edu.tr

**ORCID: 0000-0002-7827-9043 | DOI: 10.36484/liberal.771132

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 25, Sayı: 99, Yaz 2020, ss.145-162.

Gönderim Tarihi: 18 Temmuz 2020 | Kabul Tarihi: 27 Eylül 2020

Giriş

Konuya giriş yaparken bu çalışmada benimsenen akademik dil üzerinden bir noktaya açıklık getirmek istiyoruz. Yabancı bilimsel yayınlarda etken fiil, birincil tekil ve birincil çoğul şahıs eklerinin kullanımı yaygın bir şekilde görülmektedir. Fairclough (2013), araştırmacıların kendi duruşlarını netleştirmeleri açısından bu tür dil kalıplarının kullanılmasını doğal karşılamaktadır. Bondi (2014), farklı sosyal disiplinleri kapsayan çalışmasında, akademik yazımdaki değişimlere dikkat çekerek son yıllarda şahıs ekleri kullanımının giderek arttığını ampirik örneklerle göstermektedir. Türkiye’de ise bilimsel yazımda çoğunlukla edilgen fiil kullanılması ve şahıs eklerinden mümkün olduğunca kaçınılması önerilmekte ve bu yaklaşımın daha bilimsel olduğu söylenmektedir. Akademik yazımda salt edilgen kullanımın benimsenmesiyle nasıl “daha bilimsel” olunabildiğinin gerekçelendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Oysa herhangi bir çalışmada bizim belirttiğimiz düşünceler herkes tarafından kabul edilmeyeceği veya başkaları tarafından kabul edilen düşüncelerin bizim açımızdan kabul görmeyeceği durumlar çok yaygındır. Bu tür fikir ayrılıkları bilimin olmazsa olmazlarındandır. Bu yüzden zaman zaman şahıs ekleri içeren “düşünceme göre, düşüncemize göre” şeklindeki ifadelere ihtiyaç duyarız. Bir diğer nokta ise edilgen fiillerin kullanıldığı “bazı” durumlar oldukça sorunludur. Özellikle tartışmalı noktalarda “düşünülmektedir, paylaşılmaktadır” gibi ifadeler sanki çalışmada tartışılan fikirleri herkes paylaşıyor ve onaylıyor gibi bir algı oluşturmaktadır. Gerçekte, okurlar ilgili fikirlerin önemli bir kısmını paylaşmıyor olabilir. Doğal olarak bu tür noktalarda fikir ayrılığını vurgulamak için şahıs ekleri devreye girer. Bu nedenlerle, bilimsel çalışmalarda hem etken ve edilgen çatılar hem de şahıs eklerinin kullanımı “bizim” düşüncemize göre sorun olmamalıdır. Hatta, etken ve edilgen ifadeler nüans getirmeye yardımcı olur. Coğrafya literatürü bu tür kullanımlarla doludur. Edilgen kullanım elbette bilimsel yazımın önemli özelliklerindedir; ancak diğer dil kullanımlarına da alan açılmalıdır. Dolayısıyla, çalışma boyunca etken-edilgen fiiller ve şahıs eklerinin kullanımı üzerine aşırı titizlik göstermekten ziyade bağlamına göre uygun bulduğumuz dil yapılarını kullanmayı tercih ettik.

Öncelikle oldukça klişe görünen *coğrafya nedir* şeklindeki bir soruyu neden çalışmamızın başlığı olarak seçtiğimizi açıklamak istiyoruz. Elbette, bu temel soru disiplinin tarihinde çokça soruldu ve sorulmaya devam edilecektir. Ancak; aynı sorunun sorulması verilen yanıtın da aynı olacağı anlamına gelmemektedir. Diğer bir deyişle, coğrafya nedir sorusu farklı zaman dilimlerinde farklı bağlamlarda farklı mekânlarda farklı anlamlara gelmektedir

(Livingstone, 1992). Dolayısıyla, farklı yanıtları da beraberinde getirmektedir. Hatta, *coğrafyanın alt dalları nelerdir; coğrafya daha çok hangi paradigma ve yaklaşımlardan etkilenmiştir* şeklindeki soruların yanıtları da aynı değildir. Disiplin değişime uğradığı için doğal olarak ilgili sorulara verilen yanıtlar ve yapılan yorumlar da değişmektedir. Coğrafi disiplinin nereye doğru yöneldiği ve gelişiminin ortaya konması açısından coğrafya nedir sorusunun hayati bir öneme sahip olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle çok klasik bir soruya farklı yanıtlar aramaya çalışacağız.

Bu çalışmada dönemsel ve kronoloji temelli coğrafya tanımları üzerinde durulmayacaktır. Zira bu tür tanımlar literatürde geniş bir şekilde yer aldığından aynı şeyleri tekrarlama yoluna gidilmeyecektir. Sadece yeri geldiğinde karşılaştırma, yorumlama ve çıkarım yapmak amacıyla daha klasik görülen anlayıştan örnekler vereceğiz. Çalışma boyunca güncel literatürden yararlanarak coğrafi düşüncede ne tür değişimlerin yaşandığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda ise benimsediğimiz coğrafya tanımımızı yapacağız. Okuyucuların, bu çalışmada ortaya koyacağımız bütün fikir ve düşünceleri onaylamasını; bizlerle aynı düşünceleri benimsemelerini beklemiyoruz. Yaptığımız tanım ve değerlendirmelerin mutlak doğrular olduğu şeklinde bir iddiamız da yoktur. Diğer yandan, çalışmada coğrafyanın ne olduğu ve ne anlama geldiği konularında tutarlı yaklaşımlar sunmaya çalışacağız. Coğrafyanın ne olduğu kadar ne olmadığı üzerinde de durulacaktır. Ayrıca, çalışma boyunca okuyucularla diyaloga girerek coğrafyanın ontolojisi, epistemolojisi ve metodolojisi üzerine verimli tartışmaların ortaya çıkmasına katkı sağlamayı amaçlıyoruz.

Çalışma boyunca coğrafyanın bilim yapma pratiği bağlamında hiçbir zaman bağımsız olmadığı tezini savunduktan sonra; disiplinin geçirdiği tanım değişimleri ele alınacaktır. Disiplinler arası yaklaşımların bir zorunluluk olduğu düşüncesinden yola çıkarak Türkiye'deki bazı coğrafya yapma pratiklerini metodolojik milliyetçilik kavramı üzerinden değerlendireceğiz. *Coğrafya ne değildir* konusu ele alındıktan sonra, coğrafyanın tarihyografisi üzerine odaklanılacaktır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Coğrafyanın Bağımsızlığı ve Tanım Değişimleri

Coğrafya, tüm dünyada farklı zaman dilimlerinde kurumsallaşarak otonom bir yapıya kavuşmuştur. Coğrafya'nın 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölümleri, araştırma enstitüleri, dergileri, öğrencileri ve akademisyenleri ile bağımsız disiplinler bir kimliğe kavuştuğu belirtilmektedir (Johnston ve Sidaway, 2015). Her ne kadar bu kurumsal yapı otonom bir özellik gösterse de

coğrafyanın bilim yapma pratiği hiçbir zaman otonom ve bağımsız olmamıştır. Aslında hiçbir disiplin; işleyiş, metodoloji, paradigma ve yaklaşım konularında bağımsız değildir. Çoğu zaman disiplinlerin bağımsız birimler haline gelmeleri onların bilim yapma şekillerinin de bağımsız olduğu algısını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, bir disiplinin kurumsal bağımsızlığı ile onun bilim yapma pratiğindeki bağımsızlığının eşdeğer olduğu şeklinde bir sonuca kolaylıkla varılmamalıdır.

Coğrafya diğer disiplinler gibi farklı yaklaşımlar, fikirler ve düşüncelerle şekillenmektedir. Bu şekillenmeyle, bilim dünyasında sıkça dillendirilen interdisiplinerlik, transdisiplinerlik (Frodeman, 2017; Klein, 2017) ve postdisiplinerlik (Jessop ve Sum, 2003) kavramlarından bahsetmiyoruz. Daha fazlasının var olduğunu ve disiplinlerin birbirine *parazitik* olduğunu söylemek istiyoruz. Agnew'in (2011) kavramını kullanacak olursak; mekân, objeler arasındaki ilişkilere ve yerler üzerinde meydana gelen faaliyetlere parazitiktir. Onlarsız bir şey ifade etmez. Dolayısıyla, Coğrafya da diğer disiplinlere parazitiktir. Coğrafya, her türlü faaliyeti mekân üzerinden okuma halidir, mekânsal bir perspektiftir (Bathelt ve Glückler, 2011). Bu tanımdan yola çıkarak şöyle bir soru sorabiliriz: Mekânsal perspektiften her türlü faaliyeti yorumlayan coğrafya, bu faaliyetler olmadan ne anlama gelirdi? Büyük olasılıkla hiçbir şey. Coğrafya; üzerinde yaşanan politik, ekonomik, kültürel, sosyal, demografik ve fiziksel değişimler, etkileşimler, dönüşümler ve çatışmaların mekânsal bir perspektiften okunması anlamına geliyorsa; o halde Coğrafya bu faaliyetlere bağımlıdır. Onlar olmadan Coğrafyanın da bir anlamı yoktur. Bu durumda Coğrafya biliminden de bahsedilemezdi. Çünkü bireysel ve kolektif insan faaliyetleri olmadan bugün Coğrafyada üzerinde konuştuğumuz mekânsal örüntüler, mekânsal teoriler ve mekânsal özelliklerin hiçbiri ortaya çıkamazdı. Bundan dolayı, disiplinler arası çalışmalar ve yakınlaşmalar bir seçenek olmaktan ziyade açık bir zorunluluk olarak önümüzde durmaktadır. Daha önceki paragrafta belirtildiği gibi bilim dallarının pratiğinde tam bağımsızlık aramak ve böyle bir bağımsızlığın var olduğu geçmişte düşünülse bile günümüz düşüncesinde imkânsızdır.

Coğrafya yerin tasviridir. Coğrafya insan ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimleri inceler. Coğrafya sürekli dönüşen mekânı anlama çabasıdır. Coğrafya tüm insan faaliyetlerini mekânsal perspektiften anlamaya ve yorumlamaya çalışır... (Gregory, 2009; Livingstone, 2009). Klasik ya da güncel bu tanımlamalar coğrafyanın onlarca tanımından sadece birkaçını oluşturmaktadır. Tüm tanımların öznesi Coğrafya iken; yüklem ve nesnelere farklıdır. Doğal olarak buradan şu çıkarım akla gelebilir. Değişmez, katı ve öz bir Coğrafya vardır. Çünkü *özne* olan Coğrafya hep orada durmaktadır. Sadece ona yüklenen anlamlar

değişmiştir. Robert Mesle (2008), *Süreç Felsefesi* adlı kitabında farklı bağlamdan benzer durumu, “dilsel bir yanılma ve bu yanılmanın yol açtığı yanlış bir düşünme şekli” olarak açıklamaktadır. Yukarıda verilen alıntılardan Coğrafya tanımının önemli oranda değiştiği görülmektedir. Sadece aynı “Coğrafya” öznesi sürekli orada bulunduğu için dilsel bir sabitlikten değişmez bir gerçeklik çıkarıyoruz veya öyle olduğunu düşünüyoruz. Coğrafya adının bizzat değişmemesi onun değişmediği anlamına gelmiyor. Öznenin aynı olması değişmeye engel olmadığı gibi bu durumun bizi özcü bir coğrafya anlayışa götürmemesi gerekir.

Coğrafya tanımlarında sürekli olarak *insan-çevre/insan-mekân* şeklinde ikili bir yapı üzerinden açıklamalara gidilmektedir. Bu yaklaşım hayli problemlili görülmektedir. Zira bu şekilde yaklaştığımızda mekânı, insan dışında kendi kendine var olan ve kendi yasaları bulunan otonom bir yapı; bir varlık (entite) olarak görme eğilimi ortaya çıkmaktadır (Sayer, 2000). Tamamen insan ilişkilerinin dışında yer aldığı düşünülen mekân ve coğrafyadan bilimsel sonuçlar çıkarmamız imkânsızdır. Çünkü mekân onlarla vardır. “Coğrafya, insan ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşimleri inceler” şeklindeki tanımda yer alan mekân, insansız ve onun faaliyetlerinden yoksun mekân anlamına gelmemektedir. İnsan etkinlikleri ve deneyimlerden yoksun bir mekân/coğrafya (literatürde bazen bağlamına göre eşanlamlı olarak da kullanılmaktadır) tahayyülü mevcut coğrafya düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Çünkü “Coğrafya insan ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşimleri inceler” ifadesindeki “insan” ve “mekân” hiçbir zaman birbirinden ayrı değildi. Mekân ve insanı ayrı düşünme şekli Coğrafyanın daha pozitivist olduğu Bölgesel Coğrafya ve Nicel Devrim dönemlerinin göze çarpan özelliklerinden biriydi (Bathelt ve Glückler, 2011).

Coğrafyanın önemine vurgu yapılmak istendiğinde en sık kullanılan görüşlerden biri: “Bütün faaliyetler mekân üzerinde yer almaktadır ve tümünün coğrafi bir boyutu vardır. Bu nedenle coğrafya vazgeçilmezdir” şeklinde ileri sürülmektedir. Elbette tüm deneyimlerimiz, yaşantılarımız ve faaliyetlerimizin coğrafi bir boyutu vardır. Sonuçta belirli bir coğrafya üzerinde yaşıyoruz; ancak bu düşünce temelinde yatan coğrafya, günümüz coğrafya anlayışı ile tam olarak uyuşmamakta ve önemli oranda eksik bulunmaktadır (Crang, 1997; Sayer, 1992:2000; Özkaya, 2020). Çünkü bu tür düşüncedeki coğrafya ağırlıklı olarak yeryüzü özelliklerine göndermelerle yüklüdür. Böyle bir etki tabii ki vardır; fakat insan fazlasıyla arka plana atılmıştır. Zira insanın coğrafyayı dönüştürerek yaşanır veya yaşanmaz kılmasındaki rolünü nereye koyacağız? En kuvvetli argümanımız sadece “her şeyin coğrafi bir boyutu vardır” mı olmalı? En önemli varoluş gerekçemizi “tüm insan faaliyetlerinin devamlılığı için

coğrafyaya ihtiyaç vardır” üzerine mi inşa edeceğiz? Bu tür klişe argümanların yerine, olguların yaşanmasında mekân ve mekânsal pratiklerin olumlu/olumsuz etkilerinin neler olduğunun ortaya konması *daha* coğrafya olacaktır.

Sınırlar, Disiplinlerarasılık ve Metodolojik Milliyetçilik

Gündelik hayatta deneyimlerimizi daha bütüncül bir şekilde hissederiz. Her tecrübe ve deneyimi iç içe, birbirleriyle az veya çok ilişkili bir şekilde yaşıyor veya öyle anlamlandırıyoruz. Bilim ise, kaynağını aldığı yaşamın aksine aşırı branşlaşmayla fazlasıyla parçalı durmaktadır. Yaşamdan kaynağını aldığı için, bilimin de böyle olması gerektiğini savunmuyoruz; ancak bu derece parçalılık ne kadar sürdürülebilir? Bu parçalılıktan, gerçekliği daha bütüncül yakalayabilir miyiz? Kapsamlı branşlaşmanın yan etkileri son yıllarda daha da akut bir şekilde hissedilmeye başlandı. Zira farklı disiplinler arasında parçalılığın yanı sıra disiplin içi parçalılık da giderek açılmaya başladı. Bu eğilimlere karşıt olarak son dönemlerde özellikle beşeri ve sosyal bilimlerde disiplinler arası çalışmalar giderek daha görünür hale gelmeye başlamıştır (Moran, 2002; Klein ve Frodeman, 2017). Bu girişimlerin temel nedeni, giderek ortadan kaybolan bütüncül perspektife olan ihtiyacın yoğun olarak hissedilmesiyle açıklanabilir.

Konuyu, bahsettiğimiz yaşam-bilim ilişkisinden bir örnekle açmaya çalışalım: “Alışveriş yapma” pratiğinden yola çıkarsak bu pratiğin sosyolojik, psikolojik, ekonomik, coğrafi, kültürel, politik ve birçok farklı boyutu vardır. Disiplinler aynı olguları kendi spesifik perspektiflerinden ele alırlar. Bu pratiğin *sosyolojik* bir yönü vardır. Zira alışveriş yapma pratikleri toplumsal değişim hakkında bilgiler sunar ve sınıfsal farklılıklar üzerine çıkarımlar yapılmasına imkân verir. Bu pratik *psikolojiktir* çünkü bireylerin alışveriş yapma sıklığı ile psikolojik duygu durumları arasında önemli ilintiler bulunmaktadır. Bu pratik, *ekonomik* bir pratiktir ve ekonomik trendler hakkında veriler elde edilebilir. Bu pratik aynı zamanda *mekânsal* bir pratiktir; zira alışveriş yapma pratikleri farklı mekânsal üretimleri ve deneyimleri ortaya çıkarır. Bu pratik *kültürel* bir pratiktir çünkü tüketime dayalı kimlik oluşumu günümüzde önemli bir olgu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, alışveriş yaparken ürün fiyatlarından, arz-talep durumundan, hangi ürün türünün daha çok tüketildiğinden yola çıkarak bir ülkenin *siyasi* durumu hakkında bile bazı çıkarımlar yapılabilir. Bir örnekten yola çıktığımızda bile sosyoloji, psikoloji, coğrafya, etnografya, kültürel çalışmalar, antropoloji, siyaset bilimi ve daha birçok bilim dalının dahilini görebiliriz. Yani aynı deneyime farklı açılardan hepsi müdahildir. Farklı disiplinlerin farklı bakış açılarına odaklanarak daha derin

analizler sağlamalarına karşın aşırı derecede disiplin sınırlarından bakmak belirli bir anlam kaybını da beraberinde getirerek kırılmalara yol açmaktadır. Eğer her disiplin bir perspektif veya bir pencere ise; bu disiplinler pencereleri her mevsim açık tutmamız gerekmektedir. Zira Coğrafya da dâhil olmak üzere hiçbir disiplin kendi kendine yetemez.

Coğrafyacılar arasında bazen çalışmaların coğrafya olup/olmadığına dair söylemler bulunmaktadır. Hatta dergi editörlüğü yapan akademisyenler, dergilere gönderilen belirli makalelerin “bu çalışma coğrafya çalışması değil” gerekçesiyle hakemler tarafından sıklıkla reddedildiğini belirtmektedirler. Okuduğunuz bu çalışmanın yazarlarına göre; böyle bir gerekçe bir makaleyi reddetmek için belki de en son nedenlerden biri olabilir. Öncelikle bir çalışmanın amacı, metodu, kullandığı dil, sunduğu katkı, bulguları, literatürü ve metodolojisi üzerine birçok yönden eleştiriler getirebilir. Bu son derece doğaldır ve bilimsel süreç bilindiği gibi bu şekilde işlemektedir. Peki, disiplinlerin bu kadar iç içe olduğu; sınırlarının giderek flu hale geldiği; disiplinlerin bir perspektif olarak kabul edildiği bir durumda; herhangi bir coğrafya makalesinin coğrafya olmadığına nasıl karar verilmektedir? Disiplindeki çalışmalar nasıl “bu coğrafya”, “bu coğrafya değil” denilerek adeta papatya falını andıran bir şekilde kolayca sınıflandırılabilir? Bir çalışmanın coğrafya çalışması olarak kabul edilip edilmemesi üzerine literatürde keskin kriterler mi bulunmaktadır? Eğer varsa bu kriterler nelerdir? Bir noktayı tekrar etmekte fayda var. Herhangi bir çalışma mekânsal perspektifi zayıf, yetersiz, eksik veya yanlış vermiş olabilir ve bu açılardan elbette çalışmalar rahatlıkla reddedilebilir; fakat bu noktada sormak istediğimiz soru çok açık: ilgili çalışmaların coğrafya olmadığına nasıl kolaylıkla karar verilebilmektedir?

Yukarıda ifade edilen gelişmelere kısa da olsa Türkiye ekseninden bakmaya çalışalım. Son yıllarda coğrafya ve diğer disiplinler arasındaki etkileşimlerin yararlı sonuçlarını Türkiye’de yapılan birçok çalışmada görebiliriz. Mekânsal odaklı bu çalışmalarda birçok farklı bakış ve yaklaşımın Coğrafyaya taşındığı görülmektedir. Ele alınan konular ve içerikleri hayli farklıdır (Özgür, 2019; Deniz, 2020; Öksüz ve Deniz, 2019; Yakar ve Südaş, 2019; Tüysüz ve Gülmez, 2019; Miroğlu, 2018; Arı, 2017; Uysal, 2015). Aynı zamanda mekânsal bakış açısı da diğer disiplinlerin katkısıyla giderek zenginleşmektedir (Kurtar, 2020; Tuncer, 2018; Anlı, 2016:2017). Bu olumlu gelişmelere karşın Ulrich Beck’in (2009) Sosyoloji bağlamında kullandığı “metodolojik milliyetçilik” kavramını Türkiye’deki bazı coğrafya yapma pratiklerine adapte edebiliriz. Beck, çalışmasında küreselleşme ile birlikte tüm dünyada materyal ve sosyal gerçekliklerin önemli oranda değiştiğini; buna karşın yaşanan değişikliklerin bilimsel metodolojiye tam olarak yansımadağını belirtmektedir. Ona göre,

yalnızca ulus-devlet penceresinden bakarak doyurucu açıklamalara ulaşamayız. Zira küreselleşme her noktaya nüfuz ettiği için, *analiz ünitesini* ulus-devlet ile sınırlamak değişen gerçeklikleri yeteri derecede yansıtamaz. Beck'in bu analizinden yola çıkarak Türkiye'de, betimleyici özelliği yüksek; teorik alt yapıları zayıf; bölgeselciliği yoğun; klasik pozitivizm temelli ve yeryüzüne yoğunlaşmaktan insanın fazlaca geri plana atıldığı Coğrafya anlayışını "lokal metodolojik milliyetçilik" olarak adlandırabiliriz. Beck, çözüm olarak küresel bakışa daha fazla alan açan ve katı ulus-devlet sınırlarını aşmayı amaçlayan "metodolojik kozmopolitanizm" kavramını önermektedir. Aynı doğrultuda, Türkiye'deki coğrafya anlayışında da disiplin sınırlarından ziyade çalışmaların katkı ve verimliliğine daha fazla odaklanan; farklı disiplinlere daha açık metodolojik kozmopolitanizme ihtiyacımız vardır. Nitekim Özgür (2018) ve Arı (2019), Türkiye'de bu yaklaşımın işaretlerinin olduğunu; farklı şekillerde coğrafya yapma biçimlerinin daha görünür olmaya başladığını; ancak bunun yeterli olmadığını vurgulamaktadırlar. Adına yenilikçi, gelenekçi, modern, klasik, içe kapalı, dışa açık ne şekilde ifade edersek edelim bütün yaklaşımlar farklı yoğunlukta fakat aynı zaman diliminde yaşanmaktadır; fakat ihtiyacımız olan yeni düşüncelere açık bir Coğrafya olduğu kuşkusuzdur.

Coğrafyada içerikten ziyade sınırlara odaklandıkça daha fazla içe kapanıyoruz. Bu sınırlar ister istemez zihin haritamızın bir parçasına kalıcı olarak yerleşmektedir ve sökülmesi de çok kolay değildir. Eski Roma mitolojisinde Tanrı Janus'un iki yüzü vardır ve bu yüzlerden biri geçmişe diğeri ise geleceğe bakar. Başlangıçlar ve bitişler tanrısıdır; geçişleri, eşikleri ve geçitleri iki yüzü ile mükemmel bir şekilde kontrol edebilir (Nardo, 2002). Günümüzde, sosyal bilimlerin ve dolayısıyla coğrafyanın geldiği noktayı dikkate alırsak; bizlere coğrafyanın nerede başlayıp nerede bittiğini söyleyecek; geçişleri ve geçitleri dikkatlice kontrol edecek; disiplinin sınırlarını itinayla çizecek bir Janus'a ihtiyacımız yoktur. Israrla Coğrafyada Janus'u aramak ve disiplinler sınır polislikleri oluşturmak sadece görüş açımızı daraltıp düşünce dünyamızın kısırlaşmasına yol açacaktır. Coğrafyada ve daha geniş bağlamıyla sosyal bilimlerde günümüzde daha gerekli görülen bilim dalları arasındaki etkileşim, sinerji, fikir ve düşünce akışlarıdır. Bu nedenle Coğrafyada ihtiyacımız olan ne Panoptes'in yüz gözü ne de Janus'un iki yüzüdür.

Coğrafya Ne Değildir?

Bu başlık altında coğrafyanın daha çok "ne olmadığı" üzerine yoğunlaşmak istiyoruz. Bireyler, toplumlar, disiplinler, devletler, siyasi görüşler hangisini ele alırsak alalım kendilerini tanımlarken ne olduklarının yanı sıra ne

olmadıklarını da belirtme ihtiyacı duyarlar. Ne olmadıkları en az ne oldukları kadar önemlidir. Özellikle, bireyler ve bilimsel disiplinler ne olmadıklarını belirtme konusunda oldukça cömerttirler ve bu durumu gündelik yaşamımızda sıklıkla tecrübe ederiz. İronik olan ise, ister bireyler isterse disiplinler olsun; kabul etmedikleri özellikleri zıt yönden kendilerini tanımlamanın birer aracı haline dönüştürmeleridir. Bu nedenle, coğrafyanın ne olduğu kadar ne olmadığını da belirtmemiz gerekir. Günümüz coğrafya anlayışına ters düşen bazı argüman ve yaklaşımların coğrafyayı destekler mahiyette görünmelerine karşın ortaya çıkan tablonun böyle olmadığına işaret etmektir.

İbn Haldun'un "coğrafya kaderdir" sözünün *günümüzde* fazlaca kabul görmesine karşın bu yaklaşım günümüz coğrafya anlayışı ile uyuşmamaktadır (Bilgili, 2020). Tüm disiplinlerdeki kaderci anlayış determinizme çıkmaktadır. Buna; tarih, toplum, kültür, ekonomi, siyaset ve biyoloji de dâhildir. Bu tür yaklaşımlardaki temel sorun "etki" etmenin "belirleme" seviyesine taşınmasından ileri gelmektedir. Ancak, etki ve belirleme arasında uçurum vardır. Belirleyicilik yüklü bir anlama sahip olan kader, çıkmaz bir sokaktır zira her şeyi insan iradesinin dışına çıkarır. Doğal olarak bağlamına göre coğrafyanın, tarihin, toplumun, ekonominin, kültürün veya biyolojinin kaderine dönüşürüz. Bunların hiçbirinin kader olmadığı Acemoğlu ve Robinson (2012) tarafından farklı kıtalardan verilen ampirik örneklerle gösterilmektedir. Çalışmalarında ABD, Meksika, İngiltere, Güney Kore, Botswana ve daha birçok ülkeden örnek-olay vererek ne coğrafyanın ne tarihin ne toplumun ne de kültürün kader olamayacağı; ulusların gelişmelerindeki en önemli unsurun insan ve onun potansiyeli olduğu sonucuna varmışlardır. Bu yaklaşım, coğrafya da dâhil bütün sosyal disiplinlerin üzerinde uzlaşşı sağladıkları bir yaklaşımdır. Bundan dolayı "Coğrafya da kader değildir."

Yves Lacoste'un, (1976) "Coğrafya savaşmak içindir" ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır ve en azından coğrafyanın böyle bir amacı yoktur. Kitabın yazıldığı dönemi dikkate alsak dahi böyle bir tanımlamayı coğrafyaya eklemeyemeyiz. Coğrafya; savaşmanın, ezmenin, hegemonya kurmanın, kolonize etmenin ve emperyalizme destek olmanın aracı olarak görülemez. Lacoste'un tezinin aksine Coğrafya salt araçsallığa indirgenemez. Amaç ve pratik ilişkilidir fakat aynı şeyler değildir. Coğrafyanın geçmişinde elbette bunların hepsi yaşandı ve coğrafya ezmenin aracı olarak sıklıkla kullanıldı. Coğrafyanın bu şekilde kullanılmış olması ilgili özellikleri coğrafyanın tanım ve amaçlarına sokulması anlamına gelmemelidir. Nitekim, günümüzde bu tür yaklaşımlar yoğun bir şekilde eleştirilmekte ve coğrafyanın böyle olamayacağına dair güçlü bir literatür bulunmaktadır (Tuathail, 1996; Tuathail ve Dalby, 1998; Agnew, 2002:2003; Sharp, 2008; Dodds, Kuus ve Sharp, 2013).

Akademide olmasa bile medyada sıklıkla dillendirilen “Coğrafya bilimlerin kraliçesidir” ifadesi de sorunludur. Kuşkusuz, bu ve benzeri sloganlar coğrafyayı yüceltmek adına iyi niyetle kullanılmaktadır; ancak, bu tür sloganlar da ciddi sakıncalar içermektedir. Birincisi, coğrafyayı gereksiz bir şekilde romantize etmekte ve disiplinin gerçekte ne anlama geldiğini gölgelemektedir. İkincisi, bilim dalları için bu tür ifade ve benzetmelerin kullanılması belirli bir hiyerarşiyi akla getirmektedir. Coğrafya, bilimlerin kraliçesi ise, bilim dalları arasında bir ast-üst ilişkisi vardır ve kraliçe olan Coğrafyanın altında ona tabi olan diğer disiplinler olmalıdır. Elbette, gerçekte böyle bir durum yoktur; fakat bu tür sloganlar hiyerarşiyi çağrıştırmaktadır. Bilim dalları arasında ki bu tür hiyerarşik yaklaşımların hiçbir faydası bulunmamaktadır. Coğrafya veya diğer disiplinlerden yapılan her türlü bireysel ve disipliner hiyerarşizm girişimlerini gereksiz, verimsiz, bilimsel anlayıştan uzak, ego-merkezli ve enerji israfı olarak görüyoruz.

Coğrafya ayrıca yeryüzünü betimlemek ve tasvir etmek değildir. Bu noktada coğrafyada hiçbir şekilde betimleme yapılmayacağı kolaylıkla söylenebilir. Zira her çalışma az veya çok betimleme içerir. En azından çalışmaların girişinde araştırmacılar kısa da olsa betimleme yapma ihtiyacı duyarlar. Ancak, çalışmalar tamamen tasvire, betimlemeye ve tanımlamaya yönelik olduğu zaman eleştiriler artmaktadır. Çünkü tasvir yapısı gereği analiz, yorumlama ve açıklamaya fazlasıyla kapalıdır ve işlevselliği belirli bir yere kadardır. Coğrafi tasvirlerden, coğrafya için olmazsa olmaz olan mekânsal teoriler, yaklaşımlar ve örüntüleri çıkaramayız. Bu nedenlerle, tasvir ve betimlemelerin Coğrafyada yeri olmasına karşın bu yerin kapladığı alan oldukça mütevazı olmalıdır. Tasvirler çalışmaların ana omurgasını oluşturacak seviyeye çekilmemesi gerekir.

Coğrafya, ayrıca devasa büyüklükteki fen ve sosyal bilimler arasında yer alan bir köprü değildir. Sadece onlara mekânsal bir perspektif sunarak anlama ve yorumlama çabalarına yardımcı olur. Çoğu coğrafyacının çalışmalarını sürdürürken acaba fen ve sosyal bilimler arasında nasıl köprü olabilirim diye bir kaygısı yoktur. Coğrafya, varlığı şüpheli bölgeler, anlamsız kategoriler ve temelsiz sınıflandırmalar oluşturmak değildir. Daha çok farklı faaliyetlerin işleyişinde mekânsallık ne derece etkili olmuştur; bu faaliyetler arasında anlamlı mekânsal örüntüler var mıdır şeklinde sorulara yanıtlar aramaktadır. Coğrafya, olgulara yaklaşırken mekânsal faktörü dışarda ve içerde tuttuğumuzda ne tür farklar ortaya çıkar/çıkabilir şeklindeki reel ve hipotetik sorular üzerine daha çok odaklanmaktadır. Coğrafi disiplinde genellikle kesin ve değişmez bilimsel yasalar aranmaz. Zira sosyal bilimler

insan merkezli olduğu için zamanı ve mekânı aşan bilimsel yasalara varılabileceğine kuşkuyla yaklaşır (Packer, 2011).

Coğrafyanın Tarih Yazımı (Historiyografisi) ve Gelenek

Historiyografi (Historiography) tarih yazımı anlamına gelmektedir ve bütün disiplinlerin çalışma alanlarından biridir. Zira bütün bilim dalları kendi tarihlerini farklı perspektiflerden yazmaktadır. Historiyografi bir disiplinin tarihinin içeriğinden ziyade tarih yazımının nasıl oluşturulduğu üzerine odaklanır. En önemli çalışma konuları tarih yazımındaki metodolojiler, tarih-yazımı formları ve benimsenen yaklaşımlardır (Ankersmit, Domanska ve Kellner, 2009).

Coğrafyanın tanımını yaparken sıklıkla coğrafyanın tarihine dönüyoruz ve yazılan tarihten anlamlar çıkararak tanımlamalara ulaşıyoruz. Coğrafyanın tarihi ile geçmişinin aynı olduğu savı veya düşüncesinden yola çıkıyoruz. Oysa Alun Munslow'un (1997) dediği gibi "tarih" ve "geçmiş" aynı şey değildir. Tarih, yaşanan gerçekliğin ve geçmişin temsilidir. Bu nedenle tarih, geçmişin yerini alamaz. "Tarih" eşittir "Geçmiş" anlayışı Munslow'a göre yanlıştır. Tarih; içinde doğrular, gerçekler, hakikatler kadar yalanlar, çarpıtmalar ve çıkar ilişkilerini barındırır. Geçmişin mutlak karmaşasından ahenkli bir tasarım, anlamlı bir öykü, her halkası yerli yerinde bir zincir, etkileyici bir anlatı/söylem/epistem oluşturuyoruz (Foucault, 1972 passim) ve adına tarih diyoruz. Tarihçi, bir araya getirmeden önce tarih ve geçmişin birbiriyle ilgisi yoktur, aralarında çağlar uzaklığında mesafe vardır (Jenkins, 1991). Bu nedenle tarihçi tarafından geçmiş yazılana değin ortada okurun okuyabileceği bir tarih yoktur (Munslow, 2000) ve tarih inşa edilmelidir. Yaşanan gerçekliğe ne derece bağlı kalındığından bağımsız olarak, tarihin olması için yazılması ve bu yazılanların öyküleyici (narrative) bir forma sokulması gerekir. Geçmiş, bize tarih yazımı için bir çerçeve sunmuyor; tarihçi bir çerçeve oluşturup geçmişini oradan okuyor.

İster Coğrafya ister farklı bir disiplin olsun ilgili disiplinin tarih yazımında tarihçi, belirli bir düşünce şeklini, benimsediği teorik yaklaşımları ve belirli metotları geçmişin üzerine yükler (White, 1987) ve geçmişini bu teorik gözlerle okur. Tarihçi, geçmişte yaşananları olabildiğince geçmişin penceresinden bakmaya çalışsa da zihnindeki tarih-yazımı yaklaşımları ve düşünce stilleri bugünün ürünüdür (Munslow, 2000). İkinci nokta ise, geçmişin kopyasını okuyoruz. Yaşanan geçmişin farklı versiyonlarını farklı yazarlardan tarih olarak okuyoruz (Jenkins, 1991; Munslow, 1997). Bu noktada ifade edilmek istenilen tarihin tamamen yanlış olduğu; tarihi yazanların taraflı ve önyargılı olduğu değil (aslında bu tür yaklaşımlar da epeyce görülür); bahsedilen noktalardan

dolayı geçmiş=tarih denkleminin imkânsız olduğudur. Coğrafi disiplinin tarihini yazarken bu perspektifin de göz önünde bulundurulması elzemdir.

Coğrafyanın tanımını ve tarihini oluştururken doğal olarak disiplinin geçmişine başvuruyoruz. Zamanında “ana akım” görülmeyen kişi ve düşünceler, günümüz fikirleriyle uyuyorsa ön plana çıkarıyoruz. Sıklıkla coğrafyada bu çalışmaların ne kadar önemli olduğunu vurguluyoruz. Bu durumun zıddı da yaşanmaktadır. Yani döneminin coğrafyasında ana akım olan kişi ve düşünceler günümüz anlayışıyla belirgin şekilde çelişiyorsa; onları yok saymasak bile geri plana atıyoruz. Birinci duruma örnek olarak Elisée Reclus ve Peter Kropotkin isimlerini verebiliriz. Günümüz Coğrafyası, eleştirel teorilerden önemli oranda etkilenmektedir. Bilindiği gibi bu teoriler ezilen merkezlidir ve odak noktaları ezilenlerin sorunlarıdır. Eleştirel teorilerden beslenen Coğrafya ile Reclus ve Kropotkin’in ezilmeye karşı olan duruşları fazlasıyla paralellik göstermektedir. Bu nedenle ilgili isimler daha fazla Coğrafyanın merkezine çekilmekte ve yaptıkları çalışmalar daha fazla ilgi görmektedir (Springer, 2018; Çev: Toprak; Johnston ve Sidaway, 2015; Harvey, 2012; Peet, 1998). Hatta gördükleri ilgi yaşadıkları dönemde gördükleri ilginin çok üzerindedir. İkinci duruma örnek oluşturacak figürler ise Friedrich Ratzel ve Karl Haushofer olarak görülebilir. Ratzel ve Haushofer, ezen merkezli jeopolitik yaklaşıma yakın gördükleri için (Nayak ve Jeffrey, 2011; Johnston ve Sidaway, 2015) bu yeni çerçevede daha silik kalmışlardır. Geçmiş aynı geçmiş olmasına karşın; bu geçmişin tarihi günümüzde farklı yazılmaktadır. Zira teorik çerçevelerimiz değişmiştir. Değişen çerçeve doğal olarak disiplinin tarih yazımında da etkili olmaktadır. Bu yeni tarih yazımı doğal olarak farklı çerçeveler kullanmaktadır. Bu çerçevelere uyan isimlere doğal olarak daha geniş yer ayrılmıştır. Tarih yazımı sadece doğruyu elde etmek değil aynı zamanda *doğruyu üretmeyi* de içermektedir (Munslow, 1997). Nitekim günümüz coğrafyasında Reclus ve Kropotkin’e daha fazla alan açılırken, Ratzel ve Haushofer’in arka plana çekilmesinin doğru olduğu da düşünülmektedir (Peet, 1998). Çünkü coğrafyanın tarihine bakış açımız değişmiştir. Bu nedenlerle, kavramsal çerçevelerimiz ve kullandığımız teoriler sadece geçmiş tarih olarak yazmamıştır; onu şekillendirip içeriğine de etki etmiştir. Dolayısıyla, tarih yazım çerçevesi, teorik yaklaşımlar ve içerik değişiyorsa Coğrafyanın tanımı da elbette değişmiştir.

Eric Hobsbawm (1983), *Geleneklerin İcadı* (Inventing Traditions) adlı çalışmasında farklı bir noktaya vurgu yapmaktadır. Ona göre, gelenekler icat edilmiştir. Gelenekler belirli değer ve normları telkin ve tekrar yoluyla aşılamaı amaçlar. Bunu yaparken mümkün olduğu kadar geleneğin bir tarihi olduğu ve devamlılık arz ettiği düşüncesini yerleştirmeye çalışır. Yazar, icat

edilen geleneklere örnek olarak bazı mimari tarzlar ve sosyal hareketlerden örnekler vermektedir.

Hobsbawm'ın bu yaklaşım tarzı Coğrafya'da tarih-yazımı üzerinde oldukça etkili olmuş ve gelenek kavramı, coğrafya historiyoğrafisinin bir parçası haline gelmiştir. Nitekim Hobsbawm'dan etkilenen ve Coğrafya'yı gelenek olarak adlandıran David Livingstone'un (1992) ünlü eserinin adı "Coğrafi Gelenek"-tir (The Geographical Tradition). Coğrafi disiplinin tümünü gelenek olarak adlandıran Livingstone'un yanı sıra coğrafi düşünce gelişimi içinde farklı gelenekler ortaya çıkmakta veya icat edilmektedir. Bu yaklaşımlara gelenek densin ya da denmesin, bu oluşumlar daha farklı fikirleri ve temsilcileriyle kendilerine daha spesifik odak oluştururlar. Örneğin, 1960'lı yılların sonunda kadın hakları, işçi hakları ve anti-koloniyalizm haklı gerekçelerle tüm dünyada daha görünür olmuştur. Bu gelişmelere doğal olarak kayıtsız kalamayan Coğrafya da kadın sorunlarını analiz odağına yerleştiren Feminist Coğrafya (Nelson ve Seager, 2005) geleneği ortaya çıkmaya başlamıştır. Aynı doğrultuda, kapitalist işleyişin olumsuz etkileri ile çalışanların sorunlarını merkezine alan Marksist ve Radikal Coğrafya (Peet, 1998), kolonyalizm ve hegemonya karşıtı Eleştirel Jeopolitik (Tuathail, 1996) gelenekleri daha görünür olmuştur. Bu ve benzeri bilim yapma stilleri farklı bakış noktalarından yaklaşım veya paradigma olarak da isimlendirilmektedir (Hubbard, Kitchin, Bartley ve Fuller, 2002). Adlarına ne dersek diyelim bu tür gelenekler/paradigmalar anlamlı inşalardır ve disiplinlere kendi tarih-yazım stillerini, tanımlarını, itirazlarını ve fikirlerini taşıyarak onları zenginleştirirler. Zira geleneklerin icadı, hissedilen ihtiyaçlardan ileri gelmektedir. Nitekim günümüzde Feminist Coğrafya, Marksist ve Radikal Coğrafya ve Eleştirel Jeopolitik ve daha birçok geleneğin olmadığı bir Coğrafyanın ne kadar sığ kalacağı açıktır. Ayrıca, geleneklerin içeriklerinden bağımsız olarak; gelenek anlayışının bizzat kendisi Coğrafyadaki tarih-yazımı çerçevelerinden biri haline gelmiştir. Gelenek çerçevesinden Coğrafya az veya çok ama mutlaka daha farklı görülüp öyle yorumlanmaktadır. Hatta bahsettiğimiz gibi Livingstone bizzat gelenek anlayışını coğrafyanın tanımına yerleştirmiştir.

Gelenek anlayışı (etkisi uzun süre devam eden anlamıyla), Coğrafyanın tarih yazımında bir çerçeve oluşturup anlam oluşturmaya katkı sağlamasına karşın bazı noktalara dikkat edilmelidir. Teorik altyapısı dolu olmayan, farklı olmak isteyen ancak farklılık getiremeyen ve hangi ihtiyaca karşılık geldiğini açıklayamayan gelenek veya paradigma girişimleri kısa sürede akademik peyzajdan silinmekte veya görünürlük dereceleri düşmektedir. Bazen bu tür durumlar *akademik moda* (academic fashion/fad) olarak adlandırılmaktadır (Bachmann-Medick, 2007). Yeni gelenek veya paradigma ortaya çıkarma girişimleri

moda olarak görülüyorsa; bu yaklaşımın kesinlikle geçici olduğu ve zamana direnç gösteren geleneğe dönüşemeyeceğinin düşünüldüğü açıktır. Örneğin, Coğrafyada 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başında daha görünür olan *Zaman Coğrafyası* (Time Geography) mekanistik olması ve sosyal yaklaşımının zayıflığı nedeniyle gözden düşmüştür (Gren, 2009). Yaklaşım, güçlü bir geleneğe/paradigmaya dönüşemediği gibi görünürlüğü de sınırlı kalmıştır.

Sonuç

Antropoloji, sosyoloji, kültürel çalışmalar, ekonomi ve tarih gibi sosyal disiplinlerin çalışmalarına kısaca göz gezdirdiğimizde; bu disiplinler ile coğrafya arasındaki etkileşimin ve karşılıklı trafiğin ne derece yoğun olduğunu görebiliriz. Bilim dünyası yıllardır süregelen kapsamlı branşlamayı günümüzde disiplinler arası yaklaşımlarla dengelemeye çalışmaktadır (Klein ve Froedman, 2017). Çünkü olay ve olguları daha iyi anlamak için hem disiplinler temelli spesifik bakış açısına hem de disiplinler arası geniş bir perspektife ihtiyacımız bulunmaktadır.

Türkiye'deki coğrafya yapma pratiğindeki metodolojik milliyetçilik aşılması gereken bir sorundur. Çalışma boyunca bu anlayışın sunduğu fikirlerin oldukça yerel olduğunu ve yorumlama kapasitemizi sınırlandırdığını vurgulamaya çalıştık. Lokal metodolojik milliyetçiliğe karşıt olarak coğrafi perspektifin daha geniş olduğu metodolojik kozmopolitizm çözüme katkı sunacak bir seçenek olarak görülmelidir.

Tarih yazımında oluşturduğumuz ve kullandığımız çerçeve ve formlar önemli oranda disiplinin tarihini etkilemektedir. Benimsediğimiz çerçeveler, etkilendiğimiz teoriler ve bakış açılarımız disiplinin tarihinin her noktasına etkilerini bırakmaktadır. Bu nedenle, coğrafyanın tarihini yazarken sadece geçmişten yararlanıyoruz yaklaşımı gerçeği yansıtmamaktadır. Geçmiş kadar olmasa bile, tarih yazımı coğrafi disiplinde anlamları ve tanımları oluştururken etkili olmuştur/olacaktır.

Coğrafyanın ne olduğu kadar ne olmadığı da önemli dönüşümler geçirmiştir. Her ne kadar halk arasında Coğrafya başkent, şehir, nehir ve dağ ismi ezberlemek şeklindeki coğrafya tanımı hala canlı olsa da bunun Coğrafya olmadığının daha anlaşılır bir şekilde aktarılması gerekmektedir. Sadece akademi içindeki değişim yeterli değildir. Coğrafyanın ne anlama geldiğini geniş kitlelere daha doğru bir şekilde aktarma görevi de elbette coğrafyacılaradır.

Bir kişinin kendisini, çalıştığı disiplini veya herhangi bir şeyi tanımlaması zordur. Tanımlamanın bizzat kendisi zordur ve bazı sakıncaları da beraberinde getirir. Birincisi, tanımlama belirli bir netliği sağladığı gibi, birçok özelliğin dışarda kalmasına yol açar. İkincisi, değişim süreklilik arz eden bir gerçeklik olmasına karşın tanımlamalar ister istemez sabitliği ve durağanlığı beraberinde getirir. Değişmezlik vardır algısına yol açar. Bu nedenle tanımlama yapacak olsak bile (çoğu zaman yapmak zorundayız) bu tanımlamaların sıklıkla gözden geçirilmesi gerekir. Üçüncüsü, yapılan tanımlamalar bizzat gerçeği yansıtmakta mıdır? Tanım ve tanımlanan gerçeklik arasındaki ilişki ne düzeydedir? Bu nokta önemlidir, zira yapılan tanımlamalar yanlış bile olsa uzun zaman hafızalardan kolayca silinmez. Tanım ve tanımlanan gerçekliğin yüzde yüz uyuşmayacağına farkında da olsak en azından birbirilerine yakın durmalarına özen gösterilmelidir.

Michel Foucault (1972), “*bana kim olduğumu sormayın ve aynı kalmamı istemeyin*” derken, Slavoj Žižek (2016) ise, bir söyleşide kendisine yöneltilen “siz kimsiniz?” şeklindeki bir soruyu “*kim olduğumu bilmiyorum, bilmek de istemiyorum*” demektedir. Bu iki etkili teorisyenin sözlerinden tanımlamalara şüpheyle yaklaştıkları; değişmez tanımlamalara inanmadıkları ve değişimin sürekliliğine olan vurgularını çıkarabiliriz. Teorisyenlerin çıkarımları doğru da olsa hayatın her alanında tanım yapıyoruz ve yapmaya zorlanıyoruz. Anlamı oluşturmada ve iletmede en önemli araç dil olduğu için tanım yapmaktan vazgeçemiyoruz. Tanımları eleştirebilir, revize edebilir veya tamamen değiştirebiliriz; fakat onlarsız yapamayız

Coğrafyada yapılan tanımların birçoğu günümüzde yetersiz veya geçersiz bulunmaktadır. Örneğin, *coğrafya yerin tasviridir* tanımı günümüzde coğrafyacılara büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmez. *Coğrafya, yeryüzü üzerindeki farklı bölgelerin ortaya çıkarılması ve bu bölgelerin tasvirinin yapılmasıdır* şeklindeki tanım da çoğu coğrafyacı tarafından kabul edilmez ve gözden düşmüştür (Johnston ve Sidaway, 2015; Nayak ve Jeffrey, 2011). *Coğrafya, insan ve çevre arasındaki etkileşimleri inceler* şeklindeki tanım ilk iki tanım kadar olmasa bile günümüzde sorunlu görülmektedir. Zira bu tanım, insan ve çevrenin ayrı varlıklar gibi düşünülmesi; iç içe değil de sadece etkileşime giren iki ayrı unsur olarak görülmesi problemlidir. *Coğrafya, insan ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşimleri mekânsal perspektiften ele alır* (Coe, Kelly ve Yeung, 2019) şeklindeki tanım ise günümüzde yaygın bir şekilde kabul edilmektedir.

Tanım ve disiplinin kendisi ayrı şeyler değildir ve ikisi de sürekli değişmektedir. Değişim elbette her zaman disiplinin tümünü kapsamayabilir. Bazen bir yaklaşım, teori veya metod gözden düşerken bazen büyük paradigma

değişiklikleri yaşanabilir. Örneğin, 1960'lı yılların sonunda coğrafya diğer sosyal bilim dallarında olduğu gibi büyük bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Bu değişiklik sırasında coğrafya literatüründeki birçok temel kavramın içeriği ve tanımı sorgulanmıştır (Cresswell, 2012). Bu nedenlerle tanımların geçiciliğini, sabit olmadıklarını ve yeni anlayışlarla zamanla gözden düşeceklerinin bilinciyle şöyle bir coğrafya tanımını yapabiliriz:

Coğrafya, insan ve mekânı iç içe gören; tüm olay, olgu ve faaliyetleri mekânsal perspektiften okuyan; insan-mekân etkileşiminin ortaya çıkardığı sonuçların neler olduğunu anlamaya, yorumlamaya ve açıklamaya çalışan sosyal bir disiplindir.

Kaynakça

- Acemoglu, D. & Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: the Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Random House Digital, Inc.
- Agnew, J. (2002). *Geopolitics*. London: Routledge (second edition).
- Agnew, J. (2003). *Making Political Geography*. London: Arnold.
- Agnew, J. (2011). Space and place. In J. A. Agnew & D. Livingstone (Eds.), *Sage Handbook of Geographical Knowledge*. London: SAGE.
- Ankersmit, F. R., Domańska, E. & Kellner, H. (eds.) (2009). *Re-figuring Hayden White*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Anlı, Ö. F. (2016). Pozitivist ve Konvansiyonist Bilim Anlayışları Bağlamında Coğrafya Disiplininin Konumu. *Düşünme Dergisi/Journal of Thinking*, 9, 37-59.
- Anlı, Ö. F. (2017). Bilim, Sosyal Bilim ve Coğrafya: Bilgi-kuramsal Bir Yeniden Ziyaret. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 4(3), 34-73.
- Arı, Y. (2017). Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya'da ve Türkiye'de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34.
- Arı, Y. (2019). Yenilik ve Bilimsel gelişme: Türk Coğrafya Tartışma Listesinin (Coğrafya) İçerik Analizi (1997-2012). *International Journal of Geography and Geography Education*, 39, 95-120.
- Bachmann-Medick, D. (2007). *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2nd ed.). Reinbek: Rowohlt.
- Bathelt, H. & Glückler, J. (2011). *The Relational Economy: Geographies of Knowing and Learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Bilgili, M. (2020). Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar. *International Journal of Geography and Geography Education*, (41), 88-102.
- Bondi, M. (2014). "Changing voices: Authorial voice in abstracts." In *Abstracts in Discourse: Variation and Change*. by M. Bondi, & R. Lor_es Sanz (Eds.), Bern: Peter Lang.
- Coe N. M., Kelly, P. F. & Yeung, H. (2019). *Economic Geography*. 5th Edition. Wiley Blackwell.
- Crang P. (1997). Cultural Turns and The (Re)constitution of Economic Geography: Introduction to Section One in Lee R and Wills J (eds), *Geographies of Economies* London: Arnold, 3-16.

- Cresswell, T. (2012). *Geographic Thought: A Critical Introduction*. Hoboken: Wiley.
- Deniz, A. (2020). Who Cares Whom? Gendered Care Circuits And Transnational Migration of Ukrainians in Turkey, *DTCF Dergisi* 60.1 (2020): 312-334.
- Dodds, K., Kuus, M., & Sharp, J. (eds) (2013). *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*. Farnham: Ashgate.
- Fairclough, N. (2013) *Language and Power*. 2nd ed. Routledge.
- Foucault, M. (1972) *The Archaeology of Knowledge*, New York: Pantheon
- Frodeman, R. (2017). The Future of Interdisciplinarity: An Introduction to the 2nd Edition. In: *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Second Edition. Edited by Robert Frodeman, Julie Thompson Klein, and Roberto C. S. Pacheco: Oxford University Press.
- Gren, M. (2009): 'Time geography', in Kitchin, R. And Thrift, N. (eds): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, pp. 279-284.
- Gregory, D. (2009). Geography. In Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G. Watts, M, Whatmore, S. (eds.) *The Dictionary of Human Geography* (5th ed.), Wiley-Blackwell.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- Hobsbawm, E. (1983). Introduction: Inventing traditions. In E. Hobsbawm & T. Ranger (Eds.), *The Invention of Tradition* (pp. 1-14). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hubbard, P., Kitchin, R., Bartley, B. & Fuller, D. (2002). *Thinking Geographically: Space, Theory and Contemporary Human Geography*. London: Continuum.
- Jenkins, K. (1991). *Re-thinking History*, London and New York: Routledge
- Jessop B. & Sum N. L. (2003). On Pre- and Post-Disciplinarity in *(Cultural) Political Economy, Économie et société-Cahiers de l'ISMEA*, 39(6), 993-1015.
- Johnston, R. & Sidaway, J. D. (2015). *Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography Since 1945*. Broken Sound Pkwy: Taylor and Francis.
- Klein, J. T. (2017). Typologies of Interdisciplinarity: The Boundary Work of Definition. In: *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Second Edition. Edited by Robert Frodeman, Julie Thompson Klein, and Roberto C. S. Pacheco: Oxford University Press.
- Klein, J. T. & Frodeman, R. (2017). Interdisciplining Humanities: A Historical Overview. In: *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Second Edition. Edited by Robert Frodeman, Julie Thompson Klein, and Roberto C. S. Pacheco: Oxford University Press.
- Kurtar, S. (2020). *Mekân Varyasyonları*, Senem Kurtar (editör), NotaBene Yayınları.
- Lacoste, Y. (1976). *Coğrafya Savaşmak İçindir*. (Çev. A. Arayıcı) (1998) Özne Yayınları. İstanbul
- Livingstone, D. (2009). *History of Geography*. In Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G. Watts, M, Whatmore, S. (eds.) *The Dictionary of Human Geography* (5th ed.), Wiley-Blackwell.
- Livingstone, D. (1992). *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford, UK: Blackwell.
- Mesle, C. R. (2008). *Process-relational Philosophy: An introduction to Alfred North Whitehead*. West Conshohocken, PA: Templeton Foundation Press.
- Mirioğlu, G. (2018). Kentlere Feminist Coğrafya Perspektifinden Bakmak. *Ege Coğrafya Dergisi*, 27 (2), 183-194
- Moran, J. (2002). *Interdisciplinarity*. London, UK, and New York: Routledge.
- Munslow, A. (1997). *Deconstructing History*, London: Routledge.

- Munslow, A. (2000) *The Routledge Companion to Historical Studies*, London, Routledge
- Nardo, D. (2002). *Greek and Roman Mythology*, New York: Greenhaven Press.
- Nayak, A. & Jeffrey, A. (2011). *Geographical Thought*. Taylor and Francis.
- Nelson, L. & Seager, J. (Eds.). 2005. *Companion to Feminist Geography*. Blackwell, London.
- Öksüz, M. & Deniz, A. (2019). Toplumsal Cinsiyetin, Mekânın ve Zamanın Tektipleştirilmesi: Tecavüz İçerikli Karikatürler ve Gerçek Temsiller Üzerine Bir Araştırma, *Coğrafi Bilimler Dergisi/ Turkish Journal of Geographical Sciences*, 17(1), 170-192.
- Özgür, E. M. (2018). Türk Beşeri Coğrafyasında Yenileşme Eğilimleri: Değişim Aktörlerinin Perspektifinden Bir Değerlendirme. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 38, 142-170.
- Özgür, E., M. (2019). Yaşlanmanın Coğrafyaları: Coğrafi Gerontolojide İlerleme, Tartışmalar ve Araştırma Gündemi (The Geographies of Ageing: Progress, Debates and Research Agenda in Geographical Gerontology) *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17(1), 78-109.
- Özkaya, A. (2020). *Post-Coğrafya*, Kırmızı Çatı Yayınları, Ankara.
- Packer, M. (2011). *The Science of Qualitative Research*. Cambridge University Press.
- Peet R. (1998). *Modern Geographical Thought* (Blackwell, Oxford).
- Sayer, A. (1992) *Method in Social Science*. London: Routledge.
- Sayer, A. (2000) *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Sharp, J. (2008). Critical Geopolitics (1996). Gearóid Ó Tuathail. In Hubbard, P., Kitchin, R., & Valentine, G. (eds), *Key Texts in Human Geography*, Thousand Oaks, CA: Sage, 189–196.
- Springer, S. (2018). Anarşizm ve Coğrafya: Anarşist Coğrafyanın Kısa Bir Şeceresi, Çeviren: Mehmet Ali Toprak, *Possible Düşünme Dergisi*, Sayı: 12.
- Srf Kültür (2016). <https://www.srf.ch/play/tv/sternstunde-philosophie/video/slavo-j-zek-nieder-mit-der-ideologie?id=3f5e5a47-36d7-43c0-ae5f-28deae256b> adresinden 7 Mayıs 2020 tarihinde erişilmiştir.
- Tuathail, G. (1996). *Critical Geopolitics*. London: Routledge
- Tuathail, G., & Dalby, S. (1998). Rethinking Geopolitics: Towards a Critical Geopolitics. In Ó Tuathail, G., & Dalby, S. (eds), *Rethinking Geopolitics*, London: Routledge, 115.
- Tuncer, S. (2018). *Women and Public Space in Turkey: Gender, Modernity and the Urban Experience*. New York: I.B. Tauris.
- Tüysüz, S. & Gülmez, R. (2019). Instrumentalisation of gerrymandering in recentralization in Turkey: The case of Ankara. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 40, 139-150.
- Uysal, A. (2015). Çocuk Coğrafyaları ve Çocukların Gündelik Mekânları (Children Geographies and Everyday Spaces of Children), *İdealkent*, Sayı 17, ss. 46-61.
- White, H. (1987). *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Yakar, M. & Südaş, İ. (2019). Türkiye'de Yabancı Nüfusun Yeni Coğrafyaları. *Ege Coğrafya Dergisi*, 28(2), 129-164.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildirimler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirilmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okumuş, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde yayınlanmasına karar verdiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editoryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir.

Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu incelemenin uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması

halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir.

Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmasıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntuyla yazılmalıdır. Giriş ve sonuç dâhil olmak üzere alt başlıklarda rakam kullanılmamalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Metin içi yöntemde parantez içinde kaynak gösterimi yapılır. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun vd., 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 2000: 3).
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalçık'a göre (akt. Hanioglu, 2012: 40). (Metin içinde bahsedilmezse) (İnalçık'tan akt. Hanioglu, 2006: 40).

VII. Kaynakça

Kaynak bilgileri verilirken yazar(lar)ın önce soyadı sonra adı yer alır. İki yazarlı bir kaynakta yazarlar arasına "ve" bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasına noktalı virgül (;) konulup son yazardan önce "ve" bağlacı konulur.

Yazarlar soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadları ve adlarının ilk harfi büyük yazılır.

Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, Atilla (2017), <i>Liberalizm</i> , Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, John ve Mahar, Molly (2012), <i>Finansal Liberalizasyon Üzerine Bir İnceleme</i> , Ankara: Liberte Yayınları.

İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, Richard; Gwartney, James D. ve Ferrarini, Tawni (2016), <i>Temel Ekonomi</i> , Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014), <i>Türkiye'nin Eğitim Sorunu ve Özgür Toplum için Reform Önerisi: İmkânlar, Zorluklar ve Ara Çözümler</i> , Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and Tourism Intelligence</i> , No. 2.
Çeviri	Martin, Gus (2017), <i>Terörizm: Kavramlar ve Kuramlar</i> , (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin), Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Özlem (Haz.) (2018), <i>Hür Fikirler</i> , Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükakıncı, E. (ed.) (2015), <i>Savaş Kuramları: Temel Düşünürler ve Yaklaşımlar</i> , Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, Buğra ve Başdemir, Hasan (ed.) (2017), <i>Siyasi İdeolojiler</i> , Ankara: Adres Yayınları. Özkol, A. Orhan; Delici, Metin ve Özhan, Sare (ed.) (2009), <i>ABD Dış Politikası</i> , İstanbul: Küre Yayınları.
Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Yusuf (2017), "Çevre Sorunları ve Liberalizm", Orçun İmga ve Hakan Olgun (ed.), <i>Yeşil ve Siyaset</i> , Ankara: Liberte Yayınları, ss. 219-236.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, Salih Zeki (2016), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sosyal Liberal Bir Akademi: Prof. Dr. Ethem Menemencioğlu", <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , s. 82, Bahar, Ankara, ss. 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, Alim ve Yazıcı, Sedat (2017), "Sosyal Bilimler Felsefesinde Temel Sorunlar ve Yaklaşımlar", <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , s. 88, Güz, Ankara, ss. 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> (2011), "Trade and Wages", s. 341, Londra, ss.74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, Atilla (2018), "Beşerî İlerlemenin Kaldırıcı: İhtiyaçlar ve Fikirler", <i>Fikir Tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Sempozyumu</i> , 22 Aralık 2018, Ankara: Liberte Yayınları, ss. 17-30.
Raporlar	Çetin, Ünsal (2017), "Türkiye'nin 2002 Sonrası Büyük Moderasyonu", <i>Liberal Düşünce Topluluğu Raporu</i> , Ankara.
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi (2016), "Türkiye'de Güvenlik Sektörünün Dönüşümü: Polisliğin Yeniden Yapılandırılması", Ankara.
Seminerler	Yayla, Atilla (2017), "Ekim Devriminin 100. yılında Sosyalizm", <i>Liberal Düşünce Topluluğu Semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara, ss. 33-37.
Standartlar	TS-40561 (1985), Çelik Yapıların Plastik Teoriye Göre Hesap Kuralları, Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2006), <i>Enflasyon Hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, Erol 2017, "Bilgi", <i>Yeni Şafak</i> , 24 Ağustos 2017, s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Yeni Şafak</i> (2012), "Türkiye Dünyanın En Değerli 19. Markası", 03 Temmuz 2012, s. 5.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019), 01 Ocak 2019, s. 3.
Sözlük	<i>Siyasi Düşünce Sözlüğü</i> (2017), "Adalet", Ankara: Adres Yayınları.
Ansiklopedi	Birinci, Ali (1998), "Hürriyet ve İhtilaf Fırkası", <i>İslam Ansiklopedisi</i> , c. 18, Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı (2000), <i>57. Piyade Alayının Tarihçesi</i> , Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü, Yayın No: 19175.

Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> , Bakara Süresi, Ayet 25 (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, Murat (1991), <i>Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik</i> , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
Kişisel Görüşme (Mülakaat)	Taşkın, Mehmet - Atatürk Mahallesi Muhtarı - (15.01.2017), " Mahallenin Güvenlik Sorunlarının Çözümüne İlişkin Görüşme", Ankara.
İnternet – Yazar Adı Olarak Bir Kurum	TCMB (2012), <i>Finansal İstikrar Raporu</i> , http://www.tcmb.gov.tr/ (E.T.04 Temmuz 2012).
İnternette Yayımlanan Gazete Makalesi	Küçük, Adnan (2018), "Siyasi İttifaklar Zemininde Türkiye İçin Yeni Seçim Sistemi Önerisi", <i>Hürfikirler</i> , 29 Ocak 2018, http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/ (E.T:31 Ocak 2018).
Elektronik Posta	Anderson, Bryan (2019), (ba@gmail.com), <i>Book Review</i> , Salih Zeki Haklı'ya kişisel e-posta, 6 Kasım 2019 [szhakli@gmail.com].
Film ya da Video	Valdes, David (Yapımcı) (1999), Frank Darabont (Yönetmen), <i>Green Mile</i> [Film], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, Cüneyt (Yapımcı) (2012), <i>5N1K</i> [Televizyon Programı], 27 Haziran 2012, İstanbul: CNN TÜRK. Sopel, Jon and Donovan, Tim (Producer) (2012), <i>Political Shows</i> [Television Broadcast], 04 July 2012, London: BBC One.
Ses Kaydı	Selçuk, Mualla (1999), <i>Aziz İstanbul</i> [CD], İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son Darbe: 28 Şubat (2012), 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK, 2012.

Özgürlüğün Kitaplığı İnternette...

www.liberte.com.tr

